

Ў. АЛИМОВ

ЎРТА АСРЛАРДА
МОВАРОУННАХРДА
БОҒЧИЛИҚ ХЎЖАЛИГИ
ТАРИХИ

Handwritten signature or mark in blue ink.

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
АРХЕОЛОГИЯ ИНСТИТУТИ

У. АЛИМОВ

ЎРТА АСРЛАРДА
МОВАРОУННАҲРДА
БОҒЧИЛИҚ ХЎЖАЛИГИ
ТАРИХИ

ТОШКЕНТ
ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЕТИ
1984

Ўтмиш маданияти, санъати тарихини ўрганар эканмиз, олдимизда ҳали қанчадан-қанча муаммолар турганини ҳис этамиз.

Ана шундай жумбоқ масалалардан бири XIV—XV асрлардаги Мовароуннаҳрда боғчилик ҳўжалиги тарихига оид бўлиб, қўлингиздаги монография автори ўша даврга оид боғ-саройларни археологик нуқтан назардан ўрганиб, қазишмалар натижасида тўплаган маълумотларни тарихий манбалар асосида атрофлича таҳлил қилган. Меъморий санъатнинг энг гўзал ва ноёб намуналари бўлган боғ-саройларнинг бунёд этилишига оид қизиқарли фактлар келтирган

Монография тарихчи-археологлар, архитекторлар, шарқшунослар ва Ўрта Осиё халқлари санъати тарихи билан қизиқувчи барча китобхонларга мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:
тарих фанлари доктори
А. Р. Мухаммаджонов

Тақризчилар:
тарих фанлари кандидатлари:
З. И. Усмонова, И. Аҳоров

А $\frac{0507000000-2968}{M355(04)-84}$ 16-84

© Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1984 й.

Боғлар Ғрабши җумга.

Бу сангаг тури жумга қаринши
Тарихга эга бўлсага Ғамш Ғамш
Ғабшига Ғнага Ғилма
КИРИШ
магна Кашр ЭТга.

Боғлар ва саройлар қурилиши юксак ривожланган меъморчилик, манзарали боғдорчилик, гулчилик, тасвирий санъат ва фалсафий эстетика натижалари ҳисобланиб, ўрта асрлардаги Урта Осиё халқларининг маданий савияси ниҳоятда юқори даражада эканлигини кўрсатади.

XIV—XV асрларга келиб бундай юқори натижаларга баъзи бир Узоқ Шарқдаги давлатлар, Шимолий Ҳиндистон, Эрон, Ироқ ва Ғарбий Европанинг ривожланган давлатларигина эришган эдилар. Улар ичида Урта Осиё боғлари энг эътиборли ўринда туради. Масалан, боғ барпо этишда ҳидли гуллар жойлашувига, экилган дарахтлар ва гулларнинг нақшинкор иморатлар билан мос тушишига, шунингдек, оқиб турувчи ариқ ва фавворалардаги сувларнинг оҳанрабо шовиллашларига алоҳида эътибор берилган.

Урта Осиё халқларининг миллий маданияти хазиналаридан ўрин олган бу тартибдаги эстетик қонун-қоидалар асосида барпо этилган Самарқанднинг тилларда дoston бўлган боғларини ўрганиш Урта Осиё тарихида алоҳида ўрин тутаети.

XV асрлик тарихга эга бўлган Самарқанднинг кўркамлиги, географик жиҳатдан қулай жойлашгани, муҳим савдо маркази бўлганлиги, шунингдек табиий бойликларининг кўплиги, серсувлиги, оромбахш иқлими, маданият ўчоғи бўлганлиги ва бошқа фазилатлари барчани мафтун этиб келган. Самарқанд шаҳри боққинчилар томонидан бир неча бор вайрон қилинишига қарамасдан, ўсишда давом этиб келган.

XIV асрга келиб, айниқса Самарқанд пойтахт сифатида эълон қилингандан сўнг шаҳар ҳаётида жиддий ўзгаришлар содир бўлди¹. «Ҳақиқатда ҳам XIV

¹ Ўзбекистон ССР тарихи. I-том. Тошкент, 1967, 435-бет.

асринг охирида, — деб ёзилади таниқли санъатшунослардан Г. А. Пугаченкова ва Л. И. Ремпель: «Мовароуннаҳр яқин ва ўрта Шарқ ижодий кучларининг бош марказига айланган, санъатида янги йўналишлар пайдо бўлган эди»².

Самарқанд тарихи ёзилган манбаларни варақлар эканмиз, XIV аср охири ва XV аср бошларида иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётнинг ниҳоятда ўсганлигини сезамиз. Самарқанднинг сиёсий мавқеини ошириш мақсадида феодал бошлиқлар шаҳарни чиройли ва салобатли қилишга уринганлар ва бу ҳаракатларида кўпроқ дин ҳомийларининг маслаҳатларига амал қилганлар. Феодал курашлар кескин тус олган бир даврда бошқача йўл тутишга ўрин ҳам қолмаган. Чунки улар ўз ниятларини, яъни бойлик орттириш мақсадида олиб борилаётган урушларни ниқоблаш мақсадида гўё мадрасалар, масжидлар ва бошқа диний муассасалар қуриш учун маблағ зарурлигини уқтирганлар. Тарихий китобларда мамлакатда ободончилик ишларини олиб бориш ҳақида айтилган гаплар ҳам учрайди³. Натижада «яхши ниятлар» учун маблағ керак деб тушунган содда халқдан минг-минглаб аскарликка олинган ва уларнинг дарё бўлиб оққан қонлари ҳисобига бир гуруҳ фирибгар шахсларгина бойишган ва бу бойликлар ҳисобига ўзлари учун боғи-роғлар, саройлар қурдиришган. Мовароуннаҳрлик ҳокимларнинг ўзаро қонли тўқнашувлари юз беришига қарамасдан, Самарқандда санъат ва маданият ўзига хос равишда ривожланган. Бу даврларда қурилиш ишлари бирмунча олдинга қараб силжиди. Тўқимачилик, кулолчилик, темирчилик каби бир қатор касблар ўсиб борди. Бундай кўтарилишларга сабаб, биринчидан, ерлик усталар тажрибаларининг такомиллашиб борганлиги бўлса, иккинчидан бошқа давлатлар билан маданий алоқанинг кучайганлиги, учинчидан эса босқинчилик урушлари натижасида қўлга киритилган турли касбдаги усталар ҳамда меҳнатқашлар меҳнатидан фойдаланганлик натижасидир.

Бу даврларда Самарқанднинг довруғини оламга машҳур қила олган Гўри-Амир мақбараси (1404), Биби-Хоним масжиди (1399—1404), Туркистондаги Ясси шаҳрида бино қилинган Аҳмад Яссавий мақбара-

² Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И. История искусства Узбекистана древнейших времен до середины двенадцатого века. М., 1966, с. 309.

³ Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. Тошкент, 1972, 288-бет.

си (XIV аср охири XV аср бошларида қурилган) қаби
улкан қурилмалар вужудга келган. Шунингдек Самар-
қанд атрофларида барпо қилинган боғларнинг кўпчи-
лиги ҳам асосан XIV асрнинг иккинчи ярмида бунёдга
келган.

Бу қурилишларни амалга оширишда ҳеч қандай
шарт-шароитлар ҳисобга олинмаган ва хонавайрон бўл-
ган халойиқнинг арз-додларига ҳеч кимса эътибор қил-
маган. Бу ўринда мисол тариқасида 12 та эски бор
бирлаштирилиб Дилкушо боғи яратилганлигини⁴ ҳамда
Самарқанд шаҳрининг бошидан охиригача кесиб ўтувчи
йўл қурилишида шу йўл устидаги барча қурилмаларни
бузишга фармонлар берилганлиги тарихдан маълум⁵.
Бундай қабоҳатлар ўша даврлардаёқ халқлар нафра-
тига учраган ва бундай сиёсат совет тарихчилари то-
монидан қораланган⁶.

XIV аср охири ва XV аср бошларида илм, маданият
ва бошқа соҳаларда кўтарилиш даври юз бера бош-
лади.

Самарқанд дунёда биринчи ўринда туриши керак⁷,
деган фикрда бўлган амир Темурда бутун дунёдаги
гўзал ва машҳур шаҳарлар жамоли Самарқанд сиймо-
сида акс этишига истак пайдо бўлган ва шунга интил-
ган ҳолда шаҳар атрофида қишлоқлар қурдириб, уларни
дунёдаги донгдор шаҳарларнинг (Миср, Дамашқ, Боғ-
дод, Султония, Шероз каби) номлари билан атаган.
Номи тилларда дoston бўлган боғларнинг ва улар ўр-
тасида жой олган улкан саройларнинг кўпчилиги ҳам
шу орзу-истаклар асосида майдонга келган.

Ички ва ташқи зиддиятлар кучайиб бораётган бир
шароитда ҳашаматли бинолари бўлган кенг боғларнинг
барпо этилиши юқори табақадаги шахсларнинг кўнгил
очиши учун мўлжалланган бўлса-да, ҳар эҳтимолга
қарши у ерда мудофаа чоралари ҳам кўриб қўйилган.
Даврлар даврида яратилган боғлар зарур бўлиб қолган-
да ҳарбий лагерь, жанг майдонлари, мустаҳкам қилиб
қурилган саройлар эса мудофаа иншоотига айлантири-

⁴ Пугаченкова Г. А. Садово-парковое искусство Средней Азии в эпоху Тимура и тимуридов. Труды САГУ, новая серия, вып. 23. Гуманитарные науки, кн. 4. Ташкент, 1951, с. 150.

⁵ Қаранг: Рюи Гонзалес де-Клавихо. Дневник путеше-
ствия ко двору Тимура в Самарканд в 1403—1406 гг. СПб., 1881,
с. 316. Бундан кейин «Клавихо. Дневник путешествия...» деб бе-
рамыз.

⁶ Новосельцев А. П. Об исторической оценке Тимура.
Вопросы истории. М., 1973, № 2.

⁷ История Самарканда, Том I, Ташкент, 1969, с. 168.

лишлиги кўзда тутилган. Чунки бу боғлар жуда кенг бўлиб (ўртача 1 x 1 км кенгликда), баланд девор билан ўралган ва боғнинг тўрт бурчагида ҳамда унинг тўрт тарафига қурилган дарвозаларнинг ёнларида кузатув олиб бориш учун мўлжалланган баланд миноралар бўлган. Бу боғлар ўртасида қурилган саройлар эса жуда баланд (2—3 қаватли) ва мустаҳкам бўлиб, чуқур хандақлар (кенглиги 25 метрча) билан ўралган. Кўпчилик боғларда эса бу саройлар баланд тепаликлар устига қурилган.

Ташқаридан қаралганда гўзал дарахтлар ва анвойи гуллар билан ўралган бу саройларнинг мудофаа истехкоми вазифасини ўтай олиши ҳеч кимсанинг хаёлига ҳам келмаган бўлиши мумкин. Тарих саҳифаларида бу каби боғларнинг жанг майдонига айлантирилганлиги⁸, шунингдек босқинчилардан сақланиш учун мустаҳкам бошпана вазифасини ўтаганлиги тўғрисида маълумотлар сақланган⁹.

Ўз замонасида тенгсиз санъат намуналари ҳисобланган бу боғларни қисман кўришга муяссар бўлган тарихчи Ибн Арабшоҳ¹⁰ ҳамда испаниялик элчи Клавиҳо¹¹, шунингдек эшитганлари асосида ёзган тарихчи Шарафиддин Али Яздий¹² ҳамда султон Бобир каби олимлар¹³ ҳам XIV аср охири ва XV аср бошларида Самарқандда яратилган боғлар ҳақида ўз асарлари ва эсдаликларида умумий гапларни ёзиб қолдирганлар.

Бу боғлар ҳақида эшитган ёки уларни кўрган шоирлар эса ўз мисраларида улар ҳақида кишини тўлқинлантирувчи шеърлар ёзиб қолдирганлар.

Теграсин қуршаган гўзал чорбоғлар.

Алардин Эрамнинг кўксига доғлар.

Боғларини васфина агар киришсам,

Еддан кўтарилур беҳишту Эрам¹⁴.

⁸ Зайниддин Маҳмуд Восифий. Бадоеул-вақое. Тошкент, 1979. 114—117-бетлар.

⁹ Аҳмедов Б. А. История Балха (XVI первая пол. XVIII вв.). Ташкент, 1982, с. 30.

¹⁰ Jamerlane or Jimur the great Amir, Jranslated by L. H. Sands. From the Arabics lih by Ahmad ibn Arabshah, London, 1966.

¹¹ Рюи Гонзалес де-Клавиҳо. Дневник путешествия..., с. 244—264.

¹² Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома, 497, 597, 603, 711 ва бошқа бетлар.

¹³ Заҳриддин Муҳаммад Бобир. Бобирнома. Нашрга тайёрловчи С. Муталибов, Тошкент, 1948.

¹⁴ Зайниддин Маҳмуд Восифий. Бадоеул-вақое, 63-бет.

Ўз замонасида ўзларининг нафис қилиб безатилган гумбазлари, миноралари, баланд пештоқлари, уларга битилган ёзувлари билан ўз замондошларини, ҳаттоки ажнабий кишиларни ҳам мафтун қилган, давлатнинг таркибий қисми бўлиб ҳисобланган бу архитектура ёдгорликлари ўша даврнинг социал-иқтисодий ва маданий ҳаётидан бир тимсол бўлиб ҳисобланган. Улар асрлар давомида янги-янги изланишлар натижасида майдонга келган бўлиб, қурилиш услублари бир олам сирни ўзида мужассамлантиргани ҳолда мақтовга сазовордир.

В. В. Бартольд, Н. И. Веселовский, А. Ю. Якубовский, В. Л. Вяткин, И. А. Сухарев, М. Е. Массон, Г. А. Пугаченкова каби олимлар бу масалани ўрганишга алоҳида эътибор берганлар ва ўз изланишларида деярли фақат ёзма манбаларгагина суянганлар.

Бу ёдгорликларни ҳар томонлама ўрганиш учун бизнингча фақат археологик материалларнигина асосий маъна бўла олишига ишончимиз комил эди. Бунинг учун бу боғ ва саройлар ўрнини аниқлаган ҳолда у ерларда археологик қазув ишларини олиб бориш лозим деб топилди ва 1967 йилдан бошлаб бир неча йил давомида археологик қазув ишлари олиб борилди. Чунки керак бўладиган асосий маълумотларни фақатгина ёдгорликларнинг ўзидангина олиш мумкин эди. Археологлар ибораси билан айтганда «ўзи ҳақида нимаики сўзлай олса барчасини ўқий олишга қаратилди»¹⁵. Археологик қазилмалар беқиёс даражада қимматли маълумотлар бера олиши ҳақида рус олими археолог Б. А. Рыбаков ажойиб далиллар келтиради. У Киев шаҳрининг IX—XII асрларга онд тарихи ҳақида гапириб, гарчи у ҳақда батафсил ёзилган йилномалар, юридик кодекслар, машҳур адабий асарлар бўлишига қарамасдан, археологик қазилмаларсиз тарихчиларимиз тарихий босқичлар моҳиятини тушуна олмаганликларини таъкидлайди¹⁶.

Маълумотлар йиғиндиси бизга XIV—XV асрлардаги боғчилик ва меъморчилик маданиятини бирмунча ўрганишга имконият яратди.

¹⁵ Засылкин Б. Н. Архитектурные памятники Средней Азии, проблемы исследования и реставрации. Том II. ЦГРМ. М., 1928, с. 79.

¹⁶ Рыбаков Б. А. Методологические проблемы АН СССР, отделение истории. Конференция историзм археологии. Тезисы докладов. М., 1976, с. 4—5.

Биз бу боғларни — саройларни илмий ўрганар экан-
миз, уларда деҳқончилик, илм-фан, техника, эстетик
фикр, фалсафа, машҳур меъмор ва мўйқалам соҳиб-
ларининг ютуқларини бир бутун бўлиб қўшилиб кет-
ганлигини кўрамиз.

Ҳозирги кунда ва келгусида қурилиши керак бўл-
ган посёлкаларни барпо этишда архитекторларимиз ўт-
миш санъатимизнинг ажойиб намуналарини яхши ўр-
ганиб, атроф муҳитни ва шарт-шароитни ҳисобга олган
қолда тадбиқ этишлари мақсадга мувофиқдир.

XIV—XV АСРЛАРДАГИ САМАРҚАНД БОҒЛАРИНИНГ ТАРИХИЙ ТОПОГРАФИЯСИ

Хар бир жой ўз номи билан машхур бўлганидек, инсон оёғи етган ерлар ва у яратган нарсаларнинг номи бўлиши ҳам бежиз эмас, албатта. Бу номлар ва у жойлар асрлар ўтиши билан табиат ва жамият қонуллари таъсирида ўзгарган. Лекин бу номлар шунчаки қўйилмаган бўлиб, аксинча ўзда қандайдир бир сирни яширган ва шу жой тарихини «сўзлаб» берадиган далиллардан бири бўлган.

Ушбу сатрлар автори XIV—XV асрларга онд Самарқанд атрофида жойлашган боғ-саройлар ўрнини аниқлашга ҳаракат қилар экан, В. Л. Вяткин¹, И. А. Сухарев², М. Е. Массон³ каби олимларнинг шу боғлар ҳақида ёзма манбаларга асосланган ҳолда ёзилган мақолларини назарда тутган ҳолда, дастлаб халқлар хотирасида сақланиб қолган эсдаликларга мурожаат этди. Жумладан, ҳозирги кунга қадар халқлар ёдида «ғишт тепа»⁴ номи билан сақланиб қолган дўнг тепалардан биз мазкур ишга тааллуқли кўпгина маълумотлар тўпладик. Сўраб, суриштиришлар натижасида бундай ғишт тепалар Самарқанд атрофида кўп эканлиги аниқланди. Уларда сочилиб ётган археологик материал-

¹ Вяткин В. И. Материалы к исторической топографии Самаркандского вилайета. Справ. кн. Сам. обл., вып. VII, Самарканд, 1902.

² Сухарев И. А. Отчет об археологической разведке в Самаркандской группе районов за 1935—36 годы. Республиканский музей истории культуры и искусства УзССР. Самарканд, ед. кр. № 559.

³ Массон М. Е. План окрестности Самарканда второй половине XV в. Труды САГУ, новая серия, вып. 61, Гуманитарные науки, кн. 6. Ташкент, 1953 (илова).

⁴ Ерлик халқлар, бу ғишт тепалар ўрнида бир вақтлар ҳашаматли иморатлар бўлганлиги тўғрисида, эндиликда эса, тепалик устида сочилиб ётган ғиштларга қараб, бу тепаларни ғишттепа деб аташганлиги тўғрисида сўзлашади. Улар ўз қурилиш ишларида шу тепалардан ғишт олиб фойдаланганлар (У. А.)

ларнинг (ғишт бўлаклари, кошинли девор қопламаларининг парчалари ва бошқалар) XIV—XV асрларга оид эканлиги аниқланди. Ҳақиқатан ҳам бу боғ-саройлар асосан феодал ҳокимларининг ҳордиқ чиқариш жойигина бўлиб қолмай, балки уларнинг баъзиларида халқ сайллари ҳам ўтказилиб турилганлиги тўғрисида маълумотлар бор⁵.

XIV—XV асрларда барпо этилган боғ-саройлар Самарқанд шаҳрининг⁶ атрофида жойлашган бўлиб, ўз ўрни жиҳатидан қулай ерларга қурилган. Боғлар билан шаҳар ўртасида уларни боғловчи йўллар бўлган. В. Л. Вяткин Боғи Дилкушодан Самарқандга қараб кетган кўча бўлганлигини эслатиб ўтади⁷.

Ҳозирги даврда ҳамма ерда катта-катта қурилиш ишлари авж олган бир даврда бу боғ-саройларнинг ўрнини аниқлаш янада мушкуллашди. Чунки баъзиларининг ўрнида колхоз далалари жойлашган бўлса, баъзиларининг ўрнида катта-катта янги иморатлар қад кўтарган. Демак, XIV—XV асрларда 6 кв. километрлар чамаси ер майдонини эгаллаган Самарқанд шаҳрини XX асрда гуллаб яшнаётган ер майдони кун сайин жуда ҳам кенгайиб бораётган Самарқанд шаҳри билан таққослаб бўлмайди, албатта. Биз ўша боғ-саройларнинг ўрнашган ўрнини аниқлаш, яъни ер ости қатламларидан шу боғлар, саройлар изини қидириб топиш ва таъриф бериб ўтишни лозим топдик. Биз ўрганаётган ва ёзма манбалар асосида аниқланган боғлардан 12 таси⁸ XIV аср охири ва XV аср бошларида бунёдга

⁵ Пугаченкова Г. А. Садово-парковое искусство Средней Азии в эпохе Темура и темуридов. Труды САГУ. Вып. XXIII. Ташкент, 1951 с. 165.

⁶ Бу каби саройлар фақат Самарқанд атрофидагина бўлмасдан, балки бошқа ерларда ҳам бўлган. Масалан, қ: Кабанов С. К. Руины дворца Аксарай в Шахрисабзе. Труды инс. ист. и арх. АН УзССР. Т. 1. Материалы по археологии Узбекистана. Ташкент, 1948, с. 35—46; Зюков Б. Под волнами Иссак-куля. М., 1962, с. 70—72.

⁷ Вяткин В. Л. Материалы к исторической топографии Самаркандского вилайета, с. 32.

⁸ Халқ ёдида нима учун 12 та боғ, деган фикр юради. Баъзилар уни бир йилда 12 та ой бўлганлиги учун 12 та боғ барпо эттирган дейишади. Эҳтимол бу гап ҳақиқатга яқиндир. Тарих саҳифаларини варақлаганда қизиқ ҳодисаларни учратиш мумкин. Яъни ҳоким қарамоғидаги шахслар 12 гуруҳга бўлинган, масалан, унинг 12 та амири бўлиб, аскарларини ҳам 12 мингтадан қилиб бўлган, ўзига 12 та отлични ҳамроҳ қилиб олган. Бу каби қизиқ ҳодисалар XIV—XV асрлардан олдин ҳам бўлган, албатта. Масалан, Муқаддас Рим империясининг императори Карл IV га 4 рақами жуда ёқиб қолган бўлиб, унинг кўп нарсалари ва ёрдамчилари тўрттадан бўлган экан.

келган бўлиб, ундан кейин ҳам, яъни Темурийлар замонида ҳам бу боғ-саройлардан фойдаланилган. Улуғбек эса Боғи Майдонда Чилустун саройини қурдирган. Унинг ёнгинасида эса унчалик катта бўлмаган боғча барпо этилиб, унда Чинни хона номли иморат қад кўтарган. Қуйида биз ана шу боғ-саройларнинг жойлашган ерини кўрсатиш билан бирга ном маъноларига ҳам изоҳ бериб ўтамиз.

Боғи Шамол. Бу боғ 1397 й. (799 ҳ. й.) Мироншоҳнинг қизи учун қурилган⁹. Заҳириддин Муҳаммад Бобирнинг маълумоти бўйича бу боғ-сарой Самарқанднинг қуйи ёнида жойлашган¹⁰. Самария китобининг автори Абу Тоҳир Хўжанинг (XIX аср ўрталарида) маълумотича, у Самарқанд шаҳрининг шимол¹¹ тарафида, «девори қиёмат» деворининг ички тарафида бўлган¹². Совет олимларидан проф. М. Е. Массоннинг маълумотларига кўра, бу боғ шаҳардан ғарброқда, «девори қиёмат» деворининг чегарасида, Дамашқ қишлоғидан шарқроқда жойлашган. Уша ерда бу боғнинг номини ўзида сақлаган Боғи Шамол ариғи сақланган¹³.

Текширишлар натижасида бу боғнинг ўрни ҳозирги кундаги Юрий Гагарин номи билан аталган кўчада жойлашган бўлиб, унда қурилган сарой харобалари кўпқаватлик уйлар тагида қолиб кетган. Бу ер қадимги Самарқанд чегарасидан 1,5 километр чамаси ғарбда жойлашган. У ерда Боғи Шамол бекатининг шарқ томонидаги иморатларнинг пойдеворини қуриш вақтида ер тагидан пишиқ ғиштдан ишланган девор қолдиқлари топилган. Самарқанддаги тарих музейининг илмий ходими Крикиснинг айтишича, у ерда бир кичкина, баландлиги 1—1,5 метрча келадиган тепача бўлиб, у бузиб ташлангач, у ердан (бир нечта) деворни қоплашга ишлатилган сирли нақшлар бўлаги (майолика) топилган.

Ўз даврида В. Д. Жуков ҳам Боғи Шамол шу районда бўлса керак деган фикрга келган¹⁴. 1958 йили В. А. Шишкин бошчилигидаги археологлар шу ерда

⁹ Якубовский А. Ю. Образы старого Самарканда. Восток, № 5, 1925, с. 159.

¹⁰ Бобирнома, 64-бет.

¹¹ Бу ерда XIV—XV асрдаги Самарқанднинг чегараларини назарда тутиш керак (У. А.)

¹² Абу Тахир Ходжа. Самария. СПб., 1904, с. 7.

¹³ Массон М. Е. Архитектурно-планировочный облик Самарканда времени Навои. Труды САГУ, вып. 81. Исторические науки, кн. 12. Археология Средней Азии, Ташкент, 1956, с. 78.

¹⁴ Жуков В. Д. Остатки монументального сооружения XIV в. Изв. АН УзССР. Ташкент, 1949, № 4, с. 112.

йарик иморатнинг яншиқ ғиштдан йшланган пойдевори
рийи кўришган¹⁵. Эслатиб ўтганимиздек, ҳозирги мунда
ҳам шу ерлар Боғи Шамол¹⁶ номи билан аталади. Бу
боққа «шамол» номининг берилишига асосий сабаб
шаҳарнинг шу томонидан кўпинча шамол эсиб тури-
шидан бўлса керак. Бизнинг фикримизни географлар-
нинг берган маълумотлари ҳам тасдиқлайди. Уларнинг
берган маълумотларига қараганда Самарқандда энг
кучли шамолларнинг тезлиги секундига 20 метрдан ор-
тиқроқ бўлиб, асосан ғарб томондан эсади¹⁷.

Шарафиддин Али Яздийнинг айтишича, бу жой боғ-
сарой бунёдга келмасдан олдин ҳам Боғи Шамол номи
билан машҳур бўлган¹⁸.

Боғи Биҳишт. Бу боғ 1378 йилда 12 ёшли Туман
оқа учун қурилган бўлиб, Боғи Шамолнинг жанубий
ғарбида жойлашган. Бу боғ М. Е. Массоннинг фикрича,
XIV аср охирларида барпо қилинган боғлар ичида энг
биринчилари ҳисобланади¹⁹. Бу боғнинг ўрнашган ўрни
мавжуд адабиётларда турлича кўрсатилган. Жумла-
дан, Самариянинг автори уни шарқда²⁰, деб кўрсатса,
бошқасида жанубда²¹ дейилади. Заҳириддин Муҳаммад
Бобир эса Самарқанднинг қуйи ёнида деб кўрсатади²².
М. Е. Массон ўз текширишларида бу боғнинг ўрнини
Боғи Шамолдан жанубий ғарбда деб кўрсатган²³. Езма
манбаларда бу боғдаги қаср Табризнинг оқ ва тоза
мармаридан сунъий тепалик устига қурилганлиги ай-
тилади²⁴.

Биз олиб борган текширишларда бу боғдан бирорта
ҳам из топа олмадик. Агар унинг тепалик устига қу-
рилганлиги ҳақиқат бўлса, Самарқанд майдонининг

¹⁵ История Самарканда. Т. I. Ташкент, 1969, с. 402.

¹⁶ Адабиётларда яна Боғи Шамол деб ҳам юритилади. Лекин
бу боғ ғарбга яқинроқ туради. Шунга биноан шимол сўзи ноўрин-
роқ (У. А.)

¹⁷ Саидов А., Қўзиев А. Фараҳбахш шаҳар. «Фан ва
турмуш», 1970, 8-сон, 16-бет.

¹⁸ Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома, 289 (а, б)
варақ.

¹⁹ Массон М. Е. Архитектурно-планировочный облик Са-
марканда временн Навак, с. 78.

²⁰ Абу Тохир Ходжа. Самария, с. 7.

²¹ Герман Вамбери. История Бохари или Трансоксании,
перевод А. И. Павловского. Т. I. Спб., 1873, с. 231.

²² Бобирнома, 164-бет.

²³ Массон М. Е. План окрестностей Самарканда второй
пол. XV в. Труды САГУ, Новая серия, вып. 61. Иловасига қаранг.

²⁴ Герман Вамбери. История Бохари или Трансоксании,
с. 231.

кеңгайиши, янги қурилишлар туфайли йўқ бўлиб кетганлигига ажабланмаса ҳам бўлади. Унинг номи Жаннат боғи деб аталган. Ҳақиқатан ҳам, Самарқанднинг жануби ғарбий чегаралари хушхаво ва гўзал бўлиб, узоқларда қад кўтарган тоғ манзаралари одам баҳрини очадди.

Боғи Давлатобод. М. Е. Массоннинг фикрича, бу боғ совға тариқасида қурилган²⁵. Бу боғ-сарой Самарқанд шаҳридан 13 км.лар чамаси жанубда, Термизга кета-беришдаги йўлнинг чап қанотига жойлашган. Давлатободнинг жойлашиш ўрнини аниқлашда ўша давр тарихчилари²⁶ маълумотларидан, Испания элчиси Клавихонинг эсдаликларидан²⁷ фойдаланилди. Уларда аниқ маълумотлар берилмаган бўлсада, ҳар қалай бу боғ Самарқанднинг жануб томонида жойлашганлигига ишончли далиллар бор.

В. Л. Вяткин томонидан Темурийлар даврига оид бўлган вақф ҳужжатларини ўрганилиши натижасида Дарғом канали билан Шавдор ариғи ўртасида Давлатобод қишлоғи бўлганлиги аниқланди²⁸. 1936 йилда И. А. Сухарев Давлатобод боғининг аниқ жойлашган ўрнини топди²⁹. Давлатобод боғи асосий йўл устига жойлашган экан. Боғдаги сарой баланд тепалик устига қурилган бўлиб, шимол тарафидан Дарғом канали ҳамда Самарқанднинг гўзал манзаралари, жануб тарафидан эса Қоратепа тоғлари кўриниб турган. Шарқ тарафидан қишлоқлар, ғарбидан эса бепоён далалар ўраб турган. Шунинг учун ҳам бу боғ-сарой бахт-саодат қароргоҳи деган мазмундаги жумла билан (Давлатобод)³⁰ аталган.

Боғи Чинор. Бу боғ-саройни қуриб битказилган вақти Клавихонинг³¹ маълумоти бўйича, XV асрнинг бош-ланги йилларига тўғри келади. Лекин боғ илгарироқ

²⁵ Массон М. Е. Местонахождение сада Тимура Давлатобод. Отдельный оттиск известия Средазкомстариса, вып. 3. Ташкент, 1928, с. 44.

²⁶ Гийасаддин Али. Дневник похода Тимура..., с. 186.

²⁷ Клавихо. Дневник путешествия..., с. 244.

²⁸ Вяткин В. Л. Материалы к исторической топографии, с. 30.

²⁹ Сухарев И. А. Дворец сад Тимура Давлат-Абад. Труды УзГУ. Новая серия, № 14. История, вып. 2. 1940.

³⁰ В. В. Радловнинг турк шевалари бўйича тузган луғатида давлат — бойлик, бахт-саодат, обод — яхши ҳолат, обод маъносиде берилган. Қаранг: Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. 3. часть 2, с. 3036.

³¹ Клавихо 1404 йили куз ойда бу боғдаги саройни ҳали қуриладиганини эслаган. Клавихо. Дневник путешествия..., с. 257.

Боғлар
Арабшох

Ҳақиқатда
22 бет

ибки
11-китоб

бунёд этилгани тўғрисида далиллар ҳам йўқ эмас³². Жумладан, тарихчи Ғиёсиддин Али бу боғ тўғрисида фикр юритиб, у шарқ томонда бўлган, деб айтади. Унинг ёзишича, Ҳиндистонга қилган сафаридан қайтган Самарқанд ҳукмдори ўз гуноҳларини ювиш учун Қусам ибн Аббос мақбарасига борган. Ундан чиққач Туман-оқа хонақосига келиб, пешин намозини ўқигаچ, Боғи Чинор ва Нақши Жаҳон боғларида дам олган³³. Юқоридагилардан Боғи Чинор Нақши Жаҳонга яқин экан, деган фикр келиб чиқиши табиий бир ҳолдир.

Шарафиддин Али Яздий бу боғ Кеш шаҳридан келишда йўлдаги биринчи боғ бўлиб, 1404 йили Темур Боғи Жаҳон намодан кетиб, Боғи Чинорда дам олган³⁴, деб ёзади. Аслида эса Жаҳон намодан кейинги боғ Давлатобод боғидир. Бобирнинг ёзишича, у Самарқанднинг жанубидаги қалъага яқин жойда бўлган³⁵.

XIX асрнинг ўрталаридаги сайёҳларнинг ёзишича, у шаҳарнинг жанубий қисмида бўлиб, икки четига тераклар ўтказилган йўлаклари билан машҳур бўлган. Боғнинг ўртасида сунъий тепалик бўлиб, унинг устида тархи хочсимон шаклда бўлган сарой қад кўтарган³⁶. Самария китобининг автори³⁷ ҳам, В. Л. Вяткин томонидан олиб борилган текширишлар ҳам бу боғни шарқ тарафда эканлигини тасдиқлайди³⁸. Лекин М. Е. Массон олиб борган текширишларига асосланиб уни жануб томонда — Қизилқўрғон деб аталган жойда бўлганлиги айтилади³⁹. Аммо автор олиб борган текширишлар натижасида Самарқанднинг жануб томонида бу боғнинг бўлганлигини билдирадиган ҳеч қандай аломатлар топилмаган. Бизнинг фикримизча, бу боғнинг шарқ томонида дейилиши ҳақиқатга яқинроқдир. Чунки шаҳарнинг шу тарафидаги Хўжа қишлоғида (Кониғил яланлигининг жанубий ғарб томонида) «Қўш тамғалик» номи билан аталган тепа бўлиб, унинг устки қисмида XIV—XV асрларга оид ғишт парчалари, қошин бўлаклари кўплаб топилди. Бу тепалик колхоз майдо-

³² Масалан, Ғиёсиддин Алининг ёзишича, Темур 1399 йили бу боғда дам олган. Демак, бу даврда боғ битган бўлган.

³³ Ғиёсиддин Али. Дневник похода Тимура, с. 183.

³⁴ Якубовский А. Ю. Образы старого Самарканда, с. 156.

³⁵ Бобирнома, 64-бет.

³⁶ Вамбери Г. История Бохари или Трансоксании, с. 231.

³⁷ Абу Тахир Ходжа. Самария, с. 7.

³⁸ Вяткин В. Л. Материалы к исторической топографии..., с. 34.

³⁹ Массон М. Е. Архитектурно-планировочной облик Самарканда времени Навои, с. 84.

нида бўлиб, Умаров Бурхон отанинг (65 ёш) айтишига қараганда, анчагина майдонни эгаллаган ва биз кўрган вақтга келиб, унинг анчагина қисми ўзлаштирилиб кетган экан. Қолган қисми шимолдан жанубга чўзилган (20 метр) бўлиб, ғарбий ва шарқий чегараларининг оралиғи 10 метр, баландлиги 4—5 метр атрофида экан. Бу тепаликнинг ғарб тарафида эса Обираҳмат, Сиёб, Тазар сувлари оқиб ўтади.

Ёзма манбаларда ёзилишича, бу боғдаги сарой хочсимон шаклда бўлиб, тепалик устига қурилганлигидан ва гўзал чинорлар кўп бўлганлиги учун боғи Чинор номини олган бўлса керак.

Боғи Дилкушо. Бу боғ ҳақида Шарафиддин Али Яздий қизиқ маълумотлар қолдирган. «799 ҳижрий йили куз фаслида Конигил мавзуйига боғи Эрамдан кўра дил очадиганроқ, жаннат бўстонидан кўра шодлантирадиганроқ бир қаср қуришга буйруқ берилди... Боғга Дилкушо деб ном берилди»⁴⁰.

Бу ҳақда Бобир берган маълумотлар ҳам аҳамиятга эгадир. «...Самарқанднинг шарқида икки боғ солибдур, бириким йироқтур, Боғи Бўлдурур, ёвуқроғи Боғи Дилкушодир. Андин Феруза дарвозасигача хиёбон қилиб, икки тарафига терак йиғочларни эктурубтур...»⁴¹.

В. Л. Вяткин ўзи олиб борган археологик қазинишларга асосланиб, уни Ҳиндувон қишлоғида (кейинчалик Дўнг қишлоғи деб аталган) эканлигини айтади⁴². Бошқа авторлар ҳам бу боғни ўша ерда эканлигини тасдиқлаганлар. Ҳозирги кунда бу боғнинг ўрни Самарқанддан 5 км лар чамаси шарқда, Панжакент йўлининг ўнг томонида, Ўзбекистон колхозии территориясида жойлашган. Унга берилган ном. (Дилкушо — дилни шодлантйрувчи, ром қилувчи, хуш қилувчи, очувчи) боғ жисмига нисбатан мос тушганлиги шубҳасиздир. Шунинг учун бўлса керакки, бу боғни «...Мовароуннаҳрнинг энг яхши боғларидан», —деб ёзган эди Шарафиддин Али Яздий⁴³.

Боғи Бўлду. Бу боғ тўғрисида ёзма манбаларда жуда оз маълумот берилган. Фақат Бобирномадагина уни шарқ тарафда эканлиги эслатилади⁴⁴. В. Л. Вяткин уни Дилкушога яқин жойда Қўрғонча қишлоғида

⁴⁰ Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома, 293-бет. 294а, варақ.

⁴¹ Бобирнома, 64-бет.

⁴² Вяткин В. Л. Материалы к исторической топографии, с. 32.

⁴³ Якубовский А. Ю. Образы старого Самарканда, с. 156.

⁴⁴ Бобирнома, 64-бет.

эканлигини аниқлаган⁴⁵. М. Е. Массоннинг текшириш-
тавридан В. Л. Вяткиннинг маълумоти тасдиқланган⁴⁶.
Ушбу сатрлар авторни томонидан бу боғда археологик
текшириш ишлари олиб борилди. Текшириш натижа-
сида бу боғнинг Панжакентга кетадиган йўлнинг ўнг
томонида, боғи Дилкушодан 1,5 км ча нарида эканлиги
аниқланди. Бу боғ Улуғбек номи колхознинг ерига жой-
лашган. Унинг номи ҳақида сўз юритилганда шунини ай-
тиш керакки, Бўлду сўзини В. В. Бартольд⁴⁷ «совер-
шенства», яъни камолатга етган, етук, кам-кўстсиз деб,
Г. А. Пугаченкова⁴⁸ эса «довольство» — фаровонлик,
мўлчилик деб таржима қилган. В. В. Радловнинг турк
шевалари бўйича тузган луғатида бу сўз бадавлат деб
таржима қилинган. Шунга кўра бу боғни бадавлат
боғ⁴⁹ деб аташ мумкин бўлади. Жумладан, сарой харо-
баларида олтин суви юритилган «кундал»⁵⁰ типдаги
нақшларнинг топиллиши ҳам унинг бойлигидан далолат
бериб турибди. Шуларга кўра биз бу боғни 1398—1400
йилларда Дилкушодан кейин қурилган бўлса керак дея
оламиз.

Боғи Нақши Жаҳон. Бу боғ тўғрисида жуда оз маълумотга эгамиз, Тарихчи Гиёсиддин Али «Зафарнома» асарига бу боғни фақат номинигина эслатиб ўтади*. Асосий муҳим маълумотни «Бобирнома»да учратдик: «...яна пуштаи Кухакнинг доманасида Кониғилнинг Қора суйининг устидаким, бу сувни Обираҳмат дерлар, бир боғ солибтур Нақши Жаҳонга мавсум. Мен кўрган маҳалда бу боғ бузуллуб эрди, оти беш қолмайду эди»⁵², —деб ёзади Бобир.

⁴⁵ Вяткин В. Л. Материалы к исторической топографии, с. 32—33.

⁴⁶ Массон М. Е. План окрестностей Самарканда... Иловаси.

⁴⁷ Бартольд В. В. Хафиз-Абру и его сочинение Ал Музаффария. Сборник статей учеников В. Р. Розена. СПб., 1897, с. 17.

⁴⁸ Пугаченкова Г. А. Садово-парковое искусство Средней Азии в эпоху Тимура и тимуридов, с. 147.

⁴⁹ Радлова В. В. Опыт тюркских наречий, т. IV, ч. 2, с. 185.

⁵⁰ Афсоналардан бирида айтилишича эшикларнинг тепасида катта тош плиталар бўлиб, улар кечаси атрофни ёритиб турар экан. Халқ ёдида сақланган бу афсонада жон бор. Чунки сарой деворларига берилган зарҳаллар ой ёруғида атрофга нур таратган. Бунга археологик қазималардан топилган ҳар бир парчани кошини парчасида сақлаиб қолган зарҳал излари гувоҳдир.

⁵¹ Бу нақшни ишларда кўп миқдорда олтин ишлатилган бўлиб, бошқа сарой харобаларида учрамайди.

* Гиёсадин Али. Дневник похода Тимура в Индию, с. 183.

⁵² Бобирнома, 64-бет.

В. Л. Вяткин ўз текширишларида Чўпон ота тоғининг жанубий этаклари XV асрда Нақши Жаҳон номи билан аталганлигини аниқлаган⁵³. Бу ер ҳозирги кунда ҳам «Нақши Жаҳон» деб аталади. Ҳақиқатда ҳам Нақши Жаҳон Улуғбек расадхонасидан 1 км лар чамаси шарқда, Чўпон ота тоғининг жанубий этагидаги Обираҳмат ариғининг атрофларидаги ерлар бўлиб, ҳозирги кунда ҳам ўзининг манзарали кўриниши билан киши эътиборини жалб этади. Бу ерларда олиб борилган қазув ишлари натижасида кўплаб ғишт ва сирли кошин бўлаклари топилди. Аммо пахта майдонига айлан-тирилиб юборилган ердан сарой пойдеворининг изларини аниқлай олмадик. Шу ерлик қарияларнинг ҳикоя қилишича, уларнинг ёшлик вақтларида шу ерларда (Обираҳмат ариғининг жанубий тарафида) чуқур-чуқур хандақлар бўлиб, кейинчалик улар тўлдирилиб юборилган экан. Эҳтимол, девор пойдеворидан тошлар олиб кетилгандан сўнг шу чуқурликлар ҳосил бўлган бўлса керак. Бу ер ўзининг табиий кўринишига кўра юқорида эслатганимиздек, манзарали бўлганлиги учун шу ерга боғ ва қаср қурилганлиги эҳтимолдан ҳоли эмас. Уни барпо этилган вақтига келсак, Г. А. Пугаченкова «...бу боғ XIV асрнинг 70 йилларида қурилган бўлса керак», деган фикрни айтади⁵⁴.

Бу фикр ҳақиқатга яқинроқ бўлиши мумкин. Чунки эндигина ташкил топган давлат ихтиёрида маблағ кам бўлганлигидан дастлабки йилларда боғлар барпо этишга киришган боғ усталари табиий жиҳатдан тайёр ҳолдаги ерларни танлашган бўлиши ҳақиқатга яқинроқдир. Унинг номи икки сўздан тузилган бўлиб, нақш-нақш, безак маъносида; жаҳон эса жаҳон, олам маъносида берилган. Демак, Нақши жаҳон⁵⁵, жаҳон безаги маъносини билдиради.

Боғи Баланд. Бу боғ ҳақида ёзма манбаларда маълумотлар деярли учрамайди. Абу Тоҳир Хўжанинг

⁵³ Вяткин В. Л. Материалы к исторической топографии..., с. 22.

⁵⁴ Пугаченкова Г. А. Садово-парковое искусство Средней Азии в эпоху Тимура и тимуридов, с. 147.

⁵⁵ Шу ерлик Қозоқ бобо (89 ёшда) ҳикояларига қараганда, уларнинг ачалари (111 ёшларида вафот этган) бу ерларда бир вақтлар катта иморат бўлган, деб айтган экан. Бу ердан Регистонга қўлма-қўл ғишт ва сирли ғиштлар ташилган экан. «Нақши-жаҳон»нинг маъноси уларнинг тушунчасича жаҳонни нақши шу ердан олинган, деган экан. Ҳақиқатда ҳам атроф-теварақда кузатиш ишлари олиб борилганда жуда кўплаб иморат деворларини қоплашда ишлатиладиган ғиштчалар (4x4 см, 19x4 см) кўп учратилди.

ёшишча, у Самарқанднинг шимол тарафида жойлашган⁵⁶. В. Л. Вяткин ўз текширишларида унинг Зарафшон дарёсининг ёқасида эканлигини, боғнинг бир тарафи дарё қирғоғига туташ бўлганини аниқлаган. Боғ 1665 йилларда ҳам сақланган бўлиб, боғни ўраган девор ҳаробаларини эса XX аср бошларида ҳам кўриш мумкин бўлган⁵⁷. Ушбу сатрлар автори томонидан олиб борилган текширишлар натижасида бу боғнинг иморат қурилган жойлари аниқланмай қолди. Ҳозирги кунда Боғи Баланд деб аэропортдан шарқ томондаги ерлар аталар экан. Бу ерларни ҳар хил қурилишлар эгаллаб олганлиги сабабли бу атрофда боғ бўлганлигини эслатувчи бирорта ҳам аломат қолмаган. Бизнинг таҳминимиз бўйича бу боғнинг ўрни айти аэропорт территориясида бўлса керак. Чунки Самарқанднинг шимол тарафида Зарафшон қирғоқлари бўйларига яқин ерларда бу территориядан яхши, хуш ҳаво, манзарали жой йўқ. Бу ерни шимол тарафида Зарафшон дарёси, ғарб томонида Чўпон ота тоғи ўраган бўлса, жануб тарафида Самарқанд шаҳри, шарқда эса кенг бепоён далалар жойлашган. Табиийки, бундай хушманзара жой ўша давр ҳукмдорларининг диққат-эътиборини тортган. Тарихий номлар ичида *баланд* сўзи учраб туради. Масалан, Бухородаги XV аср охири XVI аср бошларига оид бўлган Масжиди Баландни⁵⁸ олсак, бунда масжид пойдевори баланд қилиб ишлангани учун, шу ном берилган экан. «Боғи Баланд» номига келсак, ер тузилиши баланд эмас, аксинча пасттекисликдан иборатдир. Бизнинг фикримизча, бу боққа баланд номининг берилиши унинг баланд ерда эмас, балки бошқа боғларга нисбатан юқорироқда (баландроқда) жойлашганлиги учун ҳамдир.

Боғи Ноу. В. Л. Вяткин вақф ҳужжатларини текшириш натижасида бу боғни шаҳар деворларига яқин ерда бўлиб, уларни фақат шаҳарни ўраган хандақгина ажратиб турганлигини аниқлаган. Бу боққа Чор раха (шаҳарнинг ғарб томонидан) дарвозаси орқали борилган⁵⁹.

М. Е. Массон бу боғнинг ўрни ҳозирги шаҳар маданият парки ўрнида бўлган бўлса керак, деб тахмин қи-

⁵⁶ Абу Тахир Ходжа Самария..., с. 7.

⁵⁷ Вяткин В. Л. Материалы к исторической топографии, с. 34.

⁵⁸ Пугаченкова Г. А. Ремпель Л. И. Выдающиеся памятники архитектуры Узбекистана. Ташкент, 1958, с. 83.

⁵⁹ Вяткин В. Л. Материалы к исторической топографии..., с. 22.

лади⁶⁰. Автор томонидан оляб берилган текширишлар ҳам бу боғни шу кўрсатилган ерда бўлган бўлса керак, деган хулосага олиб келди. Бизнинг бу фикримизни 1404 йили Самарқандга элчи бўлиб келган Клавихо маълумотлари ҳам бир оз ойдинлаштиради. Унинг ёзишича, бу боғ тўртбурчак шаклида бўлиб, деворлари жуда баланд ва ҳар бир бурчагида айлана шаклидаги минораси бўлган. Боғ ўртасида бошқа боғлардагига нисбатан катта қаср бўлиб, унинг олдида сув ҳавзаси бўлган⁶¹. Ҳақиқатда ҳам шаҳарни шу кўрсатилган ерда ҳозирги кунда ҳам эски сув ҳавзаси сақланган. Бу боғ бошқа боғларга нисбатан кейин барпо этилганлиги учун унга янги боғ деб ном беришган.

Боғи Жаҳон Намо. Бу боғнинг қайси тарафда эканлигини Гиёсиддин Алиннинг «Зафарнома» номли китобида баён қилинган жумлалардан аниқласа бўлади. Самарқанд амирлари Ҳиндистон сафаридан қайтишда (1399 йил 25 апрель) Тахти Қорача номли жойда (ҳозирги Зарафшон тизма тоғидаги доvon) бир кун тўхтаб, сўнгра Жаҳон Намо саройига келганликлари тўғрисида ёзади⁶². Самария китобининг атери эса Боғи Жаҳон Намони Анҳор туманлиги тарафида, тоғ этагида эканлигини ёзади⁶³. В. В. Бартольднинг Шарафиддин Али Яздий маълумоти бўйича ёзишича, бу боғ шу даражада катта бўлганки, у ерда бир от йўқолиб қолиб, олти ойдан сўнг топилган эмиш. Бундаги сарой 1398 йили баҳорда қурилган бўлиб, Самарқанддан 7 фарсах⁶⁴ нарида бўлган. Боғни бунёд қилишда доvондан оқиб тушадиган жилға сувларидан фойдаланилган⁶⁵.

Бизнинг бу боғ жойлашиши мумкин бўлган Зарафшон тоғи этакларида олиб борган текширишларимиз қониқарли натижа бермади. Лекин бундай ажойиб манзарали ерларга боғ-саройлар қурилган бўлиши мумкин. Афтидан, бу боғ XV аср бошларидаёқ харобага учраган бўлса керак, чунки унинг тоғ ёнбағрига жойлашганлиги чин бўлса, табиатда тез-тез юз бериб турадиган кучли ёмғирлар, селлар ва унинг натижасида пайдо бўладиган тошқинлар ҳеч шубҳасиз уни харобага

⁶⁰ Массон М. Е. Архитектурно-планировочный облик Самарканды времен Навая..., с. 77—78.

⁶¹ Клавихо. Дневник путешествия..., с. 261.

⁶² Гийасаддин Али. Дневник похода Тимура в Индию, с. 186.

⁶³ Абу Тахир Ходжа. Самария..., с. 7.

⁶⁴ 1 фарсах 6 км га тенг.

⁶⁵ Бартольд В. В. Том II. Часть 2. М., 1964, с. 61.

айлантирган. 1404 йили шу томонларда бўлган Клавихо ҳам бу боғ-сарой ҳақида ҳеч нарса ёзмаган.

Боғи Амирзода Шоҳрух. Бу боғ тўғрисида адабиётларда маълумотлар жуда кам. Шарафиддин Али Яздий ўз асарига бу боғни Чорраха (Самарқанднинг ғарб томонидаги) дарвозасига яқин эканлигини эслатиб ўтган⁶⁶. Эҳтимол, бу янглишмовчиликдир. Чунки бу дарвозага яқин ерда Боғи Ноу бўлганлигини юқорида айтиб ўтдик. Археологик текширишлар натижасида унинг ўрнини аниқлашда ёрдам берадиган бирорта белги топилмади. Эҳтимол, 1935 йили А. И. Сухарев томонидан олиб борилган текширишларда аниқланган Бобожон тепалиги устига шу боғнинг қасри қурилган бўлса ажаб эмас. Тўрт бурчак шаклидаги бу тепалик шарқдан-ғарбга қараб чўзилган бўлиб (76x44 м), баландлиги 4, эни 6 метр кенгликдаги хандақ билан ўралган тепаликнинг шарқий қисмидан 16 метрлар чамасидаги ер ўша даврдаёқ ўзлаштирилиб юборилган⁶⁷. Бу ер Самарқанддан 9—10 километр шарқ томонда, Зарафшон дарёсининг бўйларига яқин ерларда бўлган. Ҳозирги кунда у ердаги қолган тепалик ҳам ўзлаштирилиб юборилган. Бизнинг тахминимиз бўйича, айнан шу ерларда боғ жойлашган бўлиши керак. Баъзи гапларга қараганда бу боғ 1394 йили Шаҳзода Шоҳрухнинг Кавказ ортида олиб борилган урушлардан қайтиши шарафига қуриб битказилган⁶⁸. Эҳтимол, шундай-дир, ҳақиқатан ҳам Шоҳрух 1394 йили урушдан қайтиб Самарқандга келганда у Аханин дарвозасидан кирган⁶⁹. Эҳтимол, Шоҳрух шаҳарнинг шарқ тарафига қурилган боғда дам олган, сўнгра эса шу ерга яқин бўлган дарвозадан шаҳарга киргандир. Боғнинг номида ҳеч қандай изоҳ берадиган ери йўқ. Чунки бу боғ Шоҳрухга тегишли бўлгани учун, уни соддагина қилиб Шоҳрух боғи деб юритилган бўлса керак.

Боғи Майдон. Ҳозирги кунда Афросиёб тепалигининг шимол томонлари Боғи Майдон деб аталади. «Майдон» сўзи бу ерда кенглик, очиқлик маъносида берилган. Шунингдек бу сўз боққа қарашли жой деган маънони ҳам англатган. Ҳақиқатдан ҳам бу боғ Афросиёб тепалиги билан Чўпонота тоғининг ўртасида жойлашган.

⁶⁶ Шарафиддин Али Яздий, Зафарнома, 484-варақ.

⁶⁷ Сухарев И. А. Отчет об археологической разведке..., с. 67.

⁶⁸ Пугаченкова Г. А. Садово-парковое искусство..., с. 67.

⁶⁹ Беленицкий А. М. Из истории участия ремесленников в городской празднествах в Средней Азии, в XIV—XV вв. Труды отдела Востока, т. 2. Л., 1940, с. 190.

Бу боғнинг асосий гуллаш даври Улуғбек даврига тўғри келади. Боғи Майдон ва ундаги қурилган Чил устун саройнинг қаерга жойлашганлиги тўғрисидаги Бобирномада қизиқарли маълумотлар берилган. «Улуғбек... пуштаи Кўҳакнинг доманасида ғарб сари боғе солибтур. Боғи Майдонга мавсум»⁷⁰. Ҳозирги кунда ҳам шу сарой қурилган жой, «Чилустун» деб юритилади. Бизнинг фикримизча, бу сарой 1430 йиллардан кейин қурилган бўлиши керак. Чунки тарихий манбаларда кўрсатилишича, Кўҳак этагида расадхона биноси қурилгач, сўнгра боғ барпо этилган⁷¹. Расадхона эса 1428—29 йилларда қурилган⁷². Унинг номи (Чил сутун — қирқ устунли) ҳақида фикр юритишда Бобирнинг қуйидаги маълумотини эслаш кифоя: «...Бу боғнинг ўртасида бир олий иморат қилибтур, Чилсутун дерлар, ду ашъёна стунлари тамоман тошдин. Бу иморатнинг тўрт бурчида тўрт манордек буржлар қопорибтурларким юқорига чиқар йўллар бу тўрт буржиндир. Узга томон ерларда тошдин стунлардир. Баъзини мопеч (ҳиёра) қилибтурлар. Юқорига ошъёнининг тўрт тарафи айвондир, стунлари тошдин...»⁷³. Бундан кўриниб турибдики, бу иморатни қуришда устунлар асосий роль ўйнаган. Лекин устунлари қирқта бўлганми ёки йўқми бизга номаълум. Тарихий манбаларда бу каби номлар учрайди. Масалан, Эронда бу ном билан аталган сарой бўлиб, (XVII аср) устунлари фақатгина 20 та бўлган⁷⁴.

Боғча. Чил устундан шимолий ғарб томонда, 400—500 метр нарида, Чўпонота тоғининг ёнбағрида Улуғбекнинг иккинчи боғи бўлган. Бу боғ бизнинг фикримизча, Боғи Майдоннинг бир чеккаси ҳисобланиб, эҳтимол, уларни бир-биридан девор ажратиб турган бўлса керак. Бу боғ унчалик катта бўлмаганлиги сабабли тарихий манбаларда Боғча номи билан юритилган. Бу боғчада Чиннихона номи билан машҳур бўлган саройча ҳамда айвон бўлган. Бу ҳақда Бобир жуда қизиқ маълумот беради. «...Бу иморатдин (яъни Чил устундан демоқчи — У. А.) пуштаи Кўҳак сари доманада яна бир боғча солибтур, онда бир улуғ айвон иморат қилибтур, айвоннинг ичида бир улуғ тош тахт қуюбтур,

⁷⁰ Бобирнома, 65-бет.

⁷¹ Абу Тахир Ходжа. Самария, с. 170.

⁷² Пугаченкова Г. А. Архитектура — обсерватории Улуғбека. — В кн.: Искусства зодчих Узбекистана, т. IV, Ташкент, 1969, с. 107.

⁷³ Бобирнома, 65-бет.

⁷⁴ Бартольд В. В. Т. VII. 1971, с. 173.

туди таъминан ўн тўрт—ўн беш қари (тахминан 70 см. га тенг — У. А.) бўлган, арзи етти-саккиз қари, умқи бир қари... Ушбу боғчада яна бир чордара солибтур, изораси томом чиний, Чиннихона дерлар. Хитойдин киши йибориб келтурубтур»⁷⁵. Демак, бу боғчада айвон ҳамда саройча бўлиб, қурилиш йиллари Чил устун билан олдинма кейин бўлган бўлиши керак. Бу ер Улуғбекнинг асосий жойин бўлган бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Улуғ олим расадхонада ишлаб чарчаган чоғларида шу ерда дам олган ҳамда баъзи бир илмий, сиёсий ва бошқа масалалар юзасидан шу ерда фикр юритган. Хоналар ичи чинни тахтачалар билан қопланганлиги учун уни чиннихона деб юритишган. Бу 1941 йилги археологик қазинмаларда текширилган⁷⁶, лекин Улуғ Ватан урушин бошланиши туфайли иш охиригача олиб борилмаган. Бу ерларда аҳоли зич жойлашганлигидан автор томонидан 1969 йили бошланган археологик текшириш ишлари ҳозирча ниҳоясига етмади.

Боғи Зоғон. Бу боғ тўғрисида маълумот берган авторлар уни шарқ тарафда эканлигини ёзадилар⁷⁷. Ҳозирда ҳам Самарқанднинг шарқ тарафида Панжакент йўлидан борганда (16 км. масофада) Боғи Зоғон деган қишлоқ бор. Темурийлар даврига оид адабиётларда⁷⁸ бу боғ тўғрисида маълумот учрамайди. Ерлик халқлар ёдида ҳам боғ-сарой сўзи билан боғлиқ бўлган эсдаликликлар қолганини эшитмадик. Улар бу жойни қарғалар боғи деб аташар экан. Чунки қишда ҳам, ёзда ҳам қарғалар бу ердан аримас экан...

— 0 —

XIV—XV асрларда юқорида номлари тилга олинган боғ-саройлардан ташқари, яна бошқа боғ саройлар ҳам бўлганми, деган саволга жавоб беришга ҳаракат қиламиз. Баъзи бир маълумотларда Самарқанддан 24 км жанубда Қоратепа қишлоғи бўлиб, унда сарой қурил-

⁷⁵ Жуков В. Д. Результаты археологического обследования остатков загородных дворцов Улугбека Чилсутун и Чиннихона. Архив инс. арх. АН УзССР, инв. № 98.

⁷⁶ Улуғбекнинг Чиннихона номини олган саройи чет элликлар диққатини ҳам ўзига тортган. Масалан, Техроннинг адабиёт секциясида раислик қилган Али Аскар Хекмак шу саройнинг харобалари тўғрисидаги ахборотларни ёзиб туришликни илтмос қилган.

⁷⁷ Абу Тахир Ходжа. Самария, с. 7; Массон М. Е. Архитектурно-планировочный облик Самарканда времени Навои, с. 80.

⁷⁸ Бу ном билан аталган боғ Ҳиротда бўлганлиги ёзма манбалардан маълум бўлган. Масалан, қаранг: Бобирнома, 223-бет. Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи Саъдайн ва мажмаи баҳрайи. Тошкент, 1969, 191-бет.

гайлиги кўрсатилади⁷⁹. Текширишлар натижасида бу қишлоқда баландлиги 11 метр, узунлиги 20 метр, эни эса 15 метр бўлган тепалик борлиги аниқланди. Бу тепалиkning номи Қоратепа бўлиб, бунда сарой қурилганлигини кўрсатадиган бирорта белги топилмади. У кўринишдан қоровуллар учун қурилган қўрғончага ўхшайди. Самарқанд атрофида шунга ўхшаш тепалар кўплаб учрайди, лекин уларнинг бирортасида ҳам XIV—XV асрга оид саройлар ўрни ҳозиргача аниқланмади. Шубҳасиз, бу боғ-саройлардан ташқари, яна Самарқанднинг атрофида жуда кўплаб боғлар, кўнгил очар жойлар бўлган. Гул-боғ, лолазор, Бедана кўриғи, Чумчуқлик, Фозхона ва бошқалар шулар жумласидандир. Эҳтимол, номлари ва харобалари бизгача етиб келмаган яна шундай хушманзарали жойлар ва боғ-саройлар бўлгандир. Бу ўринда Клавихонинг берган маълумотларини эслатиб ўтмоқчимиз: «...Шаҳар боғлар ва узумзорлар билан ўралган бўлиб, баъзилари 1,5 лига⁸⁰, баъзилари эса 2 лигага чўзилган. Бу боғлар ўртасидан кўчалар ўтган ҳамда аҳоли яшайдиган майдонлар жойлашган. Бу шаҳарлардан ташқарида жойлашган боғларда ҳам кўпдан-кўп уйлар бор. Бу ерда шоҳнинг ҳам саройлари ва асосий омборлари жойлашган. Булардан ташқари, бу боғларда кўпчилик бойларнинг уй ва хоналари бор. Бу боғ ва узумзорлар шунчалик кўпки, шаҳарга кириб бораркансиз, гўё шаҳар баланд дарахтлар билан қопланган ўрмонларнинг ўртасида тургандай...⁸¹.

Умуман олганда XIV—XV асрлардаги боғларни бунёд этишда қатнашган халқ усталари, ҳеч шубҳасиз, ўз санъатларини намойиш қилишда ота-боболари яратган боғ-санъати ва унинг яхши намуналари билан яқиндан таниш бўлган. Улар боғ учун жой танлашда ҳам ниҳоятда усталик билан иш туттишган. Юқорида айтиб ўтганимиздек, бунда улар сув масалаларига, ерининг баланд-пастлигига, иморат учун жойнинг мос келишига ва бошқа табиий белгиларга, шунингдек, бу боғларга исм қўйишга ҳам алоҳида эътибор беришган. Исми жисмига монанд боғ-саройлар яратиш, фақатгина Самарқанд шаҳридаги боғ-саройлар учунгина эмас, балки биз ўрганаётган даврлардан олдингиларига ҳам хос бўл-

⁷⁹ Вяткин В. Л. Материалы к исторической топографии Самаркандского вилайета, с. 27.

⁸⁰ 1 лига — 4 км.

⁸¹ Клавихо. Дневник путешествия..., с. 325.

ган⁸². Буни Ҳиротдаги (Боғи Жаҳонаро, Боғи Чаман-аро⁸³), Қобулдаги (Боғи Шаҳараро, Боғи Жаҳонаро, Боғи Нурафшон)⁸⁴ боғлар мисолида ҳам кўриш мумкин.

Биз Самарқанддаги (XIV—XV асрлардаги) боғ-саройлар ҳақида сўз юритар эканмиз, Урта Осиёнинг бошқа шаҳарларида ҳам шундай боғлар бўлганлигига шубҳаланмасак ҳам бўлади. Бу санъат Урта Осиё халқлари учун алоҳида фазилат бўлиб, меъморчилик санъати ўтмишда юқори савияда бўлганлигидан далолат беради. Ҳеч шубҳа йўқки, халқимиз қаерда яшамасин, доимо боғ яратишга интилган.

⁸² Масалан, Хоразмда ҳам XIII асрда чиройли номлар (Боғи Хуррам каби) билан аталган боғлар бўлган. Қаранг: Рашид-аддин. Сб. летописей, т. I, кн. 2, М.—Л., 1952, с. 215.

⁸³ Бобоходжаев М. А. Герат эпохи Алишера Навои. Ташкент, 1968, с. 39.

⁸⁴ Ҳасанов Х. Заҳириддин Муҳаммад Бобир. 1966, 10—11-бетлар.

XIV—XV АСРДАГИ БОҒ-САРОЙЛАРНИ АРХЕОЛОГИК НУҚТАИ НАЗАРДАН УРГАНИШ

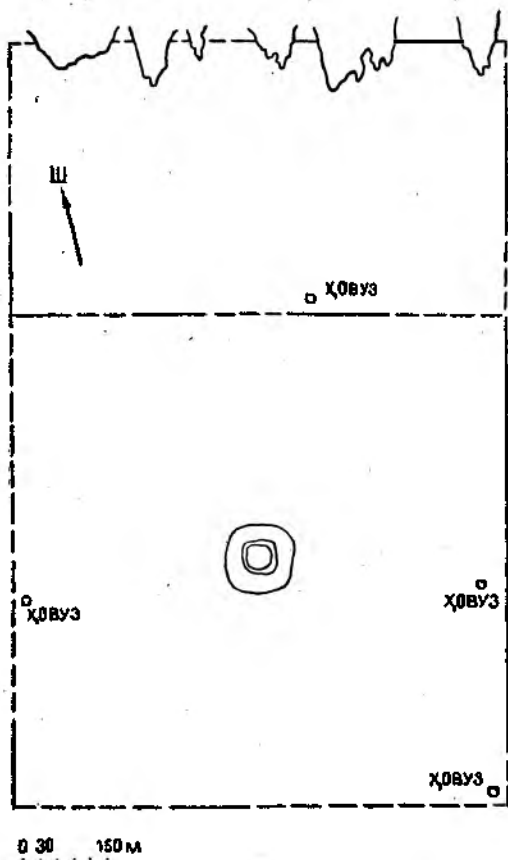
Давлатободдаги археологик қазишмалар. Давлатобод боғида текшириш ишлари 1967 йил сентябрда бошланиб, шу йил охирида тугатилди¹. Биз текшириш ишларини олиб борган боғ майдони ҳозирги вақтда ҳам сақланган. Эски боғ билан боғлиқ бўлган барча аломатлар аллақачонлар йўқ бўлиб кетганлиги яққол сезилиб турибди. Баъзи ерларда фақат боғни ўраб турган пахса деворларнинг излари ва емирилиб кетган қолдиқларигина сақланиб қолган, холос. Бу пахса деворларнинг йўналиши жанубий ғарбдан шимолий шарққа томон бўлиб, ўлчаш ишлари олиб бориш натижасида узунлиги 1350 метр, қисқа тарафи эса 900 метр эканлиги аниқланди (1-расм). Боғнинг шакли тўғри тўрт бурчак бўлиб бўйиннинг энига нисбати 1,5 баробар (1350×900 м) узун эканлиги аниқланди. Боғ икки қисмга бўлинган бўлиб, (кичик қисми) шимолий шарқ томондагиси тўғри тўрт бурчак (900×450 м), жанубий ғарб томондагиси эса тўртбурчак шаклида (900×900 м) экан. Боғнинг пахса деворлари жуда ҳам нураган бўлиб, текшириш натижасида уларнинг баландлиги баъзи ерларда 30—80 сантиметрга тенглиги аниқланди. Деворнинг эни эса 60—65 сантиметр. Кейинги вақтларда бу ерларнинг ўзлаштирилиши натижасида боғнинг қайси ерида нима бўлган, дарвозалар ўрни қайси ерда бўлганлигини ҳам аниқлашга имкон қолмаган. Фақат боғ майдонидаги сочилиб ётган квадрат шаклидаги пишиқ ғишт парчалари, XIV—XV асрларда кўп ишлатилган мозайка² (кошин) ва майолика³ (пар-

¹ Археологик текшириш ишларида ушбу сатрлар автори ҳамда аспирант М. Ҳасанбоев (лаборант) қатнашди.

² Мозайка (фр) алоҳида-алоҳида қилиб ишланган ҳар хил рангдаги бўлақларнинг бир-бирига жипслаштириб, мослаб ўрнига қўйиб, ишланган шакл.

³ Майолика (ит.) Бу ном майорка номли орол номидан олинган (рангли бадний керамика).

чин) булаклари, боғнинг жанубий ғарб томонларидаги ерларда қолган кул қолдиқлари ва бошқа майда аломатларгина бу ерларда бир вақтлар йирик қурилма

1-расм. Давлатобод боғининг умумий кўриниши.

бўлганлигидан далолат бериб турибди. 1936 йилги текширишлар натижасида боғнинг шарқ томонида ҳам дарвоза бўлганлигини билдирувчи аломатлар ва асосий дарвозаси жануб тарафда бўлган — дейилган гаплар айтилган⁴. Яна боғнинг ўртасидан ўтган ариқ бўлганлиги ва шимолий тарафда битта (62×28 м), жанубий тарафда учта (25×25 м, 32×32 м) сув ҳавзаси (ҳовуз)

⁴ Сухарев И. А. Дворец-сад Тимура Давлат-Абад, с. 2.

Бўлганлиги ҳам аниқланган⁵. Биз текширган маҳалда шу майдонда тўртта ҳовуз бўлиб, улар яқин йиллар ичида қурилган экан. Боғнинг жануб тарафидаги тўрт бурчак қисмининг марказида баланд ғишт тепа мавжуд. Тепанинг усти ва ён бағирларида сопол идишларнинг бўлақлари, кошин, парчин синиқлари сочилиб ётибди. Тепаликнинг тузилиши ҳам бошқа тепаларга қараганда фарқ қилади. Тепаликнинг тузилиши тўрт бурчак кўри-нишида бўлиб, томонларининг кенглиги юқори юзасида 40×40 метр, пастки асосида эса 65×65 метр, баландлиги эса 12 метр. Тепаликнинг устки юзаси анча текис бўлиб, шу атрофдаги аҳолининг айтишича, бундан 15—16 йил илгари тепаликка дарахт ўтказилиб, у ерни меҳнатқашларнинг оромгоҳига айлантириш кўзда тутилган экан. Сув танқислиги туфайли дарахтлар қуриб⁶, уларнинг режалари амалга ошмай қолибди. Тепаликнинг уч ёнбағри тик қияликдан иборат бўлиб, фақат жанубий ғарб томонидангина (ерлик аҳоли томонидан бузиб юборилганлиги туфайли) тепаликка бемалол чиқса бўлади.

Биздан илгариги текширувчиларнинг ёзишича, тепалик кўриниши баландроқ (14 м) бўлиб, унинг устки майдонида оралиғи 8 метрли бир-бирига паралелл равишда, жанубдан шимолга чўзилган деворга ўхшаш уюм⁷ бўлиб, бу девор қолдиқлари бўлса керак, деб тахмин қилинган⁸. Тепалик ўз даврида айланасига хандақ билан ўралган бўлиб, ҳозирги кунда унинг кенглиги 25 метр, баъзи ерларда 30 метрга етади. Бу хандақ ер сатҳидан 1,5 метрча пастда жойлашган. Едгорлик атрофидаги бу халқасимон хандақлик ичида сувлар тўпланиб ётганлиги туфайли ундан қамишлар ўсиб чиққан. Унинг ўртасидаги тепалик эса атрофи сув билан тўлдирилган хандақ билан ўралган қасрни эслатади⁹. Тепалик устида олиб борилган археологик қазишмалар натижасида бу ерда деворлари жуда бой нақшлар билан қопланган пишиқ ғиштлардан қурилган уйлар бўлган-

⁵ Уша ерда, 5-бет.

⁶ Биз қазиш ишлари олиб борган вақтда қуриб қолган дарахт поялари бор эди. Уларнинг қуришига асосий сабаб, сувнинг кам бўлиши билан бирга, ер юзасида ганч ва ғишт парчаларининг кўплиги (ернинг ҳаволлиги) натижасида ер ўз намлигини тезда йўқотишидир.

⁷ Бу уюмлар бир вақтлар сарой деворларидаги ғиштларни қовлаб олинishi натижасида ҳосил бўлган (У. А.)

⁸ Сухарев И. А. Дворец-сад Тимура, с. 3.

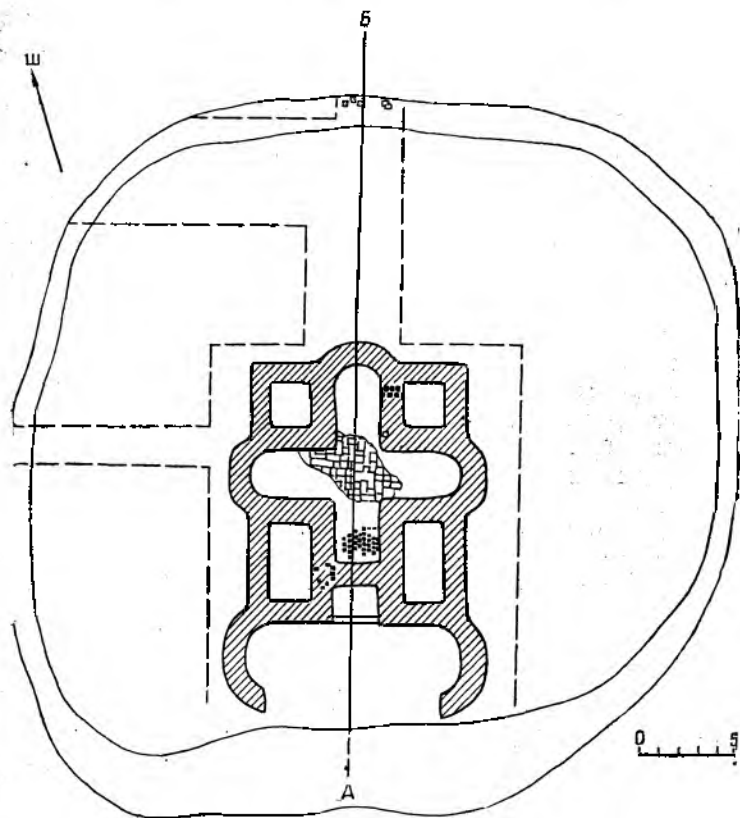
⁹ Қадимги қасрлар кўпинча мудофаа мақсадида шундай сув тўлғазилган чуқур ва кенг хандақлар билан ўралган.

лиги аниқланди. Уйларнинг деворлари билан биргаликда уларнинг поли сатҳидан пастга қараб кетган пойдеворларига (фундамент) ҳам пишиқ ғиштлар ишлатилган. Кейинги текширишлар натижасида бу иморатнинг ғиштлари пойдевор тагигача қазиб олинганлиги¹⁰ маълум бўлди. Биз бу далилларни бутун бир бошлиқ комплексни ғиштлари кўчирилиб олингандан кейин ҳосил бўлган изларни (иморат қолдиқларини) ўрганиш натижасида аниқладик. Бу уйларнинг пойдевори пол сатҳидан 70—80 сантиметр пастдан бошланган бўлиб, баъзи ерларда терилган пишиқ ғиштлар сақланиб қолган. Уларнинг ранги қизғиш бўлиб, ҳажми $26 \times 26 \times 7$, $28 \times 26 \times 6$ —7 сантиметр. Тепаликнинг марказига жойлашган бу иморатнинг қолдиқларини очиш ва ўрганиш натижасида унинг тарихи аниқланди. Иморатнинг узунлиги 20 метр, эни эса 14 метр бўлиб, унинг айвон ва бир қанча хоналари тўғри тўрт бурчак шаклида жанубий ғарбдан шимолий шарққа томон чўзилган (2-расм). Бинонинг айвони жанубий ғарб тарафда бўлиб, (ички қисмида) бўйи 11,8 метр, эни эса 4 метрдан иборат бўлган чўзиқ гардиш шаклида бўлган. Айвоннинг олди (очиқ) тарафининг кенлиги 9,5 метр бўлиб, эҳтимол бу оралиқда устунлар ҳам бўлган бўлса керак. Лекин тепаликнинг шу қисмида ер сатҳининг кўпроқ емирилганлиги сабабли уларнинг ўрни сақланмаган. Шу айвондан олди томони очиқ¹¹ бўлган кичик ($2,5 \times 2$ м) уй (дахлиз) орқали қўшув (+) аломатини эслатувчи бир-бири билан кесишган йўлаклардан ташкил топган уйга кирилган. Йўлакларнинг жанубий ғарбдан шимолий шарққа томон йўналишдаги узунлиги 11 метр, эни 2,5 метр: шимолий ғарбдан жанубий шарққа томон йўналишда жойлашганининг узунлиги 11,6 метр, эни 2,5 метр. Биринчи йўлакнинг шимолий шарқ қисмидаги ерга кичик ҳажмдаги ($24 \times 24 \times 5$ см) пишиқ ғиштлар ганч қоришмасида мустаҳкам қилиб терилган пол очилди. Бу ғиштлик пол $2 \times 2,5$ метр ҳажмдаги жойни эгаллаган бўлиб, йўлакларнинг қолган қисмига рангли мрамартош тахтачалар ганч қоришмаси устига ётқизилганлиги аниқланди. Лекин қазилма вақтида бу мрамартош тахта-

¹⁰ Бундай ҳоллар бошқа археологик қазилмаларда, масалан: авторнинг ўзи олиб борган бошқа типдаги иморатларда ҳам учраган. Қаранг: Алимов У. Раскопки средневекового здания на месте первой арабской мечети в Мерве, дипломная работа, Ташкент, 1964.

¹¹ Айвондан шу уйга ўтиш чегарасида чуқурлиги ва эни 30 см бўлган ариқ бўлиб, эҳтимол бу ерда остона ҳам бўлгандир.

чаларнинг изларигина қолган (уларнинг парчаларини сочилиб ётган ҳолда учратдик). Бу из шакллариининг ҳажми ҳар хил бўлиб, асосан кўпчилиги тўғри тўртбурчак шаклида, яъни 36×70 , 37×75 , 23×73 , 28×28 сантиметро бўлган. Бу қўшувсимон уйнинг тўрт бурча-

2-расм. Давлатобод боғидаги тепалик ва ундаги сарой плани.

гида биттадан хоналар жойлашган бўлиб, уларнинг шимолӣ шарқ тарафидагилари тўртбурчак шаклида ($2,5 \times 2,5$ м), жанубӣ ғарб тарафидагилари эса тўғри тўртбурчак шаклида ($4,5 \times 2,5$ м) экан. Бу тўғри тўртбурчакли хоналарнинг шарқ томондагисининг полида ўчоқ ва кул қолдиқлари сақланган бўлиб, бу иморат харобага айлангандан кейинги ҳаёт излари бўлса керак.

Бу иморатнинг барча қисмларида девор қалинлиги

(девориди) уч ғишт буйича бўлиб, 90 сантиметрлик ташкил этади. Баъзи ерларда унинг қалинлиги бузилиш шароитига қараб 1 метр ва ундан ҳам ошиқ бўлган. Олиб борилган қазिश ишлари давомида жуда кўп уй деворларини зийнатлаб турган ранглик ғиштар, мрамартош тахтачаларининг бўлаклари, кошин бўлаклари ва бошқа топилмалар топилди¹². Улар майда ғишт бўлаклари ва ганч сувоқлари уюми ичига аралашиб кетган. Бу кошин парчаларида асосан ўсимлик тасвиридаги нақшлар акс эттирилган бўлиб, геометрик нақшлар иккинчи ўринда туради. Улар ичида яна биз учун ноаниқ бўлган шакллар ҳам бўлиб, уларда эҳтимол табиат манзаралари ва жонли зотлар акс эттирилган бўлса ажаб эмас. Бу кошинлардан ташқари жуда майдаланиб кетган рангли шиша синиқлари (оз миқдорда) ва битта мис танга топилди. Сопол парчалар эса жуда кам топилди. Олиб борилган қазишма натижасида маълум бўлишича, тепаликнинг марказий қисмида унчалик катта бўлмаган иморат бўлганлиги аниқланди. Унинг тарихини назарда тутганда бу павильон типидagi иморат бўлиб, ўртасида + шаклини эслатувчи хонаси ва унинг бурчакларида иккитадан тўртбурчак ва тўғри тўртбурчак шаклидаги уйлар жойлашган. Унинг жанубий (асосий) пешига (фасад) чўзиқ ёй (овал) шаклидаги очик хона туташган бўлиб, эҳтимол олди томонида баланд устунли айвон бўлгандир. Бу иморат жойлашган тепалик сунъийми ёки табиийми? деган масалани аниқлаш учун тепаликнинг шимолий ён бағридан пастга қараб зовур (траншея) кўринишида қазишма ўтказилди. Олинган маълумотларга кўра, тепаликнинг ён бағирлариغا кичик ҳажмдаги пишиқ (24×24×5 см) ғиштар (қоплама сифатида) терилган бўлиб, бизгача баъзи ерлардагина сақланган ҳолда етиб келган. Демак, қачонлардир тепаликнинг ён бағирлари пишиқ ғиштар билан қопланиб мустаҳкамланган дейиш мумкин. Тепаликнинг юқори қисмлари кўпроқ бузилган. Пастга қараб қазиб тушиш натижасида биз текшираётган мейморий ёдгорликдан аввал ҳам бу ерда иморат бўлганлиги аниқланди. Эски иморатнинг паҳса деворлари қазишма натижасида очиб кўрилди. Деворнинг устки қисми сомонли лой билан сувалган. Унинг қалинлигини аниқлашга имкон бўлмади, лекин кўринишидан жуда ҳам қалинга ўхшайди. Шу девор атрофларидан топилган сопол идиш

¹² Булар ҳақида кейинги бўлимларда алоҳида тўхталиб ўтганлигимиз сабабли, бу ерда кенгроқ тўхталмадик.

парчалари, унинг жуда қадимийлигидаи далолат беради. Сопеллар анча пишиқ ишланган бўлиб, лойи қизғиш рангда, устки қисми эса силлиқланган.

Умуман олганда бу деворнинг тузилиши ва ундаги сопол парчаларга асосланган ҳолда бу хароба ўрнида илж ўрта асрга онд феодалнинг кўшки бўлган дейиш мумкин. Даврлар ўтиши билан бу кўшк ўрнида тепалик ҳосил бўлган. XIV аср охирларига келиб мақсадга мувофиқ бўлганлиги учун, баъзи жойлари тузатилиб юқоридаги таърифланган иморат бунёд этилган.

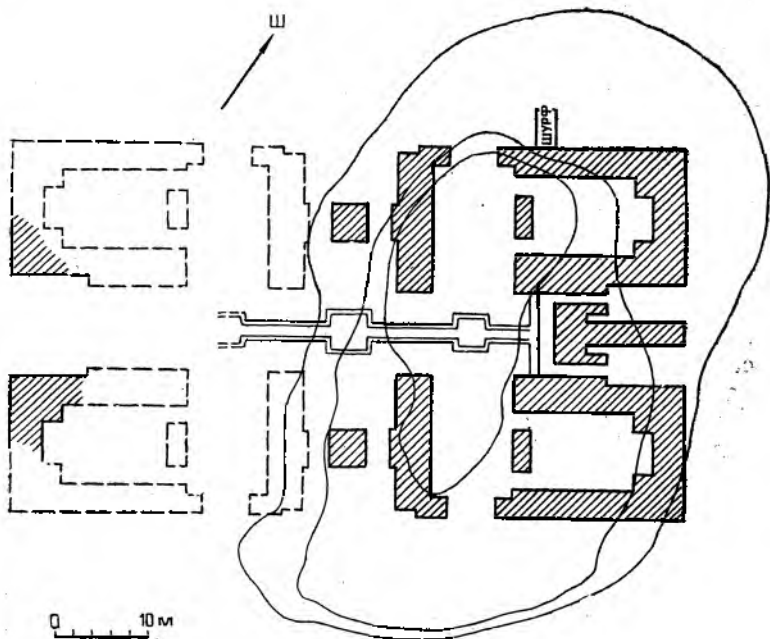
Боғи Дилкушодаги археологик қазишмалар. Боғи Дилкушода археологик текшириш ишлари 1968 йил апрель — август ва 1969 йил апрель — май ойларида олиб борилди. Бу боғ жойлашган ер майдони ҳозирги кунда колхоз узумзорига айлантирилган бўлиб, эски боғ ўрни ва уни ўраган пахса деворлардан асар ҳам қолмаган. Шу ерлик аҳолининг айтишича, ерларни ҳайдаш пайтида пишиқ ва сирлик ғишт парчалари кўплаб учраб турган. Ҳатто яқин-яқинларгача (5—6 йиллар илгари) ҳам шу атрофда эски пахса девор харобалари сақланган бўлиб, уларни бузишганда, пахса девор қаватларида пошналик этик изларини кўришган¹³. Шу ерлик қарияларнинг тахминига кўра, бу деворлар орасидаги масофа 800—900 метрни ташкил қилар экан. Шу майдоннинг ўртарафида ганч сувоғининг майдаланиб кетган бўлаклари ва ғишт парчалари билан аралашиб кетган тупроқ уюмидан «ғишт тепа» номи билан аталувчи тепалик (3-расм) ҳосил бўлган. Тепалик унча баланд бўлмай, энг баланд ери (шимол томонида) 2 метрдан ошмасдан, жануб томонга қараб пастлашиб кетган. Тепалик ёй шаклига яқинроқ кўринишга эга. У жанубдан шимолга томон чўзиқроқ бўлиб, узунлиги 64—67 метр, эни эса 42—44 метр атрофида¹⁴ бўлган.

Археологик қазишма натижасида бу ерда ҳам Давлат-ободадаги каби ҳолат қайд қилинди. Деворларга ишлатилган пишиқ ғиштлар уй полининг сатҳидан пастдагина (фақат баъзи ерлардагина) сақланиб қолган. Уму-

¹³ Бундай пошналик этиклар теуриийлар даврида кенг тарқалган бўлиб, юқори табақадаги кишиларгагина мансуб бўлган. Қаранг: Пугаченкова Г. А. К истории костюма Средней Азии и Ирана XV—пер. пол. XVI вв. по данным миниатюр. Труды САГУ, новая серия, вып. 81. Исторические науки, кн. 12. Археология Средней Азии, 1956, рис. № 6—7.

¹⁴ 1935—36 йиллари Самарқанд музейининг ходими И. А. Сухарев томонидан олиб борилган текширишларда бу тепалик ҳозирги кўринишга нисбатан бирмунча катта экан, яъни, 42—44х67—67 см эмас, балки 100х80 м; Қаранг: Сухарев И. А. Отчет..., с. 63.

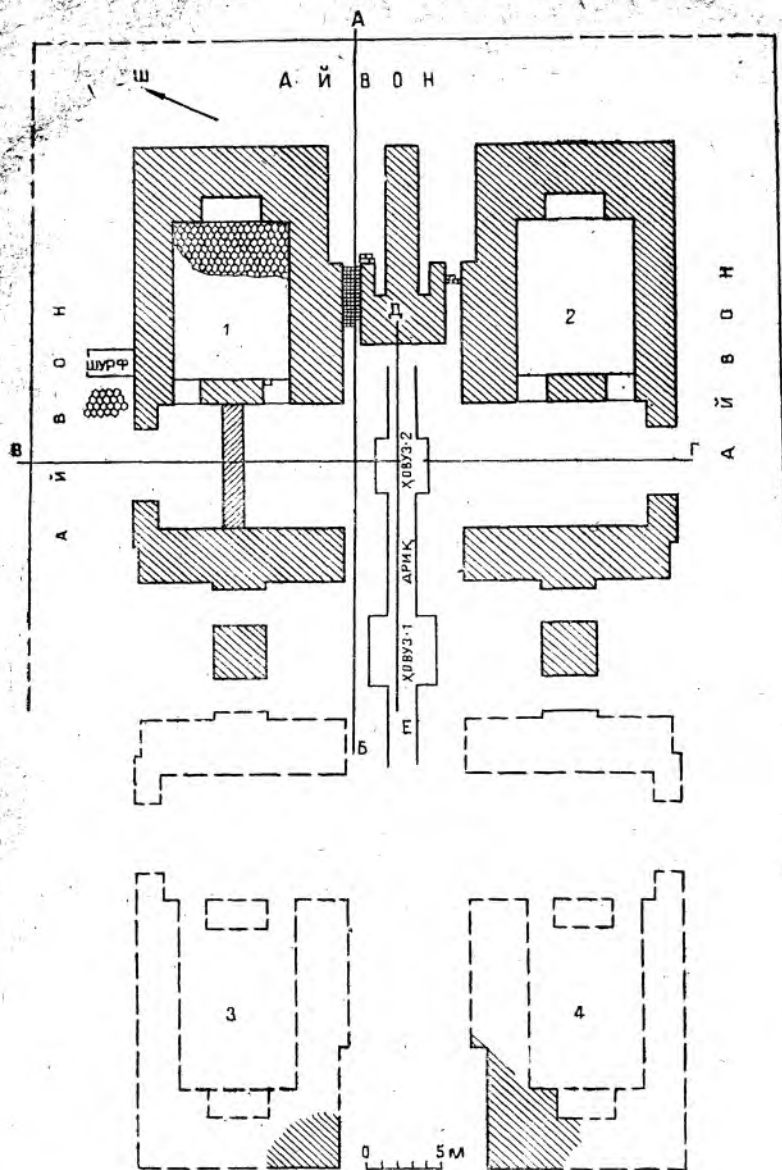
ман бу ерда ҳам иморатлар пойдеворидан гиштлар ков-
лаб олиниши натижасида ҳосил бўлган зовурларни
текширишга тўғри келди. Қазишма ўтказиш жараёнида
бирмунча қийинчиликларга дуч келдик, чунки унинг
жанубий ғарб қисми бутунлай колхоз узумзорига қў-
шилиб кетган бўлиб, биз бу ерларда шароитга қараб

3 расм. Боғи Дилкушодаги гишт тепалик ва сарой қолдиқлари плани.

тўртбурчак, тўғри тўртбурчак шаклига ўхшаш чуқур-
ликлар (шурф) ковлаш билангина чегараландик, холос.

Археологик қазиш ишларини шимолий шарқ томон-
дан бошладик. Иморат тархи жанубий ғарбдан шимо-
лий шарққа қараб чўзилган бўлиб, узунлиги 74 метр
(айвонини ҳисобламаганда), эни 39,5 метр экаң. Имо-
ратнинг тархи асосан яхлит олганда марказий қисми
(4-расм) кенг заллардан ва унинг атрофида жойлаш-
ган турли тўғри тўртбурчакли хоналардан иборат. Бу
тўғри тўртбурчакли хоналарнинг ҳажми бир хилда бў-
либ, улар фақат жойлашиши билангина бир-биридан
фарқ қилади. Шимолий шарқ томондаги биринчи ва
иккинчи хоналар эшиги жанубий томонга, Жанубий

4-расм. Дилкушо боғидаги сарой қолдигининг умумий плани.

ғарб томондаги хоналарнинг эшиги шимолий шарқ томонга қараган. Бу хоналарнинг кўриниши умумий олганда бир хил бўлганлиги сабабли, бир хонани таърифлаш билангина чекландик, холос.

Биринчи хона. Хонанинг узунлиги 11,5 метр, эни 8,5 метр. Кириш эшиги жанубий ғарб томонидан икки чеккада бўлиб, эшикларнинг кенглиги бир хил—2 метрдан бўлган. Эшиклар жойлашган деворнинг қалинлиги ҳам 2 метр. Эшик остоналарига мрамартош тахтачалар ётқизилган бўлиб, улардан биттасигина сақланиб қолган. Унинг бўйи 70, эни 45 сантиметр, қалинлиги эса 11 сантиметр. Устки қисми текис қилиб пардозланган. Хонанинг полларига олти қирралик пишиқ ғиштлар ётқизилган. Улар ҳам ниҳоятда силлиқ қилиб пардозланган ва бир-бирига жуда зич (оралиги 1—2 мм дан ошмайди) қилиб, ер устига терилган. Оқиш тусдаги бу ғишт плиталар ниҳоятда пишиқ. Уларнинг қирралари орасидаги кенглик 25 сантиметр, Қарамақарши томонларининг оралиги 44, қалинлиги эса 6 сантиметрли. Хона деворларининг қалинлиги эшиклар жойлашган деворни ҳисобга олмаганда 3 метрдан¹⁵. Шимолий шарқ томондаги деворнинг ўрта қисмида тўғри тўртбурчак шаклида (2×4 м) тахмон жойлашган. Биринчи хонага параллел ҳолда иккинчи хона жойлашган бўлиб, улар ўртасида шимолий шарқдан қараганда катта босма «Г» ҳарфини эслатувчи иншоотнинг пойдевори жойлашган. Унинг икки тарафида кенглиги 4 метрли йўлаклар бўлиб, уларнинг полларига ҳар хил ҳажмдаги мрамар тош тахталар терилган. Бу тош тахталар фақат биринчи хона ёнидаги йўлак охирида сақланиб қолган. Қолган жойларида сезилар-сезилмас даражада излари сақланган. Сақланган тош тахталарнинг катта кичиклиги ҳар хил яъни 90×44×11 см; 40×44×11 см; 45×26×10 см; 41×36×10 см; кабилардир.

Бу йўлаклар юқорида айтилган хоналарнинг ташқи чегарасидан бошланиб, ичкарига қараб 8,5 метргача бир хил кенликда, эни 1 метр 20 сантиметр бўлган йўлаклар чегарасигача давом этади. Бу йўлакларнинг поли олдинги йўлакларнинг поли сатҳидан 30 сантиметр пастда. Уларнинг полига тўртбурчакли (24×24×4 см) пишиқ ғиштлар ганч қоринмаси устига терилган. Йўлакларнинг бўйи 6 метрдан бўлиб «Г» га ўхшаш иншоотнинг охириги чегара чизигигача давом этади. Бу йўлак-

¹⁵ Бу ерда иморат пойдеворини кўз ўнгимизга келтиришимиз керак. Иморат деворининг тепа қисмлари албатта бунчалик қалин бўлмаган бўлиши керак.

лар. Ұз навбатда кенг залға уланиб кетади. Умуман олганда иморатнинг бу қисми бир-бири билан қўшилган учта қўшув шаклидаги заллар тизмасидан иборат. Биринчи залнинг ўрта қисмида, тўртбурчак шаклида (4×4 м), чуқурлиги 1 метр атрофда бўлган сув ҳавзасининг (ҳовуз) харобаси сақланган. Чуқурлик ичи гишт парчалари ва майдаланиб кетган девор қопламалари аралашмасидан иборат бўлган чиқиндилар билан тўлган бўлиб, бир вақтлар атрофларига ва таг қисмига мрамр тош тахталар терилган бўлса керак. Ҳовузнинг чеккалари бузилиб ва нураб кетганлигига қарамасдан, баъзи ерларида гишт ёки тош тахталар терилганлигини эслатувчи излар сақланиб қолган. Биринчи ҳовузнинг жанубий шарқ томонида, ундан 9 метр нарида иккинчи ҳовуз жойлашган. У ҳам тўртбурчак шаклида бўлиб, биринчисидан каттароқ (5×5 м). Бу ҳовузлар бир-бири билан кенглиги 2 метр¹⁶, чуқурлиги эса 30 сантиметрча келадиган ариқ ёрдамида бирлашган. Ариқнинг икки чети бузилиб кетган бўлиб, таг қисми ганч қоришмаси билан сувалган. Иккинчи ҳовуздан жанубий ғарбга қараб кетган ариқни назарда тутсак, шубҳасиз учинчи ҳовуз ҳам бўлгандир. Бироқ унинг қолдиқлари бизгача сақланмаган.

Биринчи ҳовузнинг жанубий шарқ томонида олди тарафи ҳовуз томонга қараб очиқ ҳолда хона жойлашган. Бу тўғри тўртбурчакли хона бўлиб, узунлиги 13,5 метр, эни эса 9 метр. Хонанинг жанубий шарқ томонидан ташқарига қараб йўл ўтган. Йўлнинг кенглиги 5 метр, эни эса 2 метр. Бу йўлнинг поли уй полидан 40 сантиметр пастда бўлганлигини назарда тутсак, бу очиқ жой эшикнинг ўрни эмас, балки панжаранинг ўрни бўлган бўлса керак деган хулосага келиш мумкин. Бу хонанинг жанубий шарқ тарафидаги деворнинг узунлиги 15,5 метр, эни эса 4 метр. Худди шу кўринишдаги хона ҳовузнинг шимолий ғарб томонида ҳам мавжуд. Бу хонанинг ўртароқ қисмида уни иккига ажратиб турувчи 1,5 метр қалинликдаги девор қолдиқлари сақланган бўлиб, унинг олдинги девор билан алоқаси бўлмаса керак. Бу девор кўпроқ синган гишт парчалари билан ишланган бўлиб, пойдевори ҳам унчалик чуқур (30 см) эмас. Унинг кўринишига қараганда бу иморат харобага айланган вақтида қилинган бўлса керак. Олди тарафи ҳовузга қараган хоналардан юқоридаги эслатилган ариқ

¹⁶ Аслида ҳовуз ва ариқлар бунчалик кенг бўлмаган, чунки бир вақтлар уларни атрофларига гишт ёки мрамр тахталар терилганлигини ҳисобга олиш керак.

бўлаб иккинчи (марказий) ҳовуз жойлашган залга ўтилган. Залнинг икки томонида тўртбурчак шаклида бир хил катталиқда (4×4 м) бўлган устун пойдеворининг ўрни аниқланди. Бу устунларнинг оралиғидаги масофа 20 метр. Устунларнинг икки ёнидаги оралиқдан (ҳар бирини кенглиги 2,5 метрдан) иморатнинг шимолий ғарб ва жанубий шарқ томонларига чиқилган. Бу тарафларида баланд эшиклар бўлган бўлса керак. Икки тарафда ҳам уларнинг кенглиги (10 м) бир хилда. Иккинчи (марказий) ҳовузнинг жанубий ғарб томонида биз тахмин қилган учинчи ҳовуз бўлиб, уни икки томонида ҳам юқорида таърифлаб ўтганимиз каби олди тарафи очиқ хоналар жойлашган. Уларнинг кўриниши ҳам, ҳажми ҳам юқоридаги хоналарга ўхшаш бўлган. Иморатнинг жанубий ғарб томонида кенг (10,5 м) «йўлак» жойлашган бўлиб, учинчи ҳовуз жойлашган залдан шу «йўлак» орқали 8,5 метр жанубий ғарб томонга юрилгач, унинг кенглиги бир оз қисқарган (8,5 м). Ундан яна 10,5 метр юрилса ташқарига чиқилган. Бу ернинг кўринишига қараганда иморатнинг шу тарафидан ҳам пештоқли эшиги бўлган бўлса керак. Иморатнинг уч томонидан (жанубий ғарбидан ташқари) ер юзаси шиббаланиб, майда тош ва қум аралашмаси ётқизилган, устидан олти қирралик пишиқ ғиштлар терилган. Бу каби ғиштлар озгина ердагина (иморатнинг шимолий ғарб томонида) сақланиб қолган. Бу ғиштлар хона ичидаги ғиштларга нисбатан ёмон сақланган. Шиббаланган ерларни назарда тутган ҳолда, иморатнинг уч томонида айвони (ёки супаси) бўлиб, унинг эни 7,5 метрдан ошмаган деб айтиш мумкин.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, иморатнинг пишиқ ғиштлардан ишланган деворлари (баъзи ерлардагина) фақат хоналар полидан пастда сақланган бўлиб, 45—50 сантиметр (6—7 қатор ғишт) пастликкача давом этган. Улардан кейин эса катта-катта тошлар парчаси кул ва ганч аралашмасидан иборат бўлган қоришма ёрдамида терилган. Уларни ер тагига қараб 3 метр 20 сантиметр пастгача давом этиши аниқланди. Иморатдан 15 метр ғарб томонда ўтказилган текширув ишлари олдин пойдевор чуқурлигини аниқлашда хатоликка йўл қўйилганлигини ва уни полдан 1,5 метр пастдан бошланганлигини кўрсатди. Бу ерда сув қатламини ер юзасига яқин жойлашганлиги пойдеворни чуқурроқдан бошлашни тақозо қилган бўлиши керак. Шунинг учун иморатга янгидан чуқурроқ қилиб пойдевор ковланган.

Ҳақиқатда ҳам, 3 метрга яқин чуқур ковланганда лой кўрнинишда ер чиқа бошлади. Шу сабабли бўлса керак, пойдеворнинг таг қисмига 2—3 сантиметр қалинликда қум солинган. Иморат қуришда ишлатилган ғиштлар асосан 26—27×26—27×6—7 сантиметр катталиқда бўлиб, улар ганч қоришмасида терилган.

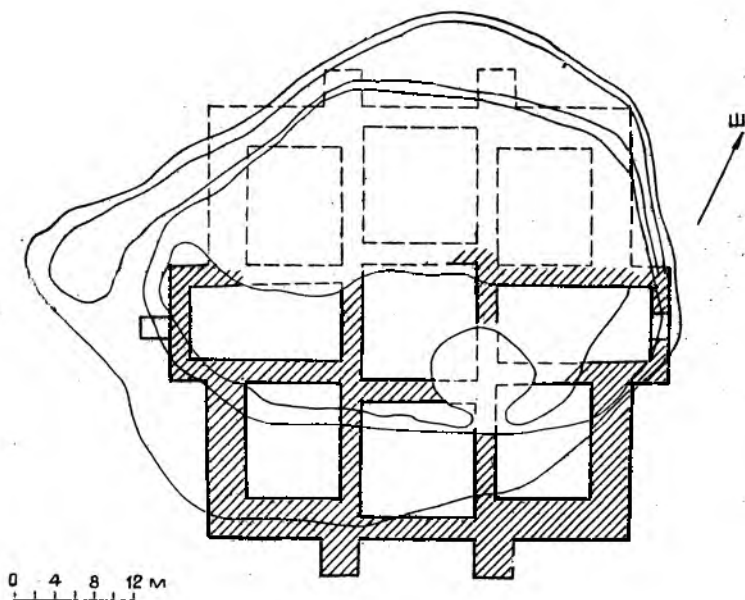
Археологик қазишма вақтида кўплаб рангли кошин парчалари, ҳар хил шаклда ишланган мармар тош тахтачалар ва уларнинг бўлаклари идиш синиқлари, мис тангалар топилди. Биз булар ҳақида кейинги бўлимларда алоҳида тўхталиб ўтамиз.

Умуман олганда, бу иморат марказий қисми + шаклидаги қатор заллардан ҳамда тўрт томонида тўғри тўртбурчак шаклидаги ярим очиқ ва ёпиқ хоналардан иборат бўлган мустақкам пойдеворли, ҳашаматли саройли меъморий ёдгорлик бўлиб, унга асосан уч томонида жойлашган эшиклар орқали кирилган.

«Боғи Бўлду»даги археологик қазишмалар. Боғи Бўлду, Дилкушо боғидан 1,5 километр ғарбда жойлашган. Боғ чегарасини аниқлашга илож бўлмади. Унинг деворлари қачон бузилганлиги тўғрисида ҳеч қандай маълумот йўқ. Бу ернинг тузилиши (рельефи) бўйича, бу боғ ҳам юқоридаги боғлар каби кенг бўлган деган фикрни айтиш мумкин. Пахтазор ўртасида парча ғишtlар, ганч сувоқлари ва тупроқ аралашмаси уюмларидан ташкил топган паст-баланд дўнгликлардан иборат бўлган тепалик бўлиб, ҳозирги кунда у ғишт тепа¹⁷ номини олган. Бу ердаги иморатнинг ғишtlари, шунингдек пойдевор тагига ишлатилган катта-катта тошларнинг қазиб олинishi (шимолий ғарб томонидагилари бутунлай) натижасида ўнқир-чўнқирлар ҳосил бўлган экан. Колхоз бу тепаликларнинг (5-расм) бир қисмини текислатиб юборибди. Умуман олганда, бу тепаликлар йиғиндисининг умумий кўрниниши тухумсимон шаклга яқинроқ бўлиб, шимолий шарқдан жанубий ғарб томонгача бўлган оралиқ 65—70 метр, жанубий шарқдан, шимолий ғарбгача бўлган оралиқ эса 50—55 м бўлиб, энг баланд ери 1 метрдан ошмайди. Археологик қазишма натижасида, бу бинонинг тақдири ҳам бошқа биз текширган бинолар тақдири каби бўлганлиги аниқланди. Иморатнинг тархи (плани) бизгача етиб келган иморат пойдеворида сақланиб қолган ғиштлар ва улардаги

¹⁷ Бу тепа ҳам аҳоли учун ғишт кони вазифасини ўтаган бўлиб, 80 яшар Долибобонинг айтишича, шу атрофдаги учта (Дўнг, Маданият, Тайлоқ) қишлоқнинг аҳолиси шу ердан ғишт қазиб олишган экан.

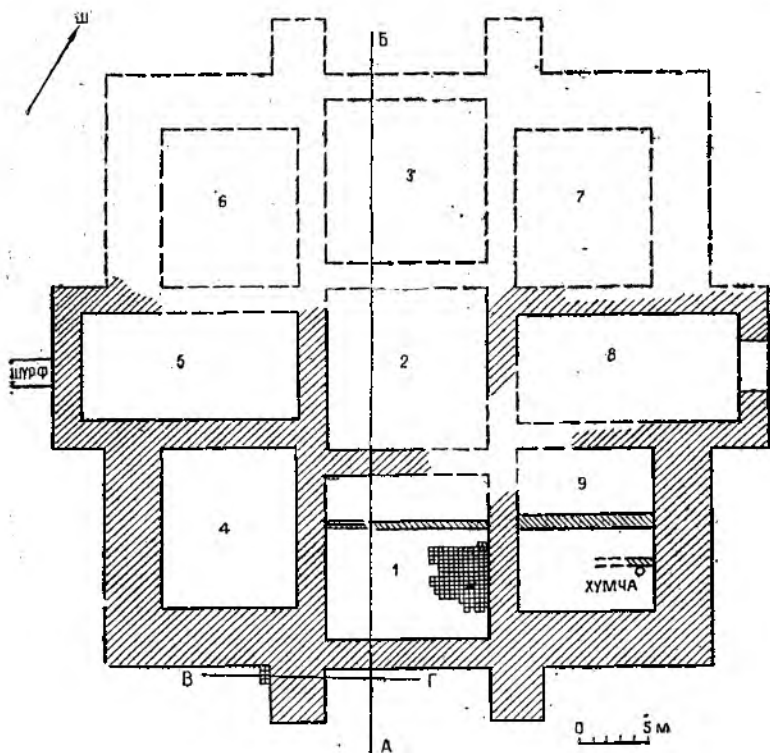
тошларни қазиб олинмиши натижасида ҳосил бўлган траншеяларнинг йўналишини ўрганилиши натижасидагина аниқланди. Иморатнинг барча хоналари симметрик тарзда жойлашган бўлиб, умумий кўриниши тўртбурчак (52×51 м) шаклидадир (6-расм). Бинонинг ички тузилиши пойдевор асосида аниқланган тарх бў-

5-расм. Боғи Бўлду. Тепалик қолдиқларининг плани.

йича қаралса, бирмунча содда бўлиб, катта-катта заллардан иборатдир. Бинонинг эшиклари тўрт томондан, асосий эшиклар икки қарама-қарши (шимолий ғарб ва жанубий шарқ) томондан бўлиб, улар бир хил кўринишда ва кенглиги 12 метр бўлган. Иморатнинг тузилишига қараганда унинг икки тарафида кенг ва баланд пештоқли дарвозалар бўлган. Қарама-қарши пештоқлар оралигида учта тўртбурчак шаклидаги хоналар тизмаси жойлашган бўлиб, уларнинг бўйи энига нисбати 1:1, яъни 12×12 метрдан бўлган. Биринчи ва учинчи тўртбурчак шаклидаги залларнинг ҳар икки ёнида тўғри тўртбурчак шаклидаги хоналар жойлашган. Бўйи 12 метр ва эни 10 метр бўлган бу хоналар жанубий шарқдан шимолий ғарбга қараб чўзилган. Иккинчи (марказий) тўрт бурчак шаклидаги залнинг ҳам икки ёнида тўғри тўртбурчак шаклидаги хоналар жойлашган. Улар

жаиубий ғарбдан, шимолий шарққа томон чўзилган бўлиб, бўйи 16 метр, эни эса 8 метр бўлган. Бу хоналарнинг ташқарига қараган томонлари иморатнинг умумий ташқи чизигидан 4 метр ташқарига чиққан бўлиб, шу тарафлардан ҳам хоналарга кириш учун эшиклар бўлган. Иморатнинг шимолий шарқ томонидаги эшик ўрни

6-расм. Боғи Бўлдудаги сарой плани.

деб атаган еримизнинг озгина қисмида 4 қатор ғиштдан иборат бўлган девор сақланиб қолган (ғишtlарининг ҳажми $26 \times 26 \times 6$ см дан). Ғишtlар жойлашишига қараб эшик ўрнининг кенглиги 4 метр, ички хона деворларининг қалинлиги 2 метр, ташқи деворларининг қалинлиги эса 4 метр бўлган деган хулоса чиқаришимиз мумкин.

Иморат хоналарининг полларига асосан пишиқ ғишtlар ишлатилган бўлса керак, чунки баъзи бир хоналарда ерга ётқизилган ғишtlар сақланиб қолган бў-

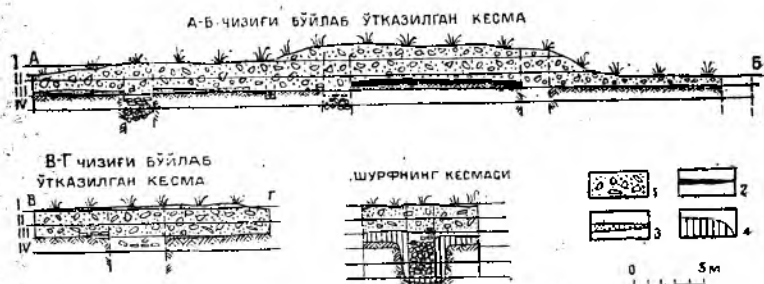
либ, уларнинг кўпроқ қисми $20 \times 18 \times 6$ сантиметрли ғиштлардан иборат. Ғиштларнинг устки қисми яхшилаб силлиқланган бўлиб, улар шибаланган ер устига жуда ҳам зич қилиб терилган. Баъзи ерларда ғиштларнинг изларигина сақланиб қолган, холос. Бундай ғиштлар иморатнинг жануб томонидаги хонанинг ташқарисида ҳам сақланган. Уларнинг ҳажми $26 \times 24 \times 5$ сантиметрдан. Бу ернинг олд томони бутунлай очиқ бўлиб, терилган ғиштлар айвон полига алоқадор бўлса керак. Баъзи ерларда полларга икки қатор ғишт терилган бўлиб, уларнинг тагига иморат қурилиши вақтида ҳосил бўлган чиқиндилар ётқизилган.

Иморат деворларига ишлатилган ғиштлар полга ишлатилган ғиштларга нисбатан бир оз каттароқ, яъни $27 \times 27 \times 6$ ва $28 \times 26 \times 6$ сантиметрдан.

Юқорида таърифланган биринчи тўртбурчак шаклидаги хона ва унинг шимолий шарқ томонидаги хона ичида, жанубий ғарбдан шимолий шарққа томон чўзилган, эни 60 сантиметр ҳамда 1 метр қалинликдаги деворлар бўлиб, унинг пойдевори 24—25 сантиметр бўлган. Улардан бирининг ёнида сопол хумчанинг таг қисми сақланган. Деворларни қуришда кўпроқ синган ғиштлар ишлатилганлиги, шунингдек бошқа деворлар билан ҳам боғланмаганлиги учун, уларни иморат харобага айланган даврда қилинган, деб айтиш мумкин. Иморат харобага айланган вақтдан кейин ундан қорамол учун бошпана сифатида фойдаланилган. Марказий залнинг болида 10—15 сантиметр қалинликда гўнг қатламлари сақланиб қолган. Иморат пойдеворининг чуқурлигини аниқлаш мақсадида иморатни жанубий ғарб томонидан девор ёнида шурф қазилди (7-расм). Бу ердаги пойдеворнинг эни 2 метр бўлиб, уй поли сатҳидан 0,5 метр пастгача бўлган пойдеворга пишиқ ғиштлар терилган. Ғиштлардан пастга Чўпонота тоғидан келтирилган йirik тошлар терилган. Уларни бир-бирига бириктиришда кул ва ганч аралашмасидан тайёрланган қоришма ишлатилган. Бу тошларни тугашигача бўлган оралиқдаги масофа 2,5 метр. Шундай қилиб, иморат пойдеворининг бу ердаги чуқурлиги 3 метр бўлиб, ундан кейин 2—3 сантиметр қалинликда қум қатлами ётқизилган. Қозишма вақтида сарой харобаларидан жуда кўплаб рангли кошин парчалари, сопол қувурлар, ҳар хил шаклли мрамар тоштахталарнинг парчалари ва иморатни безашда қўлланилган бошқа хил элементларнинг парчалари топилди.

Умуман олғайда бу иморатнинг тархи ташқи кўри-
нишдан тўрт томонга ҳашаматли эшиклари бўлган ва
ички кўриниши (қўшув) аломати кўринишида жойлаш-
ган заллардан иборат бўлган. Шунингдек, иморатнинг
тўрт томонида энсиз айвонлари ҳам бўлган.

Боғи Нақши Жаҳондаги қазилмалар. Бу боғ ерлари
колхоз томонидан пахта майдонига айлантириб юборил-
ганлиги сабабли кенг миқёсда археологик қазил-
шларини олиб боришга имкон бўлмади. Баъзи бир ер-
лардагина ўтказилган қазилмалар натижасида иморат

7-расм. Боғи Бўлду. Сарой харобаларидан ўтказилган кесмалар
ва шурф.

пойдевори аниқланмади. Эҳтимол бу ердан ҳам иморат
пойдеворига ишлатилган ғишт ва тошлар қазиб олинган
бўлса керак. Унинг қолдиқлари қолган бўлишига ҳеч
шубҳа бўлиши мумкин эмас. Ерлик аҳолининг гапига
қараганда бир вақтлар Чўпонота тоғининг этагидан
оқиб ўтган сувнинг жануб тарафида сувга яқин жойда
чуқурликлар бўлган экан. Шунингдек, бу ерлардан
жуда кўплаб ғиштлар ва рангли кошинлар Регистонга
ташиб кетилган экан. Қазилмалар натижасида иморат
пойдевори аниқланмаса ҳам жуда кўплаб ғиштлар ва
кошин парчалари йиғилди. Шунингдек, битта мис танга
ҳам топилди.

Боғи Майдондаги қазилмалар. Бу ерлар ҳозирги
кунда ҳам шу ном билан аталади. Шунингдек бу ерда
Чилустун номи билан аталувчи жой ҳам бўлиб, масжид
қурилган. Бир вақтлар шу масжиднинг ўрнида сарой
қад кўтарган экан, лекин унинг харобалари аллақачон-
лар йўқ бўлиб кетган. Иморат ўрнида ҳосил бўлган
ғишт ва деворларни безатишда ишлатилган нақшлар
парчаси, шунингдек бошқа хил чиқиндилардан ҳосил
бўлган уюмлар ҳам аллақачонлар текислаб юборилган.

Фақат озгина ердагина бу уюмлар қолдиги сақланиб қолган. Унинг баландлиги 1,5 метрча.

Текширишлар натижасида бу саройдан фақат курси қолдиқларигина қолганлиги аниқланди. Уни эгаллаган майдони тахминан¹⁸ 60×40 метрни ташкил қилади. Бу тошдан териб чиқилган супа шимолдан жанубга чўзилган бўлиб, у 2,15 метр чуқурликкача тушган. Шу ерлик одамларнинг айтишларича, бу тош супанинг шарқ томонида ҳовуз бўлиб, унинг атрофи мармар тош тахталар билан ишланган экан. Бизнинг фикримизча, бу ерга қурилган иморат шу тош супа устига қурилган бўлиб, вақтлар ўтиши билан бузилиб кетган. Октябрь революциясидан олдин шу ерларни бузиш вақтида иккита устун қазиб олинган экан. Бу гранит устунларнинг баландлиги 154 сантиметр бўлиб, тўртбурчак шаклидаги пирамидани эслатади. Таг қисмининг ҳар тарафи 90 сантиметр бўлиб, тепа қисмида конус шаклига айланган. Бу устунлардан ташқари яна ҳаво рангли ғиштлар ҳам (19×6, 5×5, 5, 6×4; 8×5 см) топилган¹⁹.

Чиннихонадаги (боғча) қазишмалар. 1941 йилги²⁰ қазишмалар вақтида Чиннихона саройи ҳаробаларининг жануб тарафида полига пишиқ ғиштлар (25×25×4,5 см) терилган айвон ўрни очилган. У ерни текшириш натижасида саккиз қиррали унча катта бўлмаган (айланаси 1,5 метрча) ҳовузча ўрни аниқланган. Ундан 1,5 метр нарида (автор фикрича) супа жойлашган бўлиб, унинг шимол томони икки қатор ҳаво ранг ғишт билан ўралган. Супа устига олти қиррали ғишт терилган. Шулардан 50 метрча шарқда айланаси 1 метрча бўлган бошқа ҳовузча бўлиб, унинг атрофи силлиқланган мармар плиталар билан қопланган. Бу ҳовузчага сув пол тагидан лойдан ишланган қувурлар орқали келган. Булардан ташқари, сарой пештоқи асосий дарвозасининг бошланиш қисми ҳам очилган. Бу ерда тўпланган тупроқ қатламлари олдинги очилган ерлардагига нисбатан 2 метрча, қолган ерларнинг сатҳи эса полдан 0,3—0,5 метр баланд. Пештоқ тоқчасининг олд тарафига силлиқ қилиб ишланган плиталар терилган бўлиб (оникс, оқ мармар ва серпантин каби тоғ жинсларидан ишланган), улар қисман баъзи жойларида

¹⁸ Бу ерларда аҳоли зич жойлашганлиги туфайли кенг қазиш ишлари олиб беришга илож бўлмади.

¹⁹ Сухарев И. С. Отчет об археологической разведке... с. 68—69. Унинг бу ҳисоботида бу ер Боғи Шифо II деб номланган (У. А.)

²⁰ Жуков В. Д. Результаты археологического обследования...

сақланиб қолган. Бу плиталар ниҳоятда моҳирлик билан бир-бирига жуда зич ҳолда терилган. Айлана шаклидаги ҳовузчадан шимолий ғарб томонда юза қисми ғоятда нафис қилиб ишланган сирли кошин қопламали девор қолдиқлари очилган. Қазиишмадан топилган сарой қолдиқлари — чинни тахтачалар, рангли шишалар, ўйиб ишланган тош тахталар жуда қизиқарлидир. Шундай тахтачаларнинг бирида куфа ҳарфида ёзилган ёзувда тилак тилаш маъносига «бахтлик бўл» деган гап аниқланган.

Қазиишмалар давомида топилган сополлар ва пуллар. Саройлар харобасида олиб борилган қазиишмалар даврида ўша вақтларда ишлатилган сопол идишларининг парчалари ва муомалада бўлган мис (чақа) пуллари топилди. Уларни ўрганар эканмиз, XIV—XV асрларга келиб, меъморчилик ва бошқа соҳалар билан бир қаторда, кулолчилик санъатида ҳам бурилиш юз берганлигининг гувоҳи бўламиз. Санъатшуносларнинг таъкидлашича, бу даврнинг сопол идишлари мўғуллар давригача бўлган сополлардан ўзининг янгича услуби билан фарқ қилади²¹. Кейинги йилларда Самарқанд²², Тошкентда²³, Аксикент харобаларида (Наманган обл)²⁴, Морвда²⁵ олиб борилаётган бу соҳадаги текширув ишларининг натижалари буни яққол кўрсатиб турибди. Кулолчилик санъатининг бундай кескин ўзгаришига бир неча сабаблар бўлган. Биринчидан, урушларда асир олинган турли ҳунармандлар, шу жумладан, кулолларнинг Самарқандга йиғилиши бўлса²⁶ иккинчидан, Хитой кулолчилик санъатининг таъсири бўлиб, айниқса Улуғбек даврида янада кучайган²⁷. Учинчидан, бу давр

²¹ Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И. История искусств Узбекистана, с. 300.

²² Сухаров И. А. Два блюда XV в. из Самарканда. Труды Института истории археологии. Материалы по археол. Узбекистана, том I, Ташкент, 1948, с. 47—64; Пугаченкова Г. А. Самаркандская керамика XV в. Труды САГУ, вып. XI, Ташкент, 1950, с. 91—120.

²³ Вархотовъ Д. Художественная керамика XV нач. XVI века из Ташкента. «Общественные науки в Узбекистане», Ташкент, 1969, с. 86—89, № 8—9.

²⁴ Ахраров И. Новые археологические материалы с городища Аксикет XIV—XVI вв. «Общественные науки в Узбекистане», Ташкент, 1969, № 8—9, с. 79—81.

²⁵ Лункина С. Б. Новые сборы Тимуридской керамики в южном Туркменистане. «Общественные науки в Узбекистане», Ташкент, 1969, № 8—9, с. 89—93.

²⁶ Клавихо. Дневник путешествия, с. 327—328.

²⁷ Бартольд В. В. Улуғбек и его время. Со. Т. II, часть 2. М., 1964, с. 119.

га келиб кошнинг²⁸ кулолчилик соҳасига кириб келиши билан изоҳланган²⁹. Натижада XIV—XV асрларда яратилган кошиндан тайёрланган³⁰ чиннисмон идишлар Хитой чиннисига ўхшаш бўлиб, фақат юқори табақадаги кишиларгина бундай идишларга эга бўлишган. Бундай шоҳона идишлар қанчалик чиройли ва енгил бўлмасин, ўзининг баъзи бир сифатлари жиҳатидан (айниқса мўрт бўлиши билан) Хитой чиннисига тенглаша олмаган. Уша давр усталарнинг бу соҳадаги уринишлари яхши натижа бермаган³¹.

Самарқандда ҳукмдорлар томонидан берилган зиёфатларда қатнашган Испания элчиси Рюи Гонзалес де Клавихо саройларда олтин, кумуш косалар билан бир қаторда сопол косалар, жуда ҳам қадрли ва қимматбаҳо ҳисобланган чинни³² косаларни ҳам кўрганлигини ёзган³³. Ҳашаматли саройларни безаган бундай чинни ва чиннисмон идишлар жуда хилма-хил бўлган. Уларнинг кўплари ўлжа сифатида келтирилган бўлса, баъзилари эса инъом сифатида келтирилган. Саройларнинг харобаларида олиб борилган қазиш ишлари натижасида сопол идиш бўлаклари билан бир қаторда кошиндан ишланган чиннисмон идишларнинг бўлаклари ҳам топилди³⁴. Қазиш ишларида топилган жуда оз миқдорда-

²⁸ Кошин — бу махсус рангли лой бўлиб, шарқда ундан XI—XII асрлардаёқ фойдалана бошланган. Унинг номи фарбий Эрондаги кулолчилик маҳсулотлари ишлаб чиқаришда марказ ҳисобланган Қашан шаҳри билан боғлиқдир. қ: Белгородский А. А. Географические имена в персидских названиях предметов материальной культуры. ЗИВ, АН СССР, IV, 1937, с. 101.

²⁹ Пугаченкова Г. А. Самаркандская керамика XV века, с. 94.

³⁰ Кошиндан тайёрланган идишлар мўғуллардан олдин ҳам учрайди, лекин уларнинг ташқи кўриниши жуда содда бўлган. қ: Сухарев И. А. Два блюда XV в. из Самарканда, с. 59.

³¹ Масала, Алишер Навоий замонида ҳам бу соҳада тажрибalar олиб борилган, лекин ишланган идишлар Хитой чиннисига ўхшаса-да, ранги унга тенглаша олмаган. Қаранг: Бартольд В. В. Мир-Али-Шир и политическая жизнь. — В сб.: Мир-Али-Шир. Л., 1928, с. 160.

³² Чинни — «Шоҳона» деган маънода бўлиб, уни биринчи мартаба Хитойда эрамининг биринчи минг йиллигида ишлаб чиқаришган. Уни ишлаш усуллари сир сақланган ва сирлигича қолган. Чинни XVIII асрнинг бошларида Европада ва ўрталарида эса Россияда ишлаб чиқарила бошлаган. Қаранг: Никифорд-ва Л. Р. Создатель Русского фарфора. Л., 1962, с. 4—8.

³³ Клавихо. Дневник путешествия..., с. 253—254.

³⁴ Сарой харобаларида ўтказилган қазишма ишларида жуда оз миқдордагина сопол идиш бўлаклари топилди. Бунга сабаб бу идишларнинг жуда чиройли ва қимматбаҳо бўлиши бўлса керак. Чунки бундай шоҳона идишлар синган тақдирда ҳам ташлаб юбриймай камбағал халқ томонидан чегалатиб ишлатилган.

ги кошиндан тайёрланган идиш бўлаклари асосан косасимон қадаҳ синиқларидан иборат. Кошиндан тайёрланган бу хилдаги идишлар икки тарафидан сирланган бўлиб, мутахассисларнинг фикрича, бу идишларнинг мустаҳкамлигини оширган³⁵. Биз қуйида қазилма ишларида топилган кошин типидagi идиш бўлакларидан баъзиларини қисқача таърифлаб ўтамиз. Топилган коса парчаларидан бирининг таг қисми айланаси 7,5 сантиметр, идишнинг лойи оқиш рангда бўлиб, икки тарафидан оқ тусда сир берилган. Унга анор дарахтининг расми моҳирона чизилган, оч кўк рангда бир жуфт қўшалоқ анор ҳамда анор гули ва ҳар томонга қараб таралган барглар, ҳатто баргларидаги томирлар ҳам усталик билан тасвирланган. Бу ерда наққошнинг маҳорати яққол намоён бўлган. Наққош қайси ерга қуюқроқ ва қайси ерга суюқроқ ранг берилишига алоҳида эътибор берган. Шунга ўхшаш яна бир косанинг таг қисмининг айланаси 9 сантиметр бўлиб, унинг ички қисмида япроқли гул сурати тасвирланган. Гулнинг асосий чизиқлари ва новдалари жигаррангда берилган. Топилган идиш бўлаклари орасида косанинг тепа қисми ҳам учрайди. Улардан бирининг айланаси 20 сантиметр бўлиб деворчаларининг қалинлиги 0,4 сантиметрдир. Идиш бўлагининг икки тарафидан оқишроқ³⁶ сир берилган. Унинг икки тарафида акс эттирилган нақшлар эса оч жигаррангида берилган. Ташқи тарафининг тепа қисмида бурама нақшли шакл берилган бўлиб, унинг пастроғида тол новдасига ўхшаш безаклар акс эттирилган. Идиш ички қисмининг тепасида эса тўлқинсимон чизиқлар берилган. Кошиндан ишланган идиш синиқлари орасида косага ўхшаш идишлардан ташқари, товоқ ва ликобча типидagi идишларнинг синиқлари ҳам учрайди. Шулардан бири товоқнинг³⁷ таг қисми айланаси 20 сантиметр бўлиб, қалинлиги 1,2 сантиметр. Товоқ синиғининг ички тарафида ҳам тўқ кўк рангда расм акс эттирилган. Яна бир расмда олхўри дарахти акс эттирилган бўлса керак. Унинг ички тарафида мевалари ҳам тасвирланган. Топилган идиш бўлаклари ичида оддий лойдан тайёрланган сопол идишлар ҳам учрайди. Улар кошинли идишлардан сифат жиҳати-

³⁵ Вактурская Н. Н. Хронологическая классификация средневековой керамики Хорезма (IX—XVII вв.).— Керамика Хорезма. 1959, с. 320.

³⁶ Кошиндан ишланган идишлар оқ бўлса-да, лекин синчиклаб қаралса, унда кўкимтир ранг борлигини ҳам кўриш мумкин.

³⁷ Шу формадаги идиш Ташкентда лаган деб қабул қилинган.

эттирилган нақшлар эса кўриниш
 алади. Берилган шакллар аниқ бўл-
 дироқ қорамтир ва жигаррангда.
 бу саройлардан топилган сопол
 анъати, сифати, безалиши ва бошқа

ардан топилган сопол идиш бўлаклари.

бир-биридан фарқ қилган. Қазииш иш-
 диш синиқларидан фақатгина бир
 на идишлар қаторига қўшса бўла-
 икки тарафлама берилган сир ва
 шқа турдаги идиш синиқлари эса

айтишларига кўра, чиройли нақшлар би-
 ки косада ош еган жуда ҳам ҳузур қилар
 турибдики, овқат сузилган идишнинг кўр-
 завқ бахш этар экан.

кейинги даврга, яъни сарой харобаларида давом этган ҳаёт билан боғлиқдир. Шунини айтиб ўтиш лозимки, XIV—XV асрлардаги сопол идишлари шу давргача кулlochилик соҳасида эришилган барча ютуқларни ўзида намоён қилган ҳолда юксак маҳорат билан ишланган. Уларни яратишда архитектура соҳасида қўлланилгани каби маълум бир умумий нусхалар бўлиши билан биргаликда маълум бир пропорцияга (бўйини энига нисбати) ҳам амал қилинганлиги ҳақиқатдан холи эмас. Бу даврнинг идишларидаги нақшларда табиатдаги нарсалар аниқ берилган. XIV—XV асрлардаги сопол идишлар ўз замонасидагина қадрланиб қолмасдан, ундаги яхши хислатлар келаси замон сопол идишларида айниқса ҳозирги замонда (Бухорода, Самарқандда, Тошкентда, Наманганда, Китобда, Шаҳрисабзда ва бошқа ерларда) яратилаётган кулlochилик буюмларида ҳам ўз аксини топмоқда³⁹.

Археологик қазув давомида бир нечта чақа пуллар ҳам топилди.

1. Боғи Дилкушодан топилган Хуросон амири ал-Маҳди⁴⁰ (VIII асрнинг учинчи чораги) фармони бўйича зарб этилган пул У яхши сақланган бўлиб, бир чеккаси учиб кетган. Унинг олди тарафида (аверс) ўнг томонга қараб турган подшоҳнинг бюсти акс эттирилган. Унинг бошидаги тожнинг тепа қисмига ярим ой шакли ишланган. Подшоҳнинг ўнг томонида вертикал равишда араб ҳарфида Ал-Маҳди сўзи ёзилган. Подшоҳнинг юз томонида Бухоро ёзувида подшо Бухоронинг ҳоқими деб ёзилган. Пулнинг орқа тарафида (реверс) эса оташдоннинг⁴¹ тасвири берилган бўлиб, унинг икки ёнида қўлига найза ушлаган одамлар акс эттирилган. Танганинг айланаси 15 миллиметр, оғирлиги 2,46 грамм (9-расм. 1.)

2. Боғи Дилкушодан топилган пул. 795 х. й. (1393 й). Ёмон сақланган. Пулнинг олди тарафида гирди бўйлаб нуқталар ҳамда ингичка тўғри чизиқдан иборат нақш сақланган бўлиб, ўрта қисмида учта халқадан иборат амирнинг тамғаси акс эттирилган. Пулнинг орқа тарафида эса гирди бўйлаб нуқталар ҳамда ингичка тўғри чизиқдан иборат бўлган нақшдан бўлак белгилар

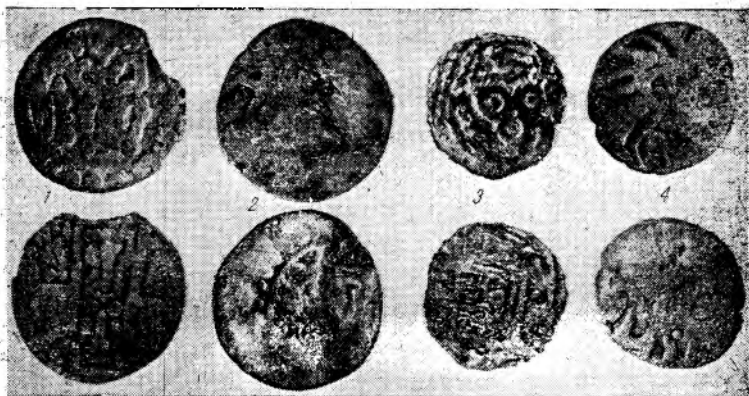
³⁹ Жадова Л. Современная керамика Узбекистана. М., 1963.

⁴⁰ Қаранг: Смирнова О. Д. Каталог монет с городища Пенджикент. М., 1963. № 17, с. 59.

⁴¹ Оташдон — доимо ёниб турадиган, алоҳида қурбонлик қилиш учун ишланган жой.

сақланган. Танганин айланаси 21—22 миллиметр, оғирлиги 3,12 грамм (9-расм. 2).

3. Боғи Давлатободдан топилган пул. 795 х. й. (1393 й). Пул ўртача сақланган. Унинг олди тарафида гирди бўйлаб нуқталар ва тўғри чизиқдан иборат айлана чизилган. Айлананинг ўртасида уч япроқли шакл бўлиб, унда уч халқадан иборат бўлган тамға акс эттирилган.

9-расм. Чақа пуллар.

Уч япроқ атрофидаги шакллар сийқаланганлиги сабабли аниқлашнинг иложи бўлмади. Пулнинг орқа тарафида эса гирди бўйлаб чизилган нуқта ва тўғри чизиқли айлана ичида тўртбурчак шакли ишланган бўлиб, унинг тўрт томонидаги шакл хиралашиб, кўринмай кетган. Ички қисмида Амир номи насх ёзувида ёзилган. Пулнинг айланаси 21 миллиметр, оғирлиги 2,19 грамм (9-расм. 3.)

4. Боғи Нақши Жаҳондан топилган, Улуғбек даврида зарб этилган пул. У ҳам ўртача сақланган. Пулнинг олди тарафида «Бухоро» сўзи яхши сақланган. Эҳтимол, «Зарб Бухоро»дир, яъни Бухорода зарб этилгандир. Бухоро сўзининг чап томонида эса тўртбурчак шакл ичида «Зарб донги» сўзи ёзилган⁴². Бу икки сўзнинг ҳарфлари Бухоро сўзидагига нисбатан жуда майда ҳарфларда берилган. Пулнинг орқа тарафини паст-

⁴² Қўшимча фойда олиш мақсадида тангаларнинг белгиси устига қайтадан белги (зарб донги) зарб этиш ҳоллари Улуғбек даврида учрайди. қ: Федоров М. Н. Клад монет Улуғбека из Самарканды. «Общ. науки в Узбекистане», Ташкент, 1969, № 8—9, с. 99.

ки қисмида 832 рақами яхши сақланган. Бу хижрий йилида берилган бўлиб, 1428—29 йилларга тўғри келади⁴³. Пулнинг айланаси 20—21 миллиметр, оғирлиги 3,48 грамм (9-расм. 4.).

Шундай қилиб, сарой харобаларидан топилган чақа пуллар жуда озчиликни ташкил қилишига қарамасдан, диққатга сазовордир. Давлатободдан топилган тангадаги уч халқадан иборат бўлган шакл анча қизиқарли бўлиб, Испания элчиси Клавихоннинг ёзишича, бу ҳукмдор тамғаси ҳисобланиб, бу шаклни тангаларда акс эттиришни, муҳрларда жойлаштиришни ҳамда улуғ амирнинг буйруғи билан тайёрланган барча нарсаларга қўйишни буюрган. Бу уч халқа гўёки уни дунёнинг уч қисмига ҳокимлигини билдириши керак экан⁴⁴. Баъзи бир адабиётларда бу уч халқа ҳўкизнинг тасвиридир, деган гаплар айтилган. Бундай тахмин қилишга Шарафиддин Али Яздийнинг «ҳўкизнинг боши ҳукмдор герби ҳисобланган»,— деган сўзи асос бўла олади⁴⁵. Эҳтимол, булар тахмин бўлмай, ҳақиқатга яқинроқдир. Бизнинг қўлимиздаги тангаларда акс эттирилган уч халқадан иборат бўлган тасвир сўзсиз бир ҳайвоннинг (эҳтимол ҳўкизнинг) қараб туришини эслатади. Ундаги иккита «кўз» ўртаси тешик халқа ҳолида акс эттирилган. Икки «кўз» ўртасининг пастроғида нуқта шаклида «бурун» тасвирланган бўлиб, пастида эса тешиксиз халқа акс эттирилган.

Шундай қилиб, биздаги бу тангалар билан биз ўрганаётган давр бўйича умумий хулосалар чиқариб бўлмаса ҳам, аммо нумизматикани ўрганувчилар учун бу далиллар қизиқарли бўлса керак деб ўйлаймиз.

Богдаги саройларнинг архитектураси ҳақида

Қурилиш режалари ва композицияси. XIV аср охири ва XV аср бошларида Самарқанд шаҳрининг атрофида жойлашган саройлар ҳаробасида ўтказилган археологик текширишлар ва уларнинг ўрганилиши натижасида бу саройларни қуришда маълум бир режага амал қилинганми? Уларнинг катта-кичиклиги нега ҳар

⁴³ Бу каби пуллар ҳақида қ: Федоров М. Н. Клад монет Улугбека, с. 98—99.

⁴⁴ Клавихо. Дневник путешествия, с. 235.

⁴⁵ Массон М. Е. К истории монетного чекана Средней Азии периода правления Тимура и Халил Султана. Общественные науки в Узбекистане, 1969, № 8—9, с. 55—56.

керак⁵¹. Хонанинг бундай энг муҳим сифатини бузиш, ҳар хил буғланишларнинг аралашувига олиб келиб, турли касалликларга сабаб бўладиган бўғиқ ҳаво ҳосил қилади ва ҳоказо.

Бу қондалар бирмунча умумлаштирилиб берилишига қарамасдан, ҳар ҳолда иморат қуришдан олдин илгариги вақтларда ҳам ҳар тарафлама ҳисоблаш ишлари олиб борилганлигидан далолат беради.

Баъзи бир илмий адабиётларда гўёки ўрта аср меъморлари математик ҳисоблаш ишларини олиб боришмаган ва улар фаоллигида асосан авлоддан-авлодга ўтувчи тажрибагина ёрдам берган дейилади⁵².

Олимларимизнинг кейинги йилларда олиб борган ишлари шуни кўрсатдики, меъморларимиз IX—X асрлардаёқ ҳисоблаш ишларини жуда ҳам мураккаб геометрик усулларини қўллашган⁵³. Масалан, Исмоил Самоний мақбараси ўз даврининг икки йирик олими — яъни астроном, математик Ал-Фарғоний ва математик Ал-Хоразмий режалари асосида қурилган. Ҳажм жиҳатидан илгариги даврларга нисбатан ниҳоят катта ва баланд биноларни лойиҳасиз қуриш мумкин эмас. Уларнинг тархлари олдиндан тузилиб, муҳокама қилинганлиги тўғрисида биз аниқ маълумотларга эгамиз. Жумладан, Боғи Дилқушонинг қурилиши ҳақида қуйидаги сатрларни ўқиймиз: «Мен фаровон давлатимда тўп-ланган сарой архитекторларини ва қурувчиларини йиғишни буюрдим. Улар биргалашиб гулзорлар ва хиёбонлар тархини ишлаб чиқишди ва ўша боғнинг қурилиши билан машғул бўлишди...»⁵⁴.

Боғи Шамол ҳақида ҳам қизиқарли маълумотлар бор. «Ўша соатда (дейди амир) Самарқандга араб, Ироқ, Форс, Озарбайжон, Диёрбакр ва Хуросондан йирилган муҳандисларни, меъморларни йиғишга фармон бердим, улар қоғозга тархини чизсинлар деб. Яхши (чиққан) тарихни маъқуллагач, буюрдим, яхши соатларда сарой деворларини қурсинлар деб»⁵⁵.

⁵¹ Уй ичидаги ҳавонинг соф бўлиши кўпроқ хоналар ичининг баланд бўлишини талаб қилади.

⁵² Мессель Э. Пропорции в античности и в средние века. М., 1936, с. 26.

⁵³ Булатов М. С. Искусные геометрические приёмы в зодчестве Самарканда конца XIV—начала XV вв.— Искусство зодчих Узбекистана, т. IV. Ташкент, 1969, с. 97—106.

⁵⁴ Якубовский А. Ю. Мастера Ирана в Средней Азии при Тимуре. Иранское искусство и археология. III международный конгресс. М.—Л., 1939, с. 279.

⁵⁵ Ўша жойда.

XIV—XV асрлардаги саройлар тархнини олдиндан тузиб чиқилганлигини исботловчи далиллар шу давр меъморчилигига бағишланган қўлёзмаларда ҳам кўплаб учрайди. Чунончи, Ўзбекистон ССР Фанлар академияси қошидаги Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланаётган, XVI асрда Бухорода чизилган чизма режалар⁵⁶ фикримизга далил бўла олади. «Бу планлар,— деб ёзади, профессор Г. А. Пугаченкова,— Бухородаги XVI—XVII асрлардаги архитектуранини гавдалантирмаган бўлса ҳам, ҳар ҳолда улардан намуна сифатида фойдаланилган»⁵⁷.

А. Ю. Якубовский Бехзоднинг «Зафарнома»га ишланган расмларига асосланиб, қурилиш ишларида бинонинг ўлчами шаклидан (моделли) фойдаланилган деган фикрни айтади⁵⁸. Ҳақиқатдан ҳам расмларнинг бири⁵⁹— Бибиҳоним масжидини бунёд этиш жараёнига бағишланган лавҳада қуйидагилар тасвирлаган: усталарнинг ҳар бири ўзига тегишли иш билан банд. Улар турли ҳолатларда тасвирланган. Бинонинг асосий қисми нафис гуллар билан безатилган. Айвон эса қурилиб битқазилган, пастда ишчиларнинг бир қисми девор юзасини қоплаш учун ишлатиладиган оғир мрамар тош тахталарни ташимоқдалар, бошқалари бўлса, гишт терувчилар учун лой тайёрламоқдалар. Энг юқорида қўлида бир шаклни (бино модели бўлса керак) ушлаб турган киши акс эттирилган. Бу бинонинг бош меъмори бўлса керак (10-расм).

Юқоридаги маълумотларга асосланган ҳолда XIV—XV асрдаги саройларни қуришда мукаммал ўрганилиб муҳокама қилинган тархлари бўлган деб айта оламиз. Бу саройларнинг кўриниши ҳамма ерда ҳар хил бўлиб, бир хил кўринишдаги сарой бошқа ерда такрорланмаган. Маълумки, XIV асрнинг охирларига келиб Мовароуннаҳр яқин ва Ўрта Шарқ ижодий кучларининг бош марказига айланган, санъатда, жумладан, меъморчиликда янги йўналиш пайдо бўлган эди. Масалан, Ибн-Арабшоҳ шаҳар ташқарисидagi саройлар ҳақида ҳикоя

⁵⁶ Бакланов Н. Б. Архитектурные чертежи узбекского мастера XVI в. Академия архитектуры СССР. Сообщения инс-та истории и теории архитектуры, вып. 4, М., 1944.

⁵⁷ Пугаченкова Г. А. Об общественном положении и роли средневекового зодчего в Средней Азии.— Искусство зодчи Узбекистана, т. IV, Ташкент, 1969, с. 21.

⁵⁸ Якубовский А. Ю. Самарканд при Тимуре и Тимуридов. Л., 1933, с. 22.

⁵⁹ J. W. Arnold. Bihzad and his Paintings in the Zafarnamah, m. s. London, 1930, pl. IX—X.

қилиб, улар «янги услубда» қурилганлигини айтиб ўта-
ди⁶⁰. Меъморчилик санъатининг янги тасвирий восита-

10-расм. Қурилиш (миниатюра).

⁶⁰ Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И. История искусств
Узбекистана, с. 309.

ларини қидириш натижасида тенгсиз ҳашаматли, шу билан бирга ранг-баранг безаклар билан безатилган саройлар қад кўтарган. Бу саройларнинг баъзиларини ўзи кўзи билан кўрган Қлавихо қуйидагиларни ёзади:

«Боғда⁶¹... инсон қўли билан яратилган баланд тепалик бўлиб, унинг тепа қисми текис қилиб ишланган ва ёғоч қозикчалар⁶² билан ўралган. Унинг ўртасида жуда ҳам мул олтин, зангори ранглар ва пардозланган безаклар билан зийнатланган кўп хонали кўркам сарой қад кўтарган. Бу тепаликка чиқиш учун икки тарафдан кўприк бўлиб, орқа тарафдаги кўприкнинг иккита эшиги бўлган. Шунингдек, тепага кўтарилиш учун зиналари бўлган...»⁶³. Яна бир сарой⁶⁴ тўғрисида, унинг хочсимон шаклда қурилиб шопардалар, пол ва деворлари эса ҳар хил нақшлар билан безатилганлигини, уйда кўрпача ёки тахта қўйиш учун учта тахмон борлигини, ўртадаги тахмонда кўрпача устида шоҳнинг ўтиргангани ёзади*. Шарафиддин Али Яздий ҳам «Зафарнома» асарида Боғи Шамолдаги саройни 1,5 ойда қуриб битказилганини ва деворларидаги зарҳалларни Монийнинг ҳунари рашк қилар даражада гўзаллигини таърифлайди**. Боғи Дилкушодаги саройнинг эса уч тоқили эканини айтади***. «Бобирнома»да ҳам бирмунча қизиқарли маълумотлар берилган. «Яна пуштаи Кўҳакнинг доманасида ғарб сари боғе солибтур. Боғи майдонга мавсум. Бу боғнинг ўртасида бир олий иморат қилибтур, Чил устун дерлар, ду ошиёна, устунлари томом тошдан. Бу иморатнинг тўрт бурчида, тўрт монардек буржлар кўпориб турларким, юқориға чиқар йўллар бу тўрт бурждиндур. Ўзга томон ерларда тошдин устунлардур. Баъзини морпеч хиёра қилибтурлар. Юқориға ашёнининг тўрт тарафи айвондур, сутунлари тошдин. Ўртаси чордара уйдур. Иморат курсисини тошдин фарш қилибтурлар... Бу иморатдин пуштаи Кўҳак сари даманда яна бир боғча солибтур, анда бир улуғ айвон иморат қилибтур, айвоннинг ичида бир улуғ тош тахт қуюбтур,

⁶¹ Бу ерда гап Давлатобод боғидаги сарой ҳақида боради (У. А.).

⁶² Ёғоч қозикчалар деб, эҳтимол ёғочдан ишланган панжарани айтмоқчиدير (У. А.).

⁶³ Клавихо. Дневник путешествия..., с. 245.

⁶⁴ Клавихонинг Самарқанд бўйлаб қилган сафарини кўз олдимизга келтирсак, бу ерда гап эҳтимол Нақш Жаҳон боғи ҳақида бўлса керак.

* Клавихо. Дневник путешествия..., с. 257—257.

** Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома, 289 (а) varaқ.

*** Уша асар, 294 (а) varaқ.

тули тахминан ўн тўрт — ўн беш қари бўлғай, арзи етти саккиз қари, умқи бир қари... Ушбу боғчада яна бир чордара солибтур, изораси тамом чинни, Чинни-хона дерлар»****

Хуллас, юқорида кўрганимиздек, тарихий адабиётларда берилган маълумотлар жуда қисқа ва ноаниқ бўлиб, саройлар тўғрисида ўқувчига тўлароқ таассурот бера олмайди. Бу сарой харобаларининг баъзиларида олиб борилган археологик текширишлар бизга қимматли маълумотлар берди. Археологик қазишмалар натижасида тўпланган маълумотлар ҳамда ёзма маълумотларга асосланган ҳолда шуни айтиш мумкинки, саройлар композицияси жиҳатидан бир-биридан фарқ қилган. Улар ташқи кўринишида тўртбурчак ва тўғри тўртбурчак ҳолатида қурилган бўлсалар-да, ички тузилишлари жиҳатидан умумий бир кўринишда бўлганлигини, яъни уларни хочсимон шаклда эканлигини марказий хона атрофида эса симметрик тарзда жойлашган хоналарни кўрамиз. Умуман саройлар тархига бир назар ташласак, уларнинг бир хил типга эга бўлиб, фақат кўринишлари ҳар хил эканлигини, яъни бир хилдаги типни ҳар турли кўринишда тузилганлигини пайқаш қийин эмас.

Саройларнинг композициясида салобатлилик, атрофига туташган айвонлар пештоқларининг улуғворлиги каби сифатлар жуда хосдир. Уларни композиция жиҳатидан икки хил кўринишга ажратиш мумкин. Биринчи хил кўринишдаги саройларнинг ўзларига хослик томонлари (Давлатобод боғидаги сарой мисолида) шундан иборатки, биринчидан, улар кичик ҳажмга эга; иккинчидан, уларнинг асосий кириш эшиклари тарафидан саройга туташган айвонлари бўлган; учинчидан, улар кўпинча баланд тепалар⁶⁵ устига қурилган; тўртинчидан, улар асосан бир қаватлик бўлиб, баъзи ҳолларда иккинчи қавати ўрнида очиқ ёки ярим очиқ шийпонлар бўлган. Бу хил кўринишдаги саройларга қуйидаги боғлардаги саройни киритиш мумкин:

1. Давлатобод. 2. Боғи Чинор. 3. Боғи Беҳишт. 4. Боғи Амирзода Шоҳрух. 5. Боғи Нақши Жаҳон. 6. Боғи Жаҳон нумо. 7. Боғи Баланд. 8. Чиннихона.

**** Бобирнома, 65-бет.

⁶⁵ Сарой қуриш учун мос келадиган баланд тепаликлар Самарқанд атрофида кам бўлган бўлиши керак (Давлатободдаги сингари). Бунда баланд тепалар қадимги кўшклар харобаси бўлиб, ер сатҳи қатлами бўш бўлганлиги ва устки майдонининг катта эмаслиги уларнинг устига фақат кичик ҳажмдаги саройлар қуришга имкон берган.

Иккинчи хил кўринишдаги саройларнинг ўзига хос томонлари қуйидагича бўлган: биринчидан, ҳажм жиҳатдан ниҳоятда улуғвор бўлса, иккинчидан, уларни кўпинча тўрт томонлама эшиклари ҳамда уч ёки тўрт томонлардан туташган айвонлари бўлган, учинчидан, улар текис ерларга қурилган, тўртинчидан, деворларининг қалинлиги 4 метргача етгани ҳолда, иморат икки-уч қаватлик бўлган. Бундай кўринишдаги саройларга қуйидагиларни киритиш мумкин. 1. Боғи Дилкушо. 2. Боғи Бўлду. 3. Боғи Шамол. 4. Боғи Нау. 5. Боғи Майдондаги Чилустун.

Келтирилган маълумотлардан кўрииб турибдики, XIV аср охири ва XV аср бошларида Самарқанд атрофида қурилган бу саройлар бир хилда бўлмаган. Бу саройларни қуришда архитектор умумий қондадан ташқарига чиқмаган ҳолда саройларнинг бир-биридан гўзал бўлишига катта эътибор берган. Саройларга улуғворлик ва ҳашаматлик тусини бериш мақсадида кўпинча уларни тепалик ерларга қуришга ҳаракат қилганлар.

Археологик қазилмалардан маълум бўлишича, бу саройларнинг тузилишида эътиборни ўзига жалб қиладиган бир сифати, уларнинг тархи хочсимон⁶⁶ шаклга эга эканлигидир. Клавихо ва Бобир ҳам ўз асарларида бу тўғрида эслатиб ўтишган. Нима учун бу саройларнинг ички кўриниши хочсимон шаклда қурилган?⁶⁷ Бу ерда христианлар бутхонасининг таъсири йўқмикан? деган саволнинг туғилиши табиий бир ҳолдир. Чунки бундай тархлар асосида қурилган кўплаб бутхоналар бизга архитектура тарихидан⁶⁸ маълум. Архитектура тарихини ўрганиш натижасида фақат XIV—XV асрларда эмас, балки Урта Осиёда қадимдан ҳам ана шундай тархлар асосида саройлар қурилганлиги маълум бўлди. Ҳақиқатда ҳам олима Г. А. Пугаченкова ёзганидек, бинокорлик санъати четга чиқиш (экспорт) ва четдан келтириш (импорт) деган нарсани билмайди. У бунёдга

⁶⁶ Бу шакл доимий ҳаракат рамзи. Христиан динининг белгиси. Хочга сиғиниш ибтидоий даврдан бошланган бўлиб, кейинчалик ҳар хил шаклда тарқалиб кетган. қ.: Большая советская энциклопедия.

⁶⁷ Ўз даврида А. Ю. Якубовскийни ҳам бу муаммо қизиқтирган, лекин ўз асарида буни жавобсиз қолдирган. қ.: Якубовский А. Ю. Образы старого Самарканда. Восток, 1925, № 5. с. 157.

⁶⁸ Масалан, Армянстондаги бир бутхонанинг (XII—XIII асрлар) тархи хоч шаклида. Унинг ўртасида хоч шаклида зал бўлиб, унинг бурчакларида тўртбурчакли хоналар жойлашган. қ.: Токарский Н. М. Архитектура Армении IV—XIV вв. Ереван, 1961, с. 200—201, рис. 67.

келган ери билан чамбарчас боғлиқ бўлгани ҳолда, ўз ери анъаналари, умумхалқ ёки умуммиллат диди билан боғлиқ⁶⁹.

Хоразм⁷⁰ экспедициясининг кўп йиллик олиб борган текширишлари натижасида эрамиздан олдинги III—I асрларга оид бўлган қалъалар ўрганилиб, уларнинг баъзиларини (масалан, Бабиш Мулла қалъаси)⁷¹ тархи хоч шаклида қурилганлиги аниқланди. Туркменистон экспедициясида ҳам шундай тарх асосида қурилган кўшклар⁷², шунингдек уйлар⁷³ (XI—XII аср), саройлар (XIV аср)⁷⁴ аниқланган. Езма манбаларда ҳам бу каби саройлар бўлганлигини эслатувчи гаплар учрайди. Масалан, подшо Маҳмуд билан Беруний ўртасида латифа оҳангидаги бир ҳикояда айтилишича, Маҳмуд Берунийдан шу тўрт эшикли павильонни (чортоқ типидagi иморат) қайси эшигидан чиқиб кетиш мумкинлигини сўраган⁷⁵. Самарқанддаги XIV асрнинг охири ва XV асрнинг бошларидаги саройларни ўрганиш натижасида саройларнинг боғ ўртасида жойлашганлиги ва бу саройларнинг, шунингдек боғларнинг тўрт томонидан эшиклари бўлганлиги ва бундай кўриниш кўпчилик боғларга хос эканлиги аниқланди.

Шарафиддин Али Яздийнинг ёзишича, Боғи Дилкушодаги сарой боғнинг ўртасида жойлашган бўлиб, боғнинг тўрт томонидан дарвозалари бўлган⁷⁶. Бизнингча, боғнинг тўрт томонидаги дарвозалар сарой дарвозаларига қарама-қарши қурилган бўлиб, уларни бир-бири билан тўғри ўтказилган йўллар боғлаб турган. Ҳеч

⁶⁹ Пугаченкова Г. А. Архитектура Средней Азии и Ирана в связях в взаимодействиях. «Общественные науки в Узбекистане», 1972, № 10, с. 33.

⁷⁰ Толстов С. П. По следам древнехорезмской цивилизации. М.—Л., 1948, с. 57—58. Орлов М. А. Памятники садово-паркового искусства Средневекового Хорезма. Археолого-этнографическая работа Хорезмской экспедиции 1945—48 гг. М., 1952, с. 156—157.

⁷¹ Толстов С. П. и др. Работы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции в 1957 г. Материалы Хорезмской экспедиции. Вып. 4. М., 1960, с. 49, рис. 33.

⁷² Пугаченкова Г. А. Пути развития архитектуры южного Туркменистана поры рабовладения и феодализма. Труды ЮТАКЭ. Т. VI. М., 1958, с. 154, 204, 207.

⁷³ Пугаченкова Г. А. Искусство Туркменистана. М., 1967, с. 105—107.

⁷⁴ Пугаченкова Г. А. Пути развития архитектуры южного Туркменистана... с. 204.

⁷⁵ Дьяконов М. Фердоуси. М.—Л., 1940, с. 35.

⁷⁶ Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома, 293 (б), 294 (а) варақ.

шубҳа йўқки, боғнинг асосий дарвозаси бўлиб, ундан шаҳарга қараб йўл кетган. Фикримизни Бобирнинг қуйидаги гаплари тўла тасдиқлай олади. «...Самарқанднинг шарқида (амир) икки боғ солибтур, бириким йироқроқтур, Боғи Бўлдудур, ёвуқроғи Боғи Дилкушодур. Андин Феруза дарвозасигача хиёбон қилиб, икки тарафда терак йиғочлари эктурубтур...»⁷⁷.

Шунга ўхшаш маълумотларни Ҳофиз Таниш «Абдуллонома»да келтиради⁷⁸. Демак, Самарқанддаги (XIV—XV аср) боғ-саройларининг ўзига хос хислатларидан⁷⁹ бири уларда жойлашган (тархи хочсимон шаклда) чордара⁸⁰ уйларнинг эшикларини чор боғнинг эшикларига муносиб (қарама-қарши) жойлашиши десак бўлади. Бу ерда саройларнинг хочсимон тарх асосида қурилганлигига сабаб нима? Унинг бошқа кўринишда қурилган меъморий иншоотлардан афзаллиги нимадан иборат? Чамаси, бундай режа исёнқ иқлим шаронтига мос туриши билангина келиб чиққан деб фикр қилиш мумкин⁸¹. Юқорида айтиб ўтганимиздек, бундай тархлар асосида қурилган иморатлар қадимдан маълум бўлиб, секин-аста одат тусига кира бориб кўшқларда (масалан, Туркменистондаги IX—XIII асрларга оид бўлган Ҳаром кўшк)⁸², қалъаларда (масалан, Термиздаги IX асрга оид бўлган Қирқ қиз қалъаси)⁸³ ҳамда уйларда⁸⁴ кенг тарқалган. Бундай саройлар хилватроқ ерларга қурилган ва дам олиш учун қулай бўлган (II-расм).

Шундай қилиб, чорбоғнинг бу ўзига хос белгиларини (яъни боғни ва унинг ўртасида жойлашган саройнинг тўрт томонидан дарвозаси бўлганлигини) эътиборга

⁷⁷ Бобирнома, 64-бет.

⁷⁸ Ҳофиз Таниш. Абдуллонома, I-жилд, Тошкент, 1966, 282-бет.

⁷⁹ Бу ўзига хослиқни ҳамма боғларга ҳам тегишли бўлган деб айтиш қийин, албатта. Масалан, Улуғбекнинг Чиннихона номли саройи манзарали кўринишга эга бўлган тоғ ёнбағрида жойлашганлиги учун, фикримизча, юқоридagi хислатдан унда тўла равишда сақланиб қолган деб айтиш қийин.

⁸⁰ Чордара — тўрт томонда эшик.

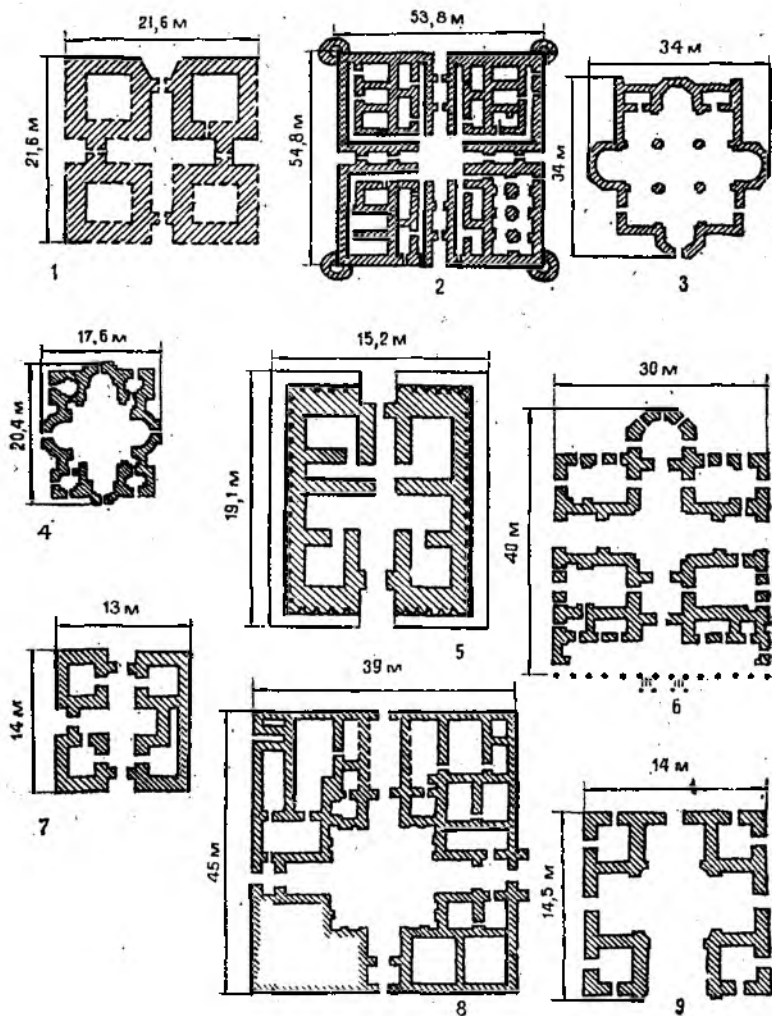
⁸¹ Бундай режанинг яна бир афзаллик томони унга кириб чиқилишнинг қулайлигидадир. Айниқса, ёвгарчилик маҳалларида ундан (иморатдан) қочиб чиқилиши осонлаштирган. Бу режа давр тақозоси билан дунёга келган бўлиб, унинг илдизлари жуда қадим замонларга бориб тақалади.

⁸² Пугаченкова Г. А. Пути развития архитектуры южного Туркменистана, с. 154.

⁸³ Згура В. Развалины дворца около Термеза.— «Культура Востока», вып. I. М., 1927, с. 19; Вачинский Н. М. Сырцовое здания древнего Термеза. ТАКЭ. Т. II. Тошкент, 1945, с. 197.

⁸⁴ Пугаченкова Г. А. Искусство Туркменистана, с. 105.

олганда, меъморлар олдида қийин масала пайдо бўлган. Натижада улар саройларни бошқача режада қу-

11-расм. Хочсимон шаклда қурилган саройлар.

1. Хоразм. Қалъа. Эрамадан аввалги II аср; 2. Термиз. Ханақоҳ (VIII—IX асрлар); 3. Арманистон. Масжид (V аср); 4. Грузия. Масжид (VI—VII в.); 5. Марв. Кўшк (VI—VII асрлар); 6. Туркия. Кўшк (XV аср); 7. Одам яшайдиган уй (XI—XII асрлар); 8. Марв. Сарой (XIV аср); 9. Озарбайжон. Сарой (XV аср).

ришга, бизнинг фикримизча, илож топиша олмаган. Бу ердаги шароит саройларнинг ичида доимо яхши, сал-

қин ҳаво, шунингдек, ёруғлик бўлиши учун зарур бўлган. Иморатларни бундай кўринишда қуриш учун эса меъморлар хочсимон шаклдаги режани мос деб топган бўлсалар керак. Бундай режадаги саройларнинг хоналарини доимо шамоллатиб туришга имкон бўлган. Айниқса, ёзнинг иссиқ кунларида уй ичлари салқин бўлиб, боғда ўсиб, гуллаб ётган дарахт ва гулларнинг ёқимли ҳиди сарой ичида анқиб турган. Бу типдаги (чор ва чордара) боғ-саройлар фақатгина Самарқандгагина хос бўлмай, балки бошқа ерларга ҳам хосдир. Масалан, кейинги асрларда шу типдаги композиция бўйича Исфаҳонда (Эрон)⁸⁵, Истамбулда (Туркия)⁸⁶, Озарбайжон (Нордран қишлоғида)⁸⁷ ва бошқа ерларда саройлар қурилганлиги бизга маълум.

XV асрнинг иккинчи ярмида Ҳирот шаҳрида қурилган Тарабхона саройи ҳам шу принцип асосида қурилганлиги маълум. Бу кичик ҳажмдаги сарой ҳам боғ ўртасига икки қаватли қилиб қурилган. Ўрта қисмидаги хона хочсимон шаклда бўлиб, тўрт бурчагида хужралари бўлган⁸⁸. Бундан ташқари, Ҳиротда яна куплаб чортоқлар (боғ ўртасида) бўлганлиги маълум⁸⁹. Темурийлардан кейинги даврларда қурилган иморатлар ҳам шу тарх асосида қурилган. Шунингдек, фақатгина саройларгина эмас, бу тарх асосида бошқа характерга эга бўлган иморатлар қурилганлиги ҳам кўп учрайди. Масалан, хонақоҳлар⁹⁰, мадрасалар⁹¹, ёпиқ бозорлар⁹², ҳаммомлар⁹³ шулар жумласидандир. Профессор Л. И.

⁸⁵ Всеобщая история архитектуры, т. 8. М., 1969, с. 175—176.

⁸⁶ Уша китоб, 448-бет, 21-расм.

⁸⁷ Бретанский Л. С. Зодчество Азербайджана XII—XV вв. и его место в архитектуре переднего Востока, М., 1966, с. 248—249.

⁸⁸ Бобирнома, 220-бет.

⁸⁹ Зайниддин Маҳмуд Восифий. Бадоеул вақое, 112, 114-бетлар.

⁹⁰ Масалан, Бухородаги Чор бакр комплексидаги (XVI аср), Лабиҳовуз ансамблидаги Девон беги (XVII аср) хонақоҳи шулар жумласидандир.

⁹¹ Масалан, Тошкентдаги (XVI аср) Баракхон мадрасасидаги марказий зал, Самарқанддаги Регистон майдонида жойлашган Улуғбек, Шердор мадрасаларидаги заллар шулар жумласидандир.

⁹² Масалан, Бухородаги XVI аср ёдгорликларидан Тоқи-Заргарон типидagi ёпиқ бозорларни ҳам кўриш мумкин.

⁹³ Ҳаммомларда эса акси бўлиб, иссиқ хонадаги ҳароратни бошқа хоналарга текис тарқалишига имкон беради. Бундай тархли ҳаммомлардан (XI—XII аср) бири археолог И. Аҳроров томонидан Ахсиқентда олиб борилган археологик текширишларда аниқланган.

Ремпелнинг ёзишича, ҳатто бундай чордара кўринишидаги уйлар XIX асрдаги боғларда ҳам бўлган⁹⁴.

Ўтмишдаги меъморчилик санъатини қисман бўлса-да тасаввур қилиб ота-боболаримизнинг боғчилик ва меъморчилик санъатини бир-бирига мос келадиган ҳолда қўша олганликларини кўрамиз. Шунингдек, ўтмишнинг бу яхши ютуқларини ҳозирги замон меъморчилик санъатида татбиқ этиш яхши натижалар беришига ишончимиз комил⁹⁵.

Айниқса ҳозирги кунда барпо этилаётган янги шаҳарларда юқоридаги тархлар асосида, уларга ижодий ёндашган ҳолда бинолар қуриш мақсадга мувофиқ бўлур эди. Шундай қилиб, биз қисқача бўлса-да меҳнаткаш халқ томонидан катта куч сарфлаб, ўтмиш тажрибалари асосида бунёд қилинган меъморчилик тарихига онд ўзига хос санъат намунасини кўриб чиқдик. Бунда қурилиш ишларини бажаришда муҳит ва географик шароит ҳисобга олинган ҳолда масалага ижодий ёндашилган. Шунингдек бу даврдаги саройларда антик даврда бўлганидек, бинонинг кўриниши, тузилишини, соддалигини, композициясининг аниқлигини, илк ўрта асрлардаги саройлар каби яхши ишланган пештоқларини ва очиқ айвонларини⁹⁶ кўрар эканмиз, уларнинг асрлар оша мураккаблашиб ва такомиллашиб борганликларининг гувоҳи бўламиз.

Иморат пойдевори ҳақида. Қадим замонлардан бери усталар иморат қуришдан олдин ер қатламининг тузилишига алоҳида эътибор берганлар. V—VIII асрларда Ўрта Осиёда қурилган ҳашаматли иморатларнинг деворлари жуда ҳам қалин бўлганлиги сабабли пойдеворга ҳожат бўлмаган⁹⁷. Қурилишда пишиқ гишт ишлатила бошлагандан бошлаб иморатнинг девори юпқалашди ва натижада унинг пойдевори ер остидан қўйила

⁹⁴ Ремпель Л. И. Из истории градостроительства на Востоке.— Искусства зодчих Узбекистана, т. 1. 1962, с. 235—236.

⁹⁵ Шаҳайд қишлоғининг (Наманган обл. Тўрақўрғон р-и) марказига жойлашган чойхона тархи автор эътиборини ўзига жалб қилди. Чойхона чордара кўринишида (тўртинчи тарафидаги эшик ўрнига кенг дераза қурилган) жуда кенг қилиб қурилган бўлиб, ёз кунлари жуда салқин бўлар экан. Унинг қарама-қарши эшиклари очиқ турганда ҳам киши соғлигига зарар келтирмас, яъни шамоллаш ҳоллари рўй бермас экан. Фикримизча бу, унинг эшиклари орасидаги масофанинг узоқ бўлганлиги (XIV—XV асрдаги саройлар каби)дандир.

⁹⁶ Лавров В. Д. Градостроительная культура Средней Азии. М., 1950, с. 34, 50.

⁹⁷ Нильсон В. А. Архитектура Средней Азии V—VIII вв. Ташкент, 1966, с. 222.

бошланди. X—XII асрларда қурилган иморатларда эсаннинг пойдеворига яхши эътибор берилган. Масалан, Бухородаги Исмоил Самоний (X) мақбарасининг пойдевори 2,3 метрдан чуқур, Термиздаги XI—XII асрда қурилган саройнинг пойдевори 1,45 метр, Байрамалидаги Султон Санжар мақбарасининг пойдевори 2,5 метр⁹⁸ бўлган. XIV—XV асрларда ҳам қуриш қондаларига амал қилинган. Вожид Алининг «Матлаул-улум ва мажмаъул-фунун» деган қомусида берилган қондалардан бир неча сатрларни эслатиб ўтамиз. У ерда ёзилишича, иморат пойдеворининг кенглиги ва чуқурлиги унинг катта-кичиклигига муносиб бўлиши керак экан. Агарда иморат бир қаватлик бўлиб, унчалик катта бўлмаса, унинг пойдеворининг эни 1 ёки 1,5 газ, чуқурлиги ҳам шунча бўлиши керак; агарда иморат баланд бўлиши кўзда тутилса, унинг пойдеворини ҳам шунга муносиб бўлишини ҳисобга олиш керак... Ҳақиқатан ҳам Ўрта Осиёдаги қурилган иморатларнинг пойдеворига алоҳида аҳамият берилган⁹⁹.

XIV асрнинг охирларида қурилган меъморий ёдгорликларнинг пойдеворини ишлашда маълум бир қондалдан ташқарига чиқиб кетиш, пойдеворга яхши эътибор берилмаслик ҳолларини кўриш мумкин. Масалан, Шаҳрисабздаги Оқ саройнинг пойдевори 7 метрдан ошиқ бўлса¹⁰⁰, Туркистондаги Аҳмад Яссавий мақбарасининг пойдевори жуда юза қурилган¹⁰¹. Бу даврда Самарқанднинг ўзида қурилган иморатларнинг ҳам пойдевори унчалик (баландлигига нисбатан) мустаҳкам бўлмаган¹⁰². Натижада у иморатлар бузилишга тез мойил бўлган. Ҳатто тарих саҳифаларида Бибиixonим масжити мустаҳкам қурилмаганлигини кўрган за-

⁹⁸ Воронина Л. Н. Устройства оснований в памятниках архитектуры Средней Азии.—Материалы по истории архитектуры Узбекистана. Выпуск I. 1959, с. 16—17.

⁹⁹ Мутахассисларнинг фикрича, Ўрта Осиёни ҳашаматли қурилмаларида пойдеворнинг чуқурлиги ер шаронтига боғлиқ бўлган. қ.: Бачинский Н. М. Антисейсмика в архитектурных памятниках Средней Азии. М.—Л., 1949, с. 18.

¹⁰⁰ Кабанов С. К. Руины дворца Ак-сарай в Шахрисабзе.—Труды Института истории и археологии АН УзССР. Том I. Материалы по археологии Узбекистана, Ташкент, 1948, с. 42.

¹⁰¹ Туркистондаги Аҳмад Яссавий мақбарасининг деворлари қалин бўлишига қарамасдан, уни ер тагига кетган асоси баъзи ерларда 25—30 сантиметрни ташкил этади. қ.: Массон М. Е. Мавзолей Ходжа Ахмеда Ясеви. Ташкент, 1930, с. 13.

¹⁰² Бибиixonим масжиди пойдеворининг чуқурлиги 4,5 метр, Гўри — Амир мақбарасининг пойдевори эса 4 метр.

мондошлари унинг устидан кулиб аския қилишган¹⁰³.

XIV—XV асрга оид Самарқанд саройларида олиб борилган археологик текширишлар қуйидаги натижаларни берди: Боғи Дилкушодаги сарой пойдеворининг эни 3 метр бўлгани ҳолда, ер тагига 3,20 метр чуқурликка кетган¹⁰⁴. Пойдеворнинг таг қисмидаги 2—3 сантиметр қалинликдаги қум¹⁰⁵ устидан катта-катта тошлар ишлатилган. Боғи Бўлдудаги сарой пойдеворининг эни 2 метр бўлгани ҳолда ер тагига кетган чуқурлиги 3 метр-ни ташкил этади. Бу ерда ҳам Боғи Дилкушодаги каби тошлар ишлатилган. Боғи Давлатободдаги саройча пойдевори эса ҳамма ерда 0,90—0,95 сантиметр бўлиб, деворнинг қалинлиги ҳам шу катталиқдадир. Бу ерда иморат пойдеворига тош ишлатилмаган.

Улуғбекнинг Чилустун саройида эса аҳвол бутунлай бошқача. Ундан пойдевор ўрнига ҳамма ерда Чупонота тоғидаги тошдан терилган 40×25 метр атрофида бўлган тўғри тўртбурчак шаклида суна тайёрланиб, бу суна устига сарой қурилган. Умуман, бу саройларни қуришда меъморлар иморатни мустақкам қуриш учун зарур бўлган шарт-шароитларни олдиндан ҳисобга олишган. Улар умумий қоидага риоя қилган ҳолда баъзида ер тузилишини ҳам ҳисобга олганлар. Масалан, юмшоқ қатламли ерларда иморат пойдеворини бирмунча пастроқдан бошлашга тўғри келган.

Қурилиш материаллари. XIV асрнинг охирларида Самарқанд Шарқнинг энг гўзал ва бой шаҳарларидан бирига айланди. Бу даврга келиб шаҳарда амир Тимурнинг боққинчилик урушлари туфайли жуда кўп ишчи кучи ҳамда бойлик тўпланди. Бу даврда қурилган саройларда турли хил қурилиш материаллари ишлатилган. Саройлардаги асосий қурилиш материалларидан бири, тўрт бурчак шаклидаги пишиқ ғиштлар* бўлиб,

¹⁰³ Ставиский Б. В. стране Роксаны и Тимура.—Изобразительное искусство. М., 1970, с. 137.

¹⁰⁴ Қазншма натижасида зиккланишчи, пойдевор полдан 1,5 метр пастдан бошланган. Лекин бу чуқурлик мақсадга мувофиқ бўлмаганлиги, яъни сув қатлами ер юзасига жуда яқин бўлганлиги сабабли уни ўзгартиришга тўғри келган.

¹⁰⁵ Бундай усул бошқа жойлардаги меъморий ёдгорликларда ҳам қўлланилган. Масалан, қ.: Асанов А. Памятники архитектуры средневекового Хорезма. Ташкент, 1971, с. 72.

* Бундай ғиштлар қизғиш рангда ва сифатли бўлиб, пишиқ ғишга бўлган талаб катта бўлганлиги туфайли улар кўплаб ғишт усталари томонидан махсус қолипларда қуйилиб, хумдонларда пиширилган. Бундай хумдонлар XIV—XV асарларда кўп бўлган. Ҳозирги кунда шаҳарда кенг қурилиш ишлари авж олганлиги туфайли ер қазнш ишларида XV асрга оид ғишт хумдон харобаларини тез-тез учратиш мумкин.

уларнинг кўпчилигининг ҳажми 25×25×5 сантиметр. Сарой деворларининг пастки (асоси) қисмига ишлатилган ғиштлар бир оз йирикроқ бўлиб, ҳажми 26—28×26—28×6—7 сантиметр. Полларига ишлатилган ғиштлар эса кичик ҳажмда бўлган (24×24×4). Бу ҳажмдаги

1-жадвал

Ғиштининг ўлчови	Ишлатилган ери
	Боғи Давлатобод
26×26×6=7 28×28×6 см 24×24×5 см 25×25×5 см	Иморат пойдеворининг пастки қисмида Иморатнинг полига ишлатилган Қурилиш чиқиндиларининг уюмида кўплаб учрайди.
	Боғи Дилқушо
26×26×6 27×27×7 см 6 бурчаклик, бурчаклар оралиғи 25 см дан, қалинлиғи 6 см. 24×24×4 см 25×25×5 см	Иморат пойдеворининг пастки қисмида Хоналар ичидаги полда Йўлак полларида Қурилиш чиқиндилари уюмида
	Боғи Бўлду
27×27×6 см 28×26×6 см 26×24×5 см 23×18×6 см	Иморат пойдеворининг пастки қисмида Айвон полида Уй полида

ғиштлар фақатгина Самарқанддаги** иморатларгагина ишлатилмасдан, шунингдек бошқа шаҳарларда¹⁰⁶ ҳам ишлатилган. Биз қўйида XIV—XV асрларда Самарқандда қурилган, сарой харобаларида қазиниша вақтида учраган ғиштларни 1-жадвалда берамиз.

Деворларни кўтаришда ишлатилган бундай ғиштлардан ташқари, деворларни безашда сирланган ғиштлар, кошинлар, парчинлар ҳам ишлатилган. Улар

** Шишкин В. А. Самаркандская обсерватория Улугбека.— В кн.: Из истории эпохи Улугбека. Ташкент, 1966, с. 214; Маньковская Л. Ю. К изучению приёмов среднеазиатского зодчества конца XIV в.— Искусство зодчих Узбекистана, том I. с. 98; Пугаченкова Г. А. Архитектурная характеристика мавзолея Ишратхона.— В кн., Мавзолей Ишратхана. Ташкент, 1958, с. 60.

¹⁰⁶ Альхамова З. А. и др. Историко-археологические изучения мавзолея Юнус-Хана в Ташкенте. Труды САГУ, вып. 61, с. 187; Массон М. Е. Мавзолей Ходжа Ахмада Ясеви, с. 12—13.

рангининг тиниқлиги ва равшанлиги, олтинни ҳаддан ташқари кўп ишлатилганлиги билан кишиний ҳайратда қолдиради. Бундай хусусият XIV аср охири ва XV аср бошларидаги меъморий ёдгорликларда кўплаб аниқланган¹⁰⁷. Бу нақшлар турли шаклларда қирқилиб, махсус хумдонларда пиширилган. Уларга олтин ҳаллар бериш эса икки усулда бажарилган. Биринчи усулда керамикага қизиган ҳолида олтин суви юритилган. Иккинчи усулда эса органик клей ёрдамида махсус лента усулида қирқилган олтин ҳаллари ёпиштирилган¹⁰⁸. Эслатиб ўтилган безаклардан ташқари махсус тайёрланган мрамор тош тахталар ҳам деворларни қоплашга ва ҳатто уй полларига ҳам ишлатилган. Терилган гиштлар ганч қоришмаси ёрдамида мустаҳкамланган. Иморат пойдеворини ишлаб чиқишда Чўпонота тоғидан олинган тошлар ишлатилган¹⁰⁹. Бу тошлар эса махсус тайёрланган қоришма (қир) ёрдамида бириктирилган¹¹⁰. Саройларда тош, гиштлардан ташқари, жуда кўплаб бошқа хил қурилиш ашёлари ишлатилганлигига ҳеч шак-шубҳа йўқ. Лекин уларнинг барчаси саройлар хароба ҳолига келганда бошқа қурилишлар учун ташиб кетилган, ё бўлмаса бошқа сабаблар билан йўқ бўлган. Қазилма даврида биз фақатгина жуда ҳам майдаланиб кетган (ҳатто рангини ҳам аниқлаш қийин бўлди) шиша бўлақларинингина учратдик, холос. Шунингдек Чилустун харобаларидан кўплаб панжара бўлақлари ҳам топилган¹¹¹. Бу даврларда қурилган иморатларнинг ромлари

¹⁰⁷ Гражданкина Н. С. Очерк развития облицовочной керамики в архитектуре Узбекистана с древнейших времен до начала XX в.— В кн.: Архитектурная керамика Узбекистана. Ташкент, 1968, с. 28—30.

¹⁰⁸ Гражданкина Н. С. К истории строительной техники Узбекистана.— В кн.: Архитектурная керамика Узбекистана, с. 40—42.

¹⁰⁹ Бу жуда қаттиқ тош хилларидан ҳисобланиб, ёнингариликда ҳамда оби ҳаво ўзгаришларига чидамли бўлиши билан бирга, бошқа тошларга нисбатан тез сийқаланиш ва уқаланиш хусусиятига эга. қ.: Шишкин В. А. Самаркандская обсерватория Улугбека.— В кн.: Из истории эпохи Улугбека. 1966, с. 211.

¹¹⁰ Бу қоришма XIV—XV асрларда қурилган иморат пойдеворларида кўп ишлатилган. Қир қоришмаси сув ўтказмаслиги билан ажралиб туради. қ.: Кабанов С. К. Руины дворца Ак-Сарай в Шахрисабзе, с. 42; Манковская Л. Ю. Новое в изучении мечети Бибиханым.— В кн.: Из истории искусства великого города. Ташкент, 1972, с. 108.

¹¹¹ Бу каби бўлақлар Л. И. Ремпель томонидан ўрганилиб, реконструкция қилинган. қ.: Ремпель Л. И. Панджара. Ташкент, 1957.

уринда пайжаралари бўлган. Улар кўпинча рангли ойналар билан қопланган¹¹².

Саройлардаги бадний безаклар. XIV асрнинг иккинчи ярми ва XV асрнинг биринчи ярми қурилиш ишлари юқори даражада бўлганлиги билан ажралиб туради. Бу даврда қурилган саройлар ўша давр моҳир усталари ва ҳунармандлари, наққош ва мусаввирларнинг санъати билан безатилган. Афсуски, саройлар турли мавзудаги расм ва сирли кошни қопламалар билан безатилган ҳолича бизгача етиб келмаган. Фақат тарихшунос ва сайёҳлар туфайли биз бу давр боғларидаги баъзи саройлар қиёфасининг баъзи бир элементларининггина тасаввур қила оламиз. Бу борада араб тарихчиси Ибн Арабшоҳ маълумоти жуда қимматлидир. Унинг ёзишича, Самарқанд атрофидаги чорбоғлар ичидаги саройларда Эрон, Дашти қипчоқ ва Ҳиндистондаги жанг эпизодларини, шаҳарларни қамал қилиниши, шоҳга тортиқ келтириш, ов манзаралари, оммавий сайиллар акс эттирилган¹¹³.

Шарафиддин Али Яздий ҳам «Зафарнома» номли асарида Самарқанддаги Боғи-Шамол саройининг деворлари ложувард зарҳаллар билан зийнатланган эди ва унга «...Монийнинг ҳунари рашк қиларди»,— деб таърифлайди¹¹⁴. Бобир ҳам Боғи Дилкушо тўғрисида ёзиб «...ул кўшкка амирнинг Ҳиндистонда олиб борган урушлари тасвирлангани»ни айтади¹¹⁵.

Испания элчиси Клавихо ҳам XIV—XV асрдаги саройларни тасвирлар экан, унинг хоналари олтин, ложувард ва бошқа рангли нақшлар билан безатилганлигини ажабланиб ва завқланиб баён қилган¹¹⁶.

Абдураззоқ Самарқандий Улуғбек қурдирган расадхона ҳақида қуйидагиларни ёзади. «...Улуғсифат иморатнинг хоналари ичида тўққиз фалакнинг ҳайъати юз тўққиз осмон донра шакллари даражалар, дақиқалар, сониялардан тортиб то ошираларгача чизилди ҳамда айланувчи фалаклар, етти сайёра юлдузлари,

¹¹² Масалан, қаранг: Засылкин Б. Н. Декоративно-художественные элементы мавзолея Ишрат-хана.— В кн.: Мавзолей Ишрат-хана. Ташкент, 1958, с. 103.

¹¹³ Jamerlane or Timur the great Amir, translated by L. H. Sands. From the Arabics lin by Ahmad ibn Arabshah, London, 1966, s. 309, 310.

¹¹⁴ Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома, 289 (а) ва рақ.

¹¹⁵ Бобирнома, 64-бет.

¹¹⁶ Клавихо. Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканд в 1403—1406 гг., с. 234, 245, 247, 258, 261.

собита юлдузлар кўриниши ва ер курраси ҳайъатию иқлимлар суратларини, тоғлар, биёбонлар ва у ер куррасигача ниманки тегишли бўлса ҳаммаси билан бирга дилпазир нақшлару беназир рақамлар билан чизишга буюрди»¹¹⁷ — деб таърифлайди.

Ҳеч шубҳа йўқки, Улуғбекнинг Боғи Майдонда қурилган иморатларининг (Чилустун ва Чиннихона) деворлари ҳам ўзига яраша ташқи ва ички безакларга эга бўлган. Бундай ажойиб санъат намуналари замона зайли билан нобуд бўлган. Афсуски, саройларни бунёд этишда ўз маҳоратини ишга солган, халқ ичидан чиққан усталар — мўйқалам соҳиблари, ўймакорлар, сангтарошлар, кошинтарошлар ва бошқа хил усталар ҳақида жуда оз маълумотга эгамиз. Автор томонидан шу саройларнинг бир нечасида олиб борилган археологик қазиниш ишлари натижасида ғишт парчалари, ганч бўлаклари ва бошқалардан ташкил топган, уюмлар орасидан қачонлардир деворларни безаб турган нақш парчалари кўплаб топилди¹¹⁸. Биз қўйида шу сарой харобаларида учраган безаклар ҳақида тўхталиб ўтмоқчимиз. Сарой безакларини шартли равишда икки қисмга бўлиш мумкин: ички қисмнинг безаклари; ташқи қисмнинг безаклари.

Саройларнинг ички қисмлари жуда ҳам бой нақш ва расмлар билан безатилганлиги археологик қазинишмалар натижасида аниқланди.

Давлатобод боғидаги саройда ўтказилган қазинишма натижасида кўпдан-кўп «шарафа» (сталактид) парчалари топилди. Уларнинг устки қисмида тўқ кўк ранг билан чизилган новдалар тасвири сақланган. Новдаларнинг барглари, юмалоқ шакллар тилла рангда тасвирланган бўлиб, у Урта Осиёда қадимдан кенг тарқалган анор дарахти бўлса керак¹¹⁹. Топилмалар ичида ганчдан ишланган бадний тоқчалар парчаси ҳам кўплаб учради. Уларда кўк ранг билан ишланган майда барглар тасвирининг изи қолган¹²⁰. Бу ерда ҳам ўша даврдаги меъморий ёдгорликлардаги (Бибихоним, Шириш бек

¹¹⁷ Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи бахрайн. Тошкент, 1969, 278-бет.

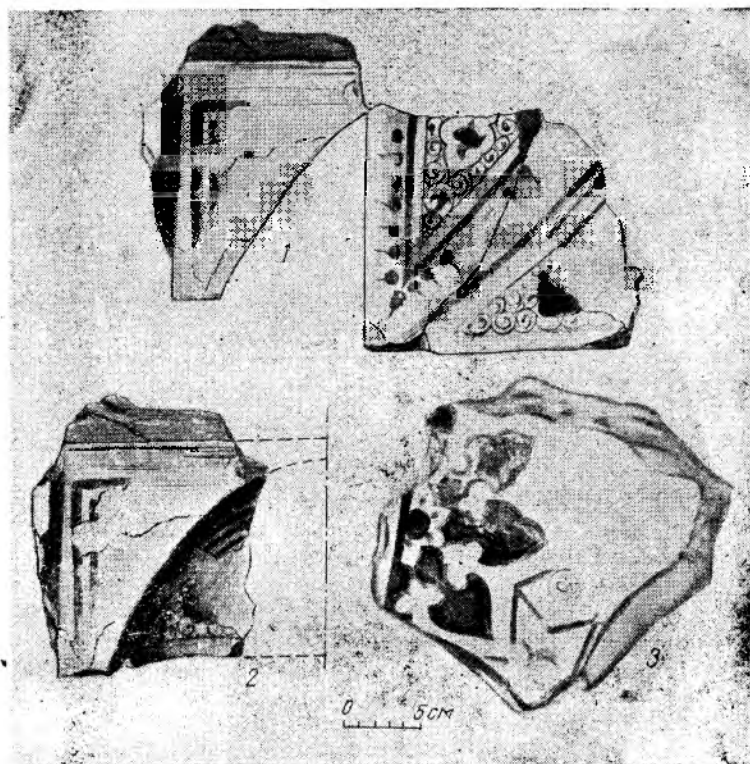
¹¹⁸ М. Е. Массоннинг маълумотига қараганда В. Л. Вяткин Дилкушо боғидаги сарой харобаларида қазиниш ишлари ўтказган вақтида (30-йиллар) сарой деворларини безаган рангли сурат қолдиқларини учратган.

¹¹⁹ Беленицкий А. М. Древний Пянджикент. СА. 1958, № 1, с. 208.

¹²⁰ Бундай ганч парчалари биз олиб борган қазинишмаларнинг барчасида учрайди.

оға, Туман оға мақбаралари сингари)¹²¹ табиат манзаралари тасвирланган бўлиши мумкин.

Боғи Дилқушода олиб борилган қазималарда ганчдан ишланган топилмалар ичида энг диққатга сазово-

12-расм. (1,2) Боғи Дилқушодан топилган шарафа парчалари. (3) Боғи Бўлдудаң топилган геометрик нақш.

ри «шарафа» парчалари бўлиб, уларнинг юза қисми ҳам кўк ранг билан геометрик бурчаклар ичига ва ташқарисига чизилган айланасимон ҳамда сув томчисини эслатувчи шакллар билан безатилган (12-расм. 1—2)

Боғи Бўлдудаги қазималарда ҳам шунга ўхшаш парчалар топилди. Топилган нақшли ганч парчаларининг бирида саккиз япроқлик (медальон кўринишида)

¹²¹ Ремпель Л. И. Архитектурный орнамент Узбекистана. Ташкент, 1961, с. 323, рис. 151; Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И. История искусств Узбекистана, рис. 280.

шакл тасвирланган бўлиб, чекка (контур) лизиқлари (қалинлиги 0,4 мм) кўк рангда берилган. Япроқлар ва марказий қисмидаги айлана шаклининг ички қисми бир оз ўйилган бўлиб, улар қизғиш ранг билан бўялган¹²². Бу ранг устидан олтин суви юритилган бўлса керак. Чунки унинг майда заррачаларигина сақланиб қолган (12-расм. 3). Бу шаклнинг диаметри 18 сантиметр. Унинг ташқи қисмида ҳам геометрик бурчак сақланиб, булар эслатилган япроқли шакл билан бир композицияни ташкил этган. Бундай нақшларни бошқа меъморий ёдгорликларда ҳам учратдик¹²³. Бундан ташқари, бошқа хил шакллар ҳам учради. Улардан бирида олти бурчакли юлдуз (диаметри 10 см) шакли ифодаланган. Юлдузнинг асосий чекка (контур) чизиқлари бир оз ўйилган ва уларга кўк ранг берилган. Юлдузнинг бошқа қисмлари қизил рангда берилган бўлиб, ўрта қисмига пиёз пардаси каби юлқа олтиндан тайёрланган пластинкалар ёпиштирилган. Бу пластинкалар тўртбурчак шаклида (1×1 см) ишланган. Бундай олти бурчакли юлдузлар бизнинг фикримизча, бир-бири билан яна бошқа хил геометрик шакллар ёрдамида боғланган ҳолда сарой деворларида ёқимли манзара тасвирини ҳосил этган бўлса керак. Бундай усулда ишланган нақшлар бошқа ёдгорликларда ҳам учрайди. Л. И. Ремпель бу усулни «кундаъ» усулининг кўринишларидан бири деб таърифлайди¹²⁴.

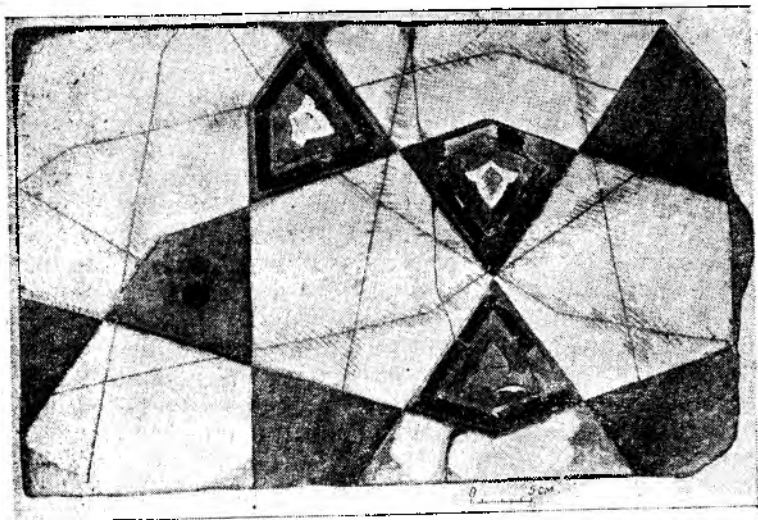
Ташқи қисмидаги безаклар. Геометрик шаклдаги безаклар баъзида саройларнинг ички қисмларига ҳам ишлатилган, лекин кўпроқ ташқи қисмига ишлатилган бўлиши мумкин. Бу шаклдаги нақшлар олиб борилган қазималарда кам учрайди (сирли ёштлар, тоштахта парчалари шулар жумласидандир). Бу топилмалар ичида Боғи Дилкушодан топилган мрамар тоштахта (44×70×7 см) қизиқарлидир. Унинг юза қисми геомет-

¹²² Бу ранг адабиётларда «Қизил кесак» номи билан аталган бўлиб, томурийлар давридаги меъморий ёдгорликларда кўп учрайди. қ.: Засыпкин Б. Н. Декоративно-художественные элементы мавзолея Ишратхана.—В кн.: Мавзолей Ишратхана, с 102—103.

¹²³ Бундай шакллар адабиётда «папье-маше» деб ном олган. қ.: Брагин Б. Е. и др. Материалы к отчету по исследованию росписей из папье-маше в Гур-Эмир за 1953 г. Архив комитета по охране памятников, № 409; Ремпель Л. И. Архитектурный орнамент Узбекистана..., с. 321, рис. 150 (2).

¹²⁴ Ремпель Л. И. Архитектурный орнамент Узбекистана, с. 320.

рик шаклларга бўлиниб¹²⁵, кейин ўйилган (13-расм). Томонлари ҳар хил кенгликда бўлган. Тўртбурчак қилиб ўйилган жойларига эса парчин кўринишдаги нақшлар жойлаштирилган. Шунга ўхшаш нақш парчалари Самарқанддаги қалъа ичига қурилган Кўксарой харобаларидан ҳам топилган¹²⁶. Бундай тоштахталар сарой деворларининг пастки (оғирлигини назарда тутганда)

13-расм. Боғи Дилкушо. Нақшинкор тоштахта.

қисмини безашда ишлатилган бўлиши мумкин, чунки биздаги топилмаи ўрта қисмидаги айлана шаклидаги тешик (деворга маҳкамлаш учун мосланган бўлиши керак) шундан далолат бериб турибди¹²⁷. Бундай тоштахталарни сарой деворларига маълум тартибда жойлаштириб чиқилганда ўн қирралик юлдуз шакли бўлган «гирех»¹²⁸ ҳосил бўлади. Гирехни яратиш усуллари ил-

¹²⁵ Бу ерда тоштахта юзасига биринчи навбатда чизилган чиқиқлар ўчирилган, чунки сангтарош хатоликка йўл қўйган бўлса керак.

¹²⁶ Массон М. Е. Архитектурно-планировочный облик Самарқанда времён Навои. Труды САГИ. Новая серия, вып. 31. Ташкент, 1956, с. 62.

¹²⁷ Бибиҳоним маҳитидан топилган тоштахталарда ҳам бундай тешикларни кўриш мумкин.

¹²⁸ Гирех — тугун демакдир. Тўғри чиқиқларнинг кесишиши натижасида шундай чигал шакллар пайдо бўладики, уни қандай ясалганини дарров белгилаш қийин. Гирехни ўзаги оддий такрорланувчи шаклдан иборат.

мий адабиётларда кенг ва ҳар томонлама ёритилган¹²⁹. Топилмалар нчида ҳар хил шаклдаги майда тоштахтачалар ҳам алоҳида ўрин тутади. Уларнинг кўпчилиги Боғи Бўлду ҳамда Боғи Дилкушода топилган бўлиб, асосан учбурчак (томонлари 25 см дан), тўртбурчак (7×7 см), бешбурчак (томонлари ҳар хил кенгликда) шаклларда ясалган. Булар ҳақида шуни айтиш керакки, улар махсус суфачалар, фонтанлар ва шунга ўхшаш нозикроқ ерларда шакллар ясашда кенг қўлланилган бўлиши мумкин. Чунки уларни маълум тартибларда жойлаштириш натижасида ҳар хил нақшлар ҳосил қилиш қулай бўлган.

Ҳатто саройларнинг полларига ҳам (баъзи жойларнда) ҳар хил рангдаги махсус тайёрланган мрамар тоштахталар терилган. Қазиниша даврида шундай мрамар тоштахта парчаларининг оқиш, кўкимтир тусдаги чиқиндилари учради. Геометрик шакллар ҳосил қилишда устки қисми сирланган кичик ҳажмли ғишт плиталари ҳам кўплаб ишлатилган. Бизга уларнинг оқ, феруза ранглилари учради. Улар асосан олти бурчакли (томонлари 3,5—4 см) бўлиб, юза қисми (феруза рангдагиси) олтин билан зарҳалланган. Кўриниши жиҳатидан Бибиҳоним масчитининг деворларини безашда ишлатилган олти қиррали кошинларга ўхшаб кетади¹³⁰.

Юза қисми сирланган тўртбурчак ҳамда тўғри тўртбурчак шаклидаги пишиқ ғиштлар бизнинг археологик қазиниша ишларимизда оз миқдорда учради¹³¹. Улардан кўпчилиги Боғи Дилкушода: (22×8,5 см; 4,5×4,5 см;) кўк рангли (17×4,5 см), феруза рангли; Боғи Бўлдуда: (12×5; 10×4,5; 15×4,5; 4,5×4,5 см), кўк рангли (10×4,5 см), оқ рангли; Боғи Нақши жаҳонда: (18×6; 16×4,5 см), кўк рангли (17×9 см), феруза рангли, Боғи Чинорда: (19×4,7 см), кўк рангли (4,7×4,7 см), оқ рангли; Боғи майдондаги Чинниҳонада: (18×6; 12,5×3,5; 5×3,5 см) кўк рангли (21×8; 17×5; 12,5×3,5; 3,5×3,5 см) феруза ранглилари учради.

¹²⁹ Ремпель Л. И. Архитектурный орнамент Узбекистана, с. 220—221, 391—396.

¹³⁰ Уша асар, 317-бет, 149 (4) расм.

¹³¹ Уларнинг камлигига сабаб, биринчидан, бу саройдаги ғиштлар ташиб кетилгани бўлса, иккинчидан, улар масжид, мадраса, мавзолейларга нисбатан саройларда кам ишлатилган бўлиши мумкин. Масалан, Давлатободдаги қазинишаларда уларни бутунлай учратмадик. Агарда бу саройларнинг тўрт томонига қурилган пештоқларни назарда тутсак, бу ғиштлар саройларга кам қўлланилган дейиш мумкин. Уларда кўпроқ ўсимлик кўринишидаги нақшлар ишлатилган.

Улуғбек давридаги сарой деворларини безашда асосий ўринлардан бирини эгаллаган безаклардан бири ўйма (расм 17) нақшлар бўлиб, ундан олдинги даврларда қурилган саройларда бу хилдаги нақшларни учратмадик. Улар ҳам махсус геометрик гирехлар ҳосил қилишда асосий роль ўйнаган¹³².

Ҳуснихат кўринишидаги безаклар (эпиграфик¹³³ нақшлар). Бу масалани ёритиш учун бизда етарли даражада материаллар бўлмаса ҳам, XIV—XV асрларда қурилган бошқа меъморий ёдгорликлардан олинган маълумотларга асосланган¹³⁴ ҳолда иш тутдик.

XIV—XV асрларда бунёд этилган боғ-саройларда ишлатилган ҳуснихат ёзувларининг тутган ўрни бизнинг назаримизда бирмунча юқори бўлган. Бу ёзувлар (кўк ранг асосида) бошқа меъморий ёдгорликларида бўлганидек, оқ рангда берилган. Улар сарой деворларининг кўзга ташланадиган ерларига (асосан пештоқ қисмига) қопланган. Ҳарфларнинг йўғонлиги 4—4,5 сантиметр бўлиб, уларни бўйи аниқ эмас. Майда ҳарфларнинг (йўғонлиги 1—1,5 см) устки қисмига тилла суви юритилган. Эҳтимол бу саройлардаги майда ҳарфлар билан ёзилган ёзувлар кўпроқ рубой типидagi шеърлардан иборат бўлгандир. Эслатиб ўтганимиздек саройларда кўпроқ катта ҳажмли ҳарфлар ишлатилган. Бунга сабаб бизнингча, майда ҳарфларнинг меъморлик композициясига мос эмаслигида, яъни бошқа нақшлар ичида кўринмай қолишида бўлса керак. Шунингдек, бошқа ёдгорликларда кўплаб учрайдиган диний сўзлар кўпинча катта ҳарфларда ёзилган¹³⁵.

Боғи Бўлдудан топилган ёзувларда алиф (ا), лом (ل), дол (د) ҳарфларини аниқ кўриш мумкин. Яна шу типдаги топилмалар ичида феруза ранг устидан олтин ҳаллар билан ёзилган ёзувлар ҳам кўплаб учрайди. Улар сулс ёзувида бўлиб, қалинлиги 2 миллиметр кела-

¹³² Ремпель Л. И. Архитектурный орнамент Узбекистана. с. 390, рис. 185.

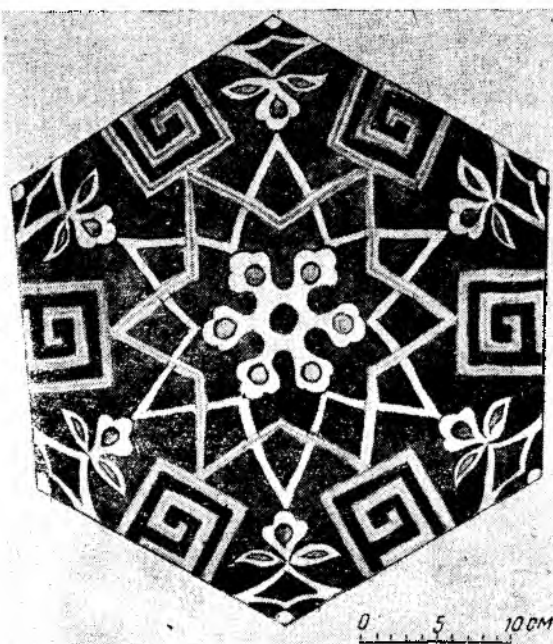
¹³³ Эпиграфика — қадимги ёзувларни ўрганиш илми.

¹³⁴ Самарқанд шаҳридаги XIV—XV асрларда қурилган масжид, мадраса ва мақбаралар деворларида, уларга ҳусн қўшиб турган нақшлардан бири — улардаги ёзувлардир. Бундай ёзувлар саройларда ҳам кенг қўлланилган. Масалан, Шаҳрисабздаги Оқ сарой деворларини беаган ёзувлар ўзига хос кўрки билан сарой гўзаллигини янада орттирган бўлиб, асосан диний мазмунга эга бўлган оятлар, ривоятлар, баъзида форсча байтлардан иборат: қ.: Кун А. А. Очерки Шахрисабзского бекства. Зап. Р. Г. о-ва, отдел этнографии. Ташкент, 1880, т. VI, с. 225.

¹³⁵ Казми Ахмад. Трактат о каллиграфиях и художниках. М.—Л., 1947, с. 71.

диган ҳарфлардан дол (د), лом (ل) ҳарфларини аниқлаш мумкин. Бу каби ёзувлар XIV аср меъморий ёдгорликларида кенг ишлатилган¹³⁶.

Боғи Дилкушодаги сарой харобаларидан топилган ёзув кўринишига эга бўлган нақшлар ҳам алоҳида

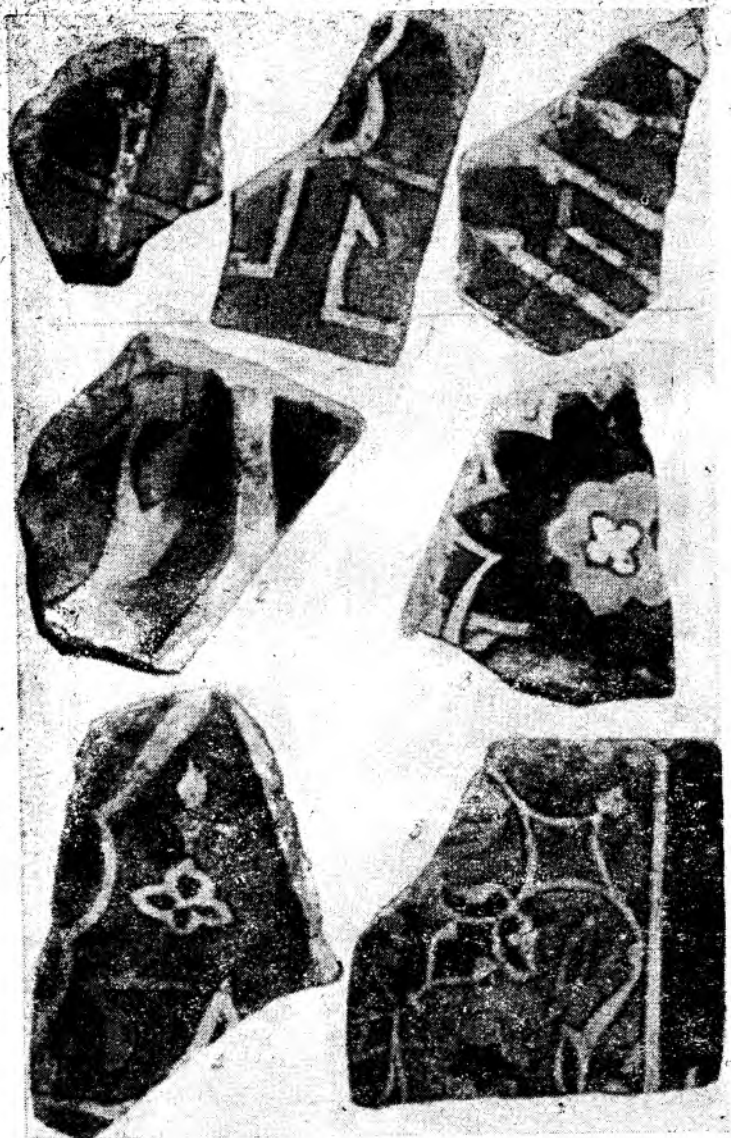
14-расм. Боғи Дилкушо. Парччи (реконструкция).

Урин тутади. Бу ерда ҳарфлар бизнингча нақш ўрнида ишлатилган бўлиб, бошқа хил кўринишдаги нақшлар билан узвий боғланган ҳолда берилган. Унда эҳтимол Муҳаммад деган сўз ифодалангандир (14-расм). Хусни-хат ёзувлари ичида (Боғи Бўлдудан топилган) «бахт тугуни»¹³⁷ деб ном олган нақшлар ҳам учрайди. Бундай нақшлар мўғуллардан олдинги даврдаги меъморий ёдгорликларига хос бўлиб, Самарқанддаги XIV аср ёдгорликларида ҳам кенг тарқалган¹³⁸. Бу хилдаги нақш-

¹³⁶ Шишкин В. А. Надписи в ансамбле Шахи-Зинда. — В кн.: Зодчества Узбекистана. Материалы и исследования. Вып. II. Ансамбль Шахи-Зинда. Ташкент, 1970, рис 1, 2, 12, 24.

¹³⁷ Ремпель Л. И. Архитектурный орнамент Узбекистана, с. 424.

¹³⁸ Уша асар, 424-бет, 212-расм.

15-расм. Боғи Булду. Парчин.

лар ҳарфларнинг ўзаро чирмашган ҳолда берилиши натижасида ҳосил бўлган (15-расм).

Қадама гулли нақшлар (парчин). Парчин типигаги нақшлар биз олиб борган қазиш ишларида жуда кўп-

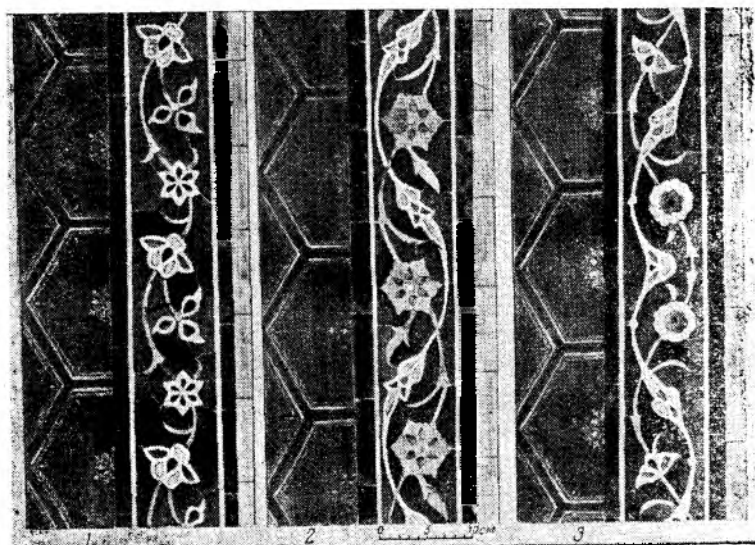

16-расм. Кошин бўлақлари:

1. Бoғи Дилқушo; 2. Бoғи Давлатoбoд; 3. Бoғи Бўлду.

лаб топилди (16-расм) Улар жуда ҳам майда бўлақларни ташкил қилади. Улардан бир қанчасининг дастлабки кўринишини тиклашга муваффақ бўлдик (17-расм). Бу хилдаги нақшларнинг энг кўп учраган турлари асосан тасма кўринишидаги такрорланувчи

нақшлардангина иборат бўлиб, улар гуллар кўринишига эга. Бу хилдаги нақшлар бизнингча саройларнинг ички, қор-ёмғир тегмайдиган девор қисмларинигина қоплашда ишлатилган бўлиб, кўпроқ девор гирдиларини безаб турган. Ҳар бир саройда топилган қадама гулли нақшлар ўзининг нозиклиги билан бир-биридан қолишмайди.

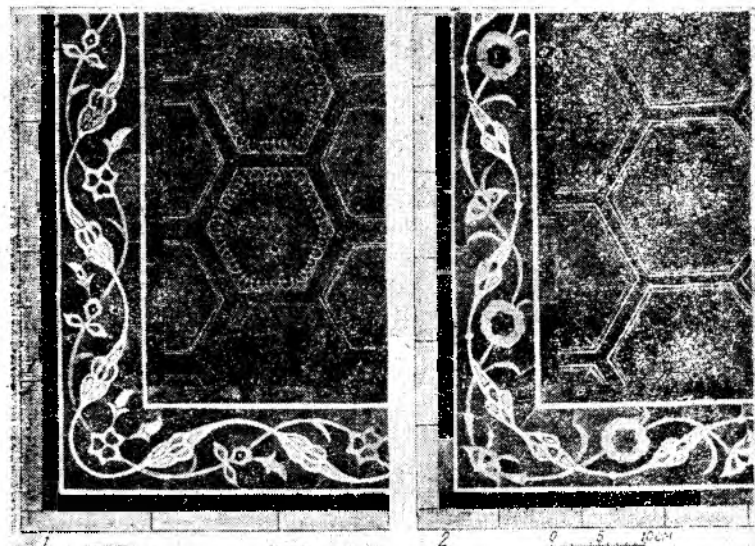
17-расм. Боғи Давлатобод (реконструкция).

Боғи Давлатобод, Боғи Дилкушо ва Боғи Бўлдудаги нақшлардаги гул расмлари табий гулларга нисбатан бирмунча умумлаштирилган тарзда берилган (18-расм). Ҳар ҳолда рассом (наққош) бу гулларни тасма шаклининг ичига жуда моҳирлик билан жойлаштира олган.

Барча гулларга берилган асосий ранг тилла рангида бўлиб¹³⁹, уларнинг ўрта қисмларига жигарранг ва кўпроқ яшил ранг берилган. Гул барглари ва новдалари ҳаво рангида, гул ғунчалари эса олтин рангида берилган бўлиб, барча гуллар биргаликда тўқ ҳаво ранг асосида (фонда) берилган. Бу ердаги кўп япроқли гуллар ва ғунчалар содда ишланишига қарамасдан, наққошнинг нозик дид билан ишлаганлигини намойиш қилиб турипти. Сарой деворларини безашда тасмасимон шаклда

¹³⁹ Бу ранг икки тусда (сарғиш ва қизғиш) бўлиб, бунга асосан таг қисмига берилган сариқ ва қизил ранглар орқали эришилган.

тузилган гуллар билан бирга қўшилиб, бир комплексни ташкил қилган олти қиррали зангори (томонлари 10 см дан) ва яшил (томонлари 5, 7, 8, 10 см дан) рангли плиталардан ҳам фойдаланилган. Рангли плиталар кўпчилик ҳолда деворнинг ўрта қисмларига ишлатилган. Бу

18-расм. Боғи Дилкушо (2). Боғи Бўлду (1).

хилдаги нақшлар XIV—XV асрларда бунёд этилган¹⁴⁰ меъморий ёдгорликларда кўплаб учрайди. Бу плиталарнинг чеккаларига тўғри чизиқ ва занжирсимон зарҳаллар берилган (19-расм). Марказий қисмидаги зарҳал билан ишланган нақшлар эса ўргимчак уяси нусхасида берилган¹⁴¹ (19-расм 1). Бу нақшларнинг катта-кичиклиги (диаметри 4—6,5 см) ҳар хил бўлган. Қадама гуллик нақшлардан яна бир тури махсус ишланган олти учлик шаклга эга бўлган (диаметри 36 см) юлдузсимон ва беш қиррали (томонлари 26 см. дан) шакллардан иборат бўлиб улар ҳам сарой деворларини

¹⁴⁰ Засыпкин Б. Н. Вопросы изучения и реставрация ансамбля Шахи-Зиinda.— В кн.: Зодчество Узбекистана. Материалы и исследования. Вып. II. Ташкент, 1970, с. 80; Филимонов В. М. Новые данные о мавзолее Кусам-ибн-Аббаса.— В кн.: Зодчество Узбекистана, с. 225—226. рис. 2.

¹⁴¹ Бу шакллари ясашда рассом эҳтимол фазо юлдузларидан ёки пага-пага ёғаётган қор учқунларидан нусха олган ҳолда бу шакллари ижод этгандир.

безашда ишлатилган. Бу хилдаги нақшлар Дилкушо боғидаги сарой харобаларида кўпроқ учрайди. Бу нақшларнинг марказий қисмини беш ва олти япроқли гуллар эгаллаган. Уларда асосий кўзга ташланадиган

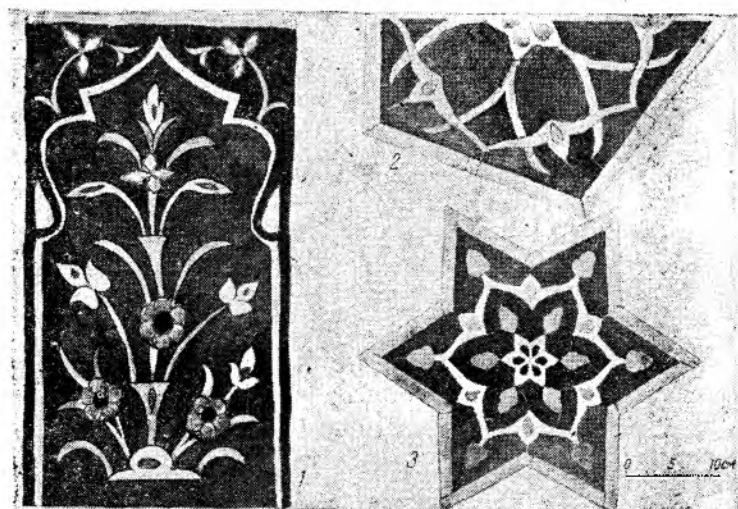
19-расм. Боғи Дилкушо (1). Боғи Бўлду (2).

ранг — сарғиш туслик олтин ранг бўлиб, бошқа (яшил, кўк, оқ, қўнғир) ранглар билан биргаликда тўқ кўк ранг асосида гавдалантирилган.

Қошин типидagi нақшлар. Сарой харобаларидан топилган шарафа (сталактид) парчалари ҳам бошқа хил нақшлар каби юқори санъат билан ишланган бўлиб, улардаги нақшлар асосан геометрик уч бурчаклар ҳамда ўсимлик кўринишида акс эттирилган нақшларни ташкил этади. Дилкушодан топилган шарафа парчасида оқиш рангга кўпроқ эътибор берилган. Бу ранг бошқа сарой харобаларидаги шарафа парчаларида (масалан, Боғи Чинордан топилган шарафа бўлаги) ҳам такрор-

ланади. Шарафалар парчаси саройлар харобасида кўп-
лаб учрайди. Улар кўпроқ саройларни безаш учунгина
ишлатилган.

Баъзи бир тадқиқотчилар манзарали шарафалар
Урта Осиёда XII асрнинг¹⁴² охирида пайдо бўлган

20-расм. Боғи Бўлду. Парчин (1) ва кошин (2—3) кўринишидаги
безаклар (реконструкция).

дейишса, баъзилари уни XIV асрда¹⁴³ пайдо бўлган
дейишади.

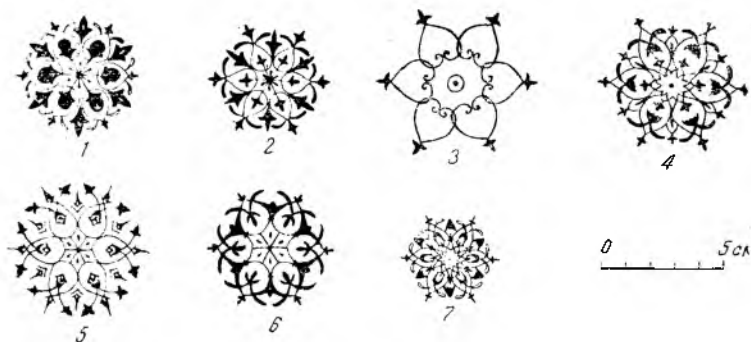
Сарой харобаларида шарафалардан ташқари кўп-
лаб панно бўлаклари ҳам учрайди. Шундай топилма-
лар Боғи Бўлду харобаларида топилган паннони тик-
лашга муяссар бўлди. Паннонинг ҳажми 53×29 сан-
тиметр бўлиб (20-расм), унинг юзасида тўқ кўк ранг
фонида тўрт, беш ва олти япроқли гуллардан ташкил
топган гулдаста акс эттирилган бўлиб, гул япроқлари
олтин ҳаллар билан қопланган. Гулдастадаги лолага
ўхшаш гуллар, гул ғунчалари асосан оқиш рангда, барг-
лари эса оч ҳаво рангида берилган. Бу каби гулдасталар
тасвири temuрийлардан аввалги ёдгорликларда¹⁴⁴, ҳо-

¹⁴² Соколова Н. И. Орнаментака мазаров Туркан-ака и
Ширинбек-ака. Искусство Средней Азии. М., 1930, с. 46.

¹⁴³ Засыпкин Б. Н. Декоративно-художественные элементы
мавзолея Ишратхана.—В кн.: Мавзолей Ишратхана, с. 106.

¹⁴⁴ Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда и ее
падение. М.—Л. 1950, с. 150, рис. 49—50.

зиргача сақланиб келаётган Самарқанд ва Бухородаги меъморий ёдгорликларда ҳам учрайди. Бу хил кўринишдаги гулдасталар сўнгги феодал даврларда ҳам халқ санъати намуналари сифатида кенг ишлатилган¹⁴⁵. Ҳатто бундай гулдасталар XX аср бошларидаги меъморий ёдгорликларда ҳам учрайди¹⁴⁶. Боғи Бўлду ва Боғи Дилкушодаги қазималарда олти қиррали плита бўлаклари кўплаб топилди (21-расм). Уларнинг катталиклари ҳар хил бўлиб, бурчаклари орасидаги оралиқ 40—58 санти-

21-расм. Олтин қиррали плиталар марказидаги нақшлар.

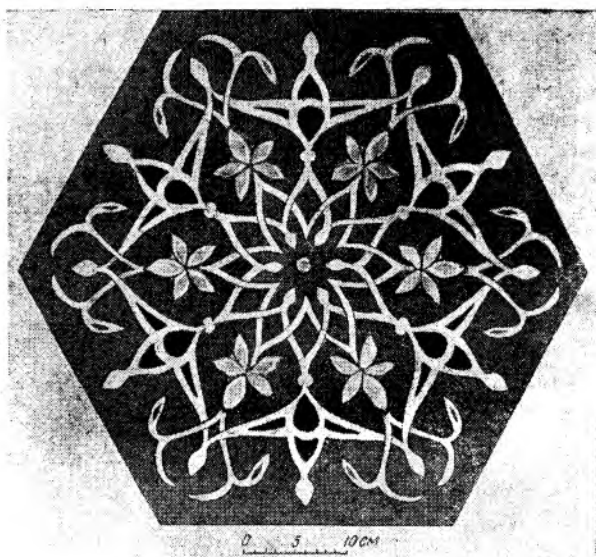
метрни ташкил этади. Мазкур плиталардаги расмларни марказий қисмида юлдузсимон шакллар кўк рангда акс эттирилган бўлиб (22-расм), уларнинг учларида 3—5 япроқли гуллар тасвирланган. Расмнинг барча оқ рангли қисмлари устидан олтин ҳаллар юргизилган. Гулларнинг чекка чизиқлари қизил ҳамда тўқ жигаррангда, барглари оч кўк рангда, фунчалари эса қизил рангда берилган. Шунга ўхшаш қоплама плиталарни Шаҳрисабздаги Оқ Сарой, Самарқанддаги Бибихоним маҳитининг бурчакларидаги ярим айлана устунларида ҳам учратиш мумкин¹⁴⁷. Топилган рангли қоплама бўлақларининг кўпчилик қисмини ташкил этадиган шакллардан яна бири тасма усулида ишланган нақшлардир (23—24-расмлар). Улар орасидаги геометрик кў-

¹⁴⁵ Кверфельдт Э. К. Черты реализма в рисунках на тканях и коврах времени сефевидов. Труды отдела Востока, том III. Л., 1940, табл. VI.

¹⁴⁶ И. Ахроров бошчилигида (автор иштирокида) Бухорода олиб борилган археологик қазималар натижасида бу хилдаги расмлар XIV—XX асрдаги уй деворларидан кенг ўрин олганлиги аниқланди.

¹⁴⁷ Ремпель Л. И. Архитектурный орнамент Узбекистана, рис, 139 (3) 149 (3).

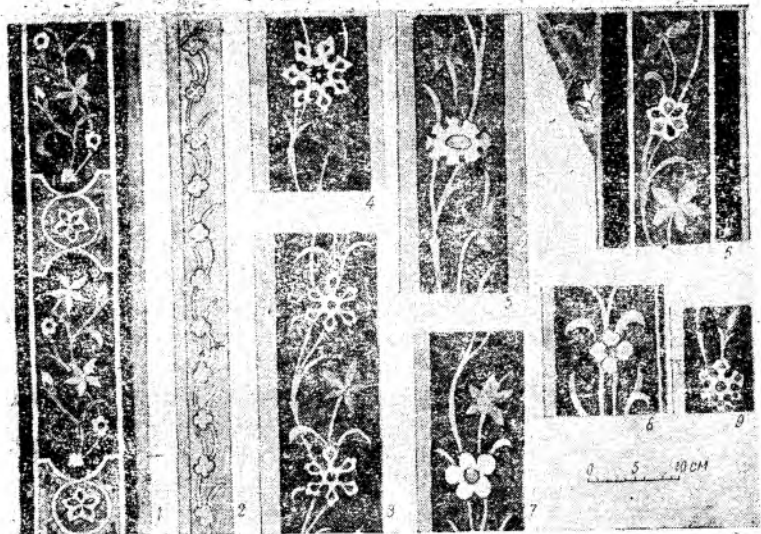
ринишдаги нақшлар бутунлай йўқ. Нақшлар асосан, ўсимлик кўринишида, баъзида эса табиий ҳолатда учрайдиган гуллардан бир оз бошқачароқ, умумлашти-

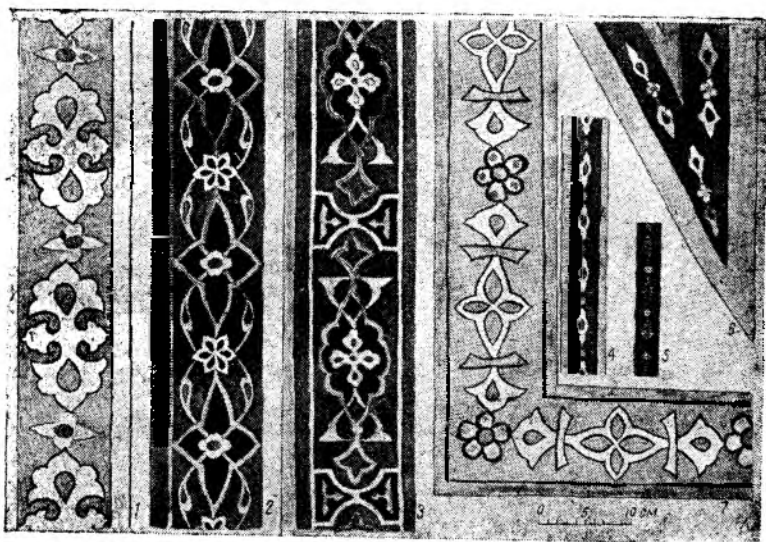
22-расм. Боғи Бўлду. Олти қиррали плита (реконструкция)

рилган ҳолда чизилган. Бу тасма кўринишидаги плиталарнинг эни 7—14 сантиметр. Бу каби нақшлар Давлатободда ва Боғи Дилкушода учрайди. Бу ерда акс эттирилган гуллар тўқ кўк ранг, баъзида тўқ ва оч кул ранг, сариқ рангда тасвирланган. Гуллар 3—8 япроқли бўлиб, кўпинча очилиб турган ҳолатда, оқиш рангда тасвирланган. Улар устидан эса олтин зарҳаллар берилган. Тасвирланган бу гуллар кўринишига кўра ҳар хил ҳолатда берилган. Баъзида 2—3 хил гул аралашган ҳолда учраса, баъзида бир хил гул кетма-кет қайтарилган. Бу плиталар кўпроқ саройларнинг пештоқ қисмини, улардаги бадий токчалар ичини қоплашда ишлатилган бўлиши мумкин.

Майолика типидagi топилмалар орасида яна ўрта қисмига кўпроқ қора ранг берилган кўп қиррали юлдузсимон (Боғи Бўлдудан топилган) нақшлар, шунингдек, иморатларда кўпроқ учрайдиган ярим айлана шаклидаги бадий устунчаларнинг бўлаклари диққатга

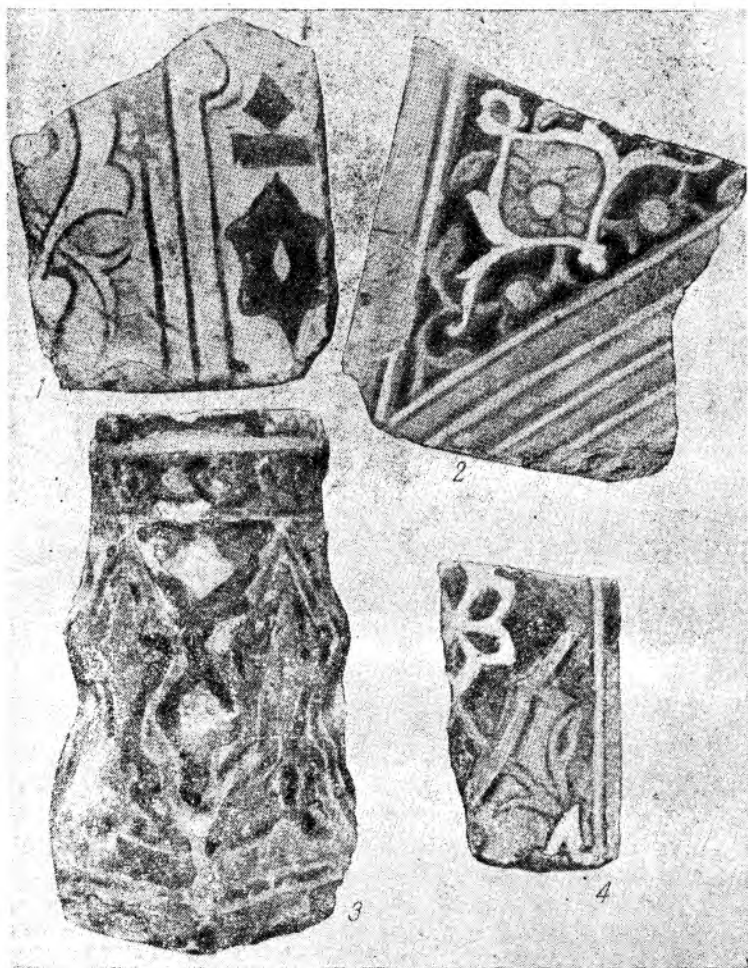

23-расм. Тасма кўринишидаги нақшлар:
Давлатобод (1); Боғи Дилкушо (2—3) (реконструкция).

24-расм. Тасма кўринишидаги нақшлар:
Боғи Давлатобод (1—3); Боғи Дилкушо (4—7) (реконструкция).

сазордир (25-расм 3—4). Бундай нақшлар XIV аср охиридаги меъморий ёдгорликларда кўп учрайди¹⁴⁸.

25-расм. Боғи Бўлду (1—2) ва Боғи Дилкушодан (3—4) топилган парчин бўлаклари.

Шундай қилиб, биз юқорида даврлар ўтиши билан бузилиб, йўқ бўлиб кетган XIV—XV асрдаги саройлар

¹⁴⁸ Қ.: Манковская Л. Ю. К изучению приёмов Средне-азбатского зодчества кон. XIV в., Искусство зодчих Узбекистана, т. 1, рис. 11.

деворларини безаб турган нақш парчалари ҳақида сўз юритдик. Сарой харобаларидан топилган нақшларнинг сон-саноксиз парчаларига ва уларнинг хилма-хил кўринишларига асосланиб, саройлар ниҳоят даражада гўзал бўлганлигини хаёлан кўз ўнгимизга келтира оламиз. XIV асрнинг охирига келиб ўз замонасига нисбатан Самарқанд шаҳрини «Шарқ гўзали»га айланиши бежиз бўлмаган. Бу даврда барча турдаги касб-хунар эгалари бу ерга тўпланишган. Уларнинг санъати саройларнинг ички ва ташқи гўзал нақшларида ўз ифодасини топа олган. «Нақш — кўз учун куй»¹⁴⁹, — деб ёзган эди Б. Веймарн. Урта Осиё халқлари ҳам жуда қадимдан бошлаб, бошқа халқлар сингари шу «куй шайдо»си бўлиб келганлар. Сарой деворларида акс эттирилган нақшлар, суратлар ҳақиқатда ҳам замона тақдири, ижтимоий ҳаёт, тарихий воқеалар, табиат гўзалликлари ва бошқа нарсалар ҳақида унсиз куйлаган. Ҳақиқатдан ҳам, археологик қазишмалар шунини кўрсатадики, бу саройлар жуда ҳам бой ранглар билан берилган нақшлар пардаси билан қопланган. Уларнинг ички қисмидаги расмларда кўпроқ тўқ зангори ранг ишлатилган бўлиб, асосан шу рангда манзарали¹⁵⁰ ва мевали дарахтлар расми чизилган. Дарахт меваларига эса олтин ҳаллар берилган. Топилган нақшлар орасида айлана кўринишида чизилган шакллар ҳам бор. Бундай шакллар XIV аср охирига мансуб бўлиб, уларни Улуғбек давридаги ёдгорликларда¹⁵¹, бошқа археологик қазишмаларда¹⁵² ҳамда ҳозирги кунгача сақланиб келаётган меъморий ёдгорликларда ҳам кўриш мумкин. Булардан ташқари, кўл қиррали юлдузсимон шакллар ҳам учрайди. Уларнинг чекка чизиқлари зангори рангда бўлиб, ўрта қисмлари қизил кесак билан ранглиниб, олтин ҳаллар берилган. Бу кундал типидagi нақшларнинг биринчи вариантлари бўлса керак.

Езма манбаларга қараганда саройлар ичидаги деворларга уруш манзаралари, ҳар хил шахсларнинг суратлари чизилган. Бу даврда диннинг қаршилик кўр-

¹⁴⁹ Веймарн Б. и др. Искусство арабских народов. М., 1960, с. 14.

¹⁵⁰ Манзарали суратлар Самарқанддаги Ширин бека оға, Бибихоним, Туман оға мақбараларида учрайди. қ.: Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И. Выдающегося памятники изобразительного искусства Узбекистана. Ташкент, 1958, с. 91.

¹⁵¹ Бородин И. Ф. Интерьер зданий Самарканда времени Улуғбека, СА. 1962, № 2, с. 198.

¹⁵² Қ.: Немцова Н. В. Исследования в «западном коридоре» архитектурного ансамбля Шахи-Зинда. История материальной культуры Узбекистана, вып. 5. Ташкент, 1964, с. 127.

сатишига қарамай, рассомчилик санъатига кенг йўл очилганлиги кўриниб турибди. Саройларнинг ички қисмини безашда парчин ва кошиндан ишланган нақшлар ҳам ишлатилган. Айниқса олти қиррали плиталар ва мозайкалардан ташкил топган панеллар кўп ишлатилган¹⁵³.

Саройларнинг ташқи деворлари эса ўз давридаги барча бошқа типдаги иморатлардан (масжидлар, мадрасалар, мақбаралар...) фарқи катта бўлган десак хато қилмасмиз. Масалан, агар бошқа типдаги иморатларнинг асосий олди томонига катта аҳамият берилган бўлса, саройларда эса тўрт томонига катта эътибор берилган. Саройлар узоқдан гўё деворлари гиламлар билан безатилгандек кўринган. Улардаги нақшлар асосан ўсимлик кўринишидаги нақшлардан иборат бўлган. Деворларга ишланган гулларнинг тури ниҳоятда хилма-хил. Санъат соҳиблари боғлардаги гуллардан шунчалик (26-расм) усталик билан андоза олганларига ниҳоятда ҳайратланасан киши.

Геометрик нақшлар сарой деворларига ишланган бу гуллик нақшлар орасида унчалик сезилмайди. Саройларда эслатиб ўтилган тасвирлардан ташқари, табиат манзаралари ҳам акс эттирилган. Саройларга нақш беришда ранг масаласига ҳам алоҳида эътибор берилган. Ишлатилган ранглар асосан табиий бўлиб, улар усталарга жуда қадимдан маълум бўлган¹⁵⁴. Бу борада Шарқ ўзининг ферузаси билан — кўп тарқалган қимматбаҳо тоши билан машхур бўлган. Биз текширган саройларнинг ва ҳозирги кунга қадар сақланиб келаётган меъморий ёдгорликларнинг деворлари, гумбазлари ва бошқа қисмларига феруза рангининг берилиши бежиз эмас, албатта. Чунки феруза бахт тоши деб ном олган¹⁵⁵.

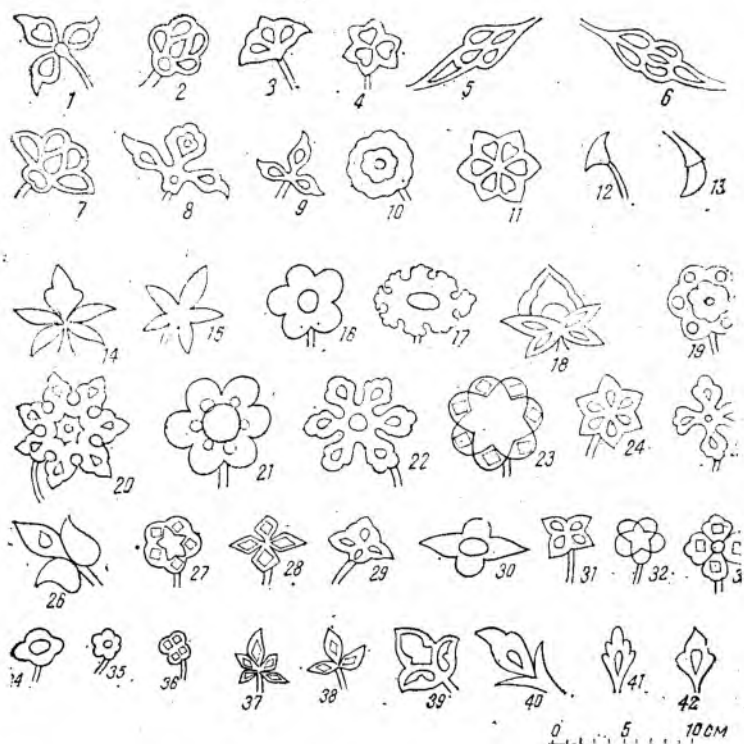
Барча майолика, мозайкаларга ранг очиқ, тиниқ берилган. Ранглар бир-биридан яхши ажратилган. Нақшларга асосан зангори, гунафша, кулранг, сариқ ранг, оқ ранг берилган. Кўпинча ранг устидан олтин ҳал юргизилган. Кўп ишлатилиши жиҳатидан кейинги ўринларда ҳаво ранг, жигарранг, яшил ранглари турган.

¹⁵³ Шу даврдаги меъморий ёдгорликларда бу хил панелларни кўплаб учратамиз. қ.: Альбаум Л. И. Панел Гур-Имира. Труды САГУ, вып. 61. Ташкент, 1953, с. 137, рис. 3.

¹⁵⁴ Масалан, юнбонлар эрамиздан илгари Бадахшон тоғларидан ложувард топганлар. қ.: Массон М. К. Из истории горной промышленности Таджикистана. Былая разработка полезных ископаемых СССР. Труды Таджико-Памирской экспедиции, вып. XX. Л., 1934, с. 21.

¹⁵⁵ Мусни Р. Сўз мағзидан ер бағрига. Тошкент, 1967, 41-бет.

XIV аср охири ва XV асрда бу санъат намуналарини яратишда усталар асрлар оша узоқ давом этган тараққиёт жараёнида вужудга келган санъат намуналаридан андозалар олиб унга янгилликлар қўшганлар. Улар яратган бу тасвирий санъатни ўтган авлодлар

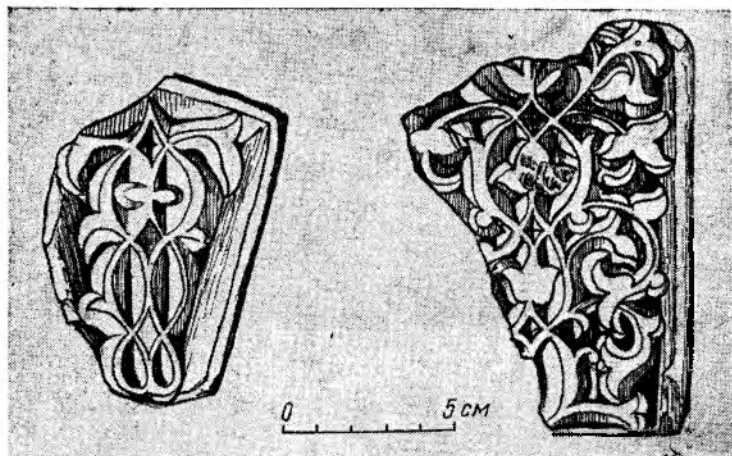
26-расм. Қазини пайтида топилган гул нусхалари:
(қошини 1—13; парпиви 14—42).

яратган санъатнинг давомидир, деб айта оламиз¹⁵⁶. Бу саройларда тасвирий санъатнинг барча намуналари ўз ифодасини топган. Жумладан, бу давр меъморий ёдгорликларида ишлатилган нақшларда олдинги асрларга оид нақшлардан ташқари¹⁵⁷, сирсиз ўйма нақшлардан

¹⁵⁶ Масалан: Арабларгача бўлган даврга оид Варахша саройининг деворидаги нақшларга қаранг. Шишкин В. А. Архитектурная декорация дворца в Варахше. Труды отдела Востока, т. IV, Л., 1947, рис. 1—59.

¹⁵⁷ Давлатободдаги нақшлар орасида Л. И. Ремпельнинг аниқлашчи, янги хиллари учрайди.

ҳам кенг фойдаланилганлиги аниқланди. Бу ўзгариш айниқса Улуғбек даврида яққол сезилади. Улуғбек қурдирган Чиннихонада ишлатилган Хитойдан олиб келинган чинни тахтачалар XV аср учун янгилик бўлса, унда ишлатилган сирсиз ўйма нақшлар янгилик эмас (27-расм). Бундай ўйма нақшларнинг ишлатилиши,—

27-расм. Чиннихона. Ўймакор нақшлар.

деб ёзади санъатшунос олим Л. И. Ремпель — усталарнинг эски ерлик услубларни тиклашга ҳаракат қилганликларини кўрсатади». Умуман олганда, Улуғбек давридаги саройларга ишлатилган нақшлар бизнинг сезишимизча, XIV аср охирларида ишлатилган нақшларга нисбатан бирмунча нафисроқ кўринишга эга¹⁵⁸. Баъзилар эса Улуғбек давридаги майолика олдингилардан фарқ қилиб, расмлари йирикроқ ва ранглари чегараланган деган хулосага келганлар¹⁵⁹. Шундай қилиб, бу нақш санъатини яратишда XIV аср охирларига келиб яхши натижаларга эришилди. Ранглар йиғиндиси ва композицияси жиҳатидан саройлардаги майолика шу даврларда қурилган бошқа турдаги меъморий ёдгор-

¹⁵⁸ Археология институтининг ходими Ш. Тошхўжаев ҳам ўз текширишларида XIV аср охирида қурилган ёдгорликлардаги нақшлар Улуғбек давридагига нисбатан қўполроқ бўлган деган фикрни айтади.

¹⁵⁹ Джахангиров В. Н., Засыпкин Б. Н. Исследование мавзолея приписываемого астроному Казы-Заде Руми.— В кн.: Архитектура республик Средней Азии, с. 266

ликлардаги (масалан, Шахрисабздаги Оқсарой, Туркистондаги Аҳмад Яссавий мақбараси, Самарқанддаги Бибиҳоним масжиди, Гур Амир, Туман оға, Ширин бека оға мақбаралари ва бошқалар) майоликалар билан бир қаторда туради¹⁶⁰. Умуман олганда, меъморий ёдгорликларни нақшлар билан безашда олдинги даврлардаёқ яхши натижаларга эришилган¹⁶¹ бўлса-да, лекин XIV аср охири ва XV асрларга келиб янада олдинга қараб силжиш сезилади. «Бу даврда Урта Осиёнинг бу санъатига Хитой ва Эрон усталарининг таъсири бўлган,— деб ёзади санъатшунос олим профессор Л. И. Ремпель,— лекин,— деб давом этади олим,— умуман олганда, Урта Осиё санъати асрлар давомида ўсиб шаклланиб келган санъат чегарасидан ташқарига чиқмаган. У ҳаёт талабига бўйсунган ҳолда янада тараққий этган»¹⁶². Бу тараққиёт кейинги асрда ҳам тўхтамади. Бу тараққиёт натижасида халқлар яратган бу ажойиб нақш санъатининг классик усуллари ҳозирги давр меъморчилигидан ҳам кенг ўрин олган¹⁶³.

Усталар ҳақида. Кези келганда шуни айтиб ўтиш лозимки, бу боғ-саройларни бунёд этишда кўплаб ҳар хил касбдаги усталар қатнашган. Лекин уларнинг номлари бизгача етиб келмаган. Аммо бошқа типдаги қурилишларда қатнашган, ерлик халқлар ичидан етишиб чиққан ва чет эллардан келган баъзи бир усталарнинг номлари бизгача етиб келган.

XIV—XV асрларда яшаб ижод этган моҳир мусаввирлардан бирининг номи тарих саҳифаларида сақланиб қолган. Унинг номи Пир Аҳмад Боғи Шамолийдир. Боғи Шамолий, бу устага берилган таҳаллус бўлиб, санъатшунос олимларнинг айтишига қараганда, бу таҳаллусни уста Самарқанддаги Боғи Шамол чорбоғидаги қаср деворларини нақшлар билан безагандан кейин олган экан¹⁶⁴.

¹⁶⁰ Полупанов С. П. Архитектурные памятники Самарканды, рис. 80, 83—85, 92, 94—95; Манковская Л. Ю. К изучению приемов Среднеазиатского зодчества кон. XIV в.— В кн.: Искусство зодчих Узбекистана, том I, с. 117.

¹⁶¹ Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда и ее падение. М.—Л., 1950, с. 150, рис. 49—50; Веймарн Б. В. Изучение орнамента Хивы XIV—XVI вв. ҚСИИМК, вып. 28. 1949, с. 111—112, рис. 32.

¹⁶² Ремпель Л. И. Архитектурный орнамент Узбекистана, с. 325.

¹⁶³ Джахангиров В. А., Хасанов Д. В. Архитектура УзССР.— В кн.: Архитектура республик Средней Азии, с. 33—36, 45.

¹⁶⁴ Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И. История искусств Узбекистана, с. 293.

М. Е. Массон томонидан XIV—XV асрлардаги меъморий ёдгорликларнинг урганилиши натижасида, олим ўша замонда яшаб ижод этган баъзи усталар номини аниқлашга муяссар бўлган. Самарқанддаги Шоҳи Зинда ансамблидаги Хожи Аҳмад мақбарасидаги Фаҳри Али¹⁶⁵, шу ансамблдаги Шоҳи мулк-ака мақбарасидаги Бареддин¹⁶⁶, Туркменистондаги Хожи Аҳмад Яссавий мақбарасидаги шерозлик Ҳасан Ҳожи¹⁶⁷, Шаҳрисабздаги Оқ саройда кошинтарош табризлик уста Муҳаммад Юсуф¹⁶⁸ номлари шулар жумласидандир. Булардан ташқари, исфохонлик наққош Муҳаммад бин Маҳмуд Исфохоний, табризлик мўйқалам соҳиб ҳамда наққош Шайх бин Муҳаммад Хожи Бендкорий, исфохонлик уста Исмоил бин Тоҳир ва шерозлик наққош уста Юсуф каби кишиларнинг номлари бизга маълум¹⁶⁹. Қурилиш турибдики, бу қурилишларда ерлик усталар билан бир қаторда хорижий мамлакатлардан келган усталар ҳам қатнашганлар.

Урта Осиёдаги қурилиш ишларида чет эллик усталарнинг қатнашганликлари XIV—XV асрлардагина эмас, балки жуда қадимдан бошланганлиги маълум¹⁷⁰. Лекин уларнинг номлари ёзма ва бошқа манбаларда кам кўрсатилган ёки бизгача етиб келмаган. Худди шунингдек, ерлик усталарнинг номлари ҳам кам сақланган. Уларнинг номлари ва қилган ишлари тарих саҳифаларида кам учрашига қарамай, биз ишонч билан айта оламизки, боғ-саройларни бунёд қилишда қатнашган усталар Урта Осиё халқларидан етишиб чиққан халқ усталари бўлишган. Улар чет эллик усталар билан ҳамкорликда иш олиб борганлар. Лекин юқоридаги саҳифаларда эслатиб ўтганимиздек, барча қурилиш ишлари, Урта Осиё шароити талабидан четга чиқмаган, ҳамда ерлик қадимий анъаналардан намуналар олган ҳолда олиб борилган. Шунингдек, асосий иш бошқарув-

¹⁶⁵ Известия ТОРГО. XVII. Ташкент, 1924, с. 154.

¹⁶⁶ Материалы по истории и теории архитектуры Узбекистана. вып. I. М., 1950, с. 26—51.

¹⁶⁷ Массон М. Е. Мавзолей Ходжа Ахмада Ясеви, с. 4—6.

¹⁶⁸ Ремпель Л. И. Архитектурный орнамент Узбекистана, с. 293.

¹⁶⁹ Булатов М. С. Зодчий и эпоха. Общественные науки в Узбекистане, 1969, № 8—9, с. 24.

¹⁷⁰ Семёнов А. А. Материальные памятники Иранской культуры в Средней Азии. Госиздат при СНК Таджикской ССР, Сталинабад, 1944, с. 9; Гафуров Б. Г. Исторические связи Средней Азии со странами арабского Востока. XXVI международный конгресс Востоковедов М., 1963, с. 1, 6.

чилар ерлик усталар бўлганлар. Чет эл усталари¹⁷¹ қурилишлардаги баъзи бир элементларни бойитишдаги у ёки бу маслаҳатлари билан қатнашганлар. Самарқанддаги бог-саройларни бунёд қилишда қатнашган мўйқалам соҳиби Пир-Аҳмад Боғи Шамолий¹⁷² билан биргаликда, юқорида номлари зикр этилган усталар ҳам қатнашган бўлиши ҳақиқатдан ҳоли эмас. Улар ўз замонасининг машҳур усталари бўлишган. Шунингдек, уларнинг орасида кўплаб устачилик илмларини етук эгаллаган «универсал» усталар бўлганлигига шубҳа қилмаймиз. Бу ўринда XIX асрда ёзилган қуйидаги шеър жуда ўринлидир.

Хирадманду наққошу нажжар ҳам,
Бино таххандозу меъмор ҳам¹⁷³.

Боғчилик режалари. Боғлар ҳақида ёзма манбаларда жуда оз маълумотлар сақланган. Санъатнинг бу тури қадим замонлардан буён маълум эканлигига ҳеч шубҳа қилинмаса ҳам бўлади¹⁷⁴. Унинг ҳақида қадимги халқ дostonларида¹⁷⁵ ҳам куйланиб келинган. Бу борада жаҳон халқлари (айниқса баъзи бир Шарқий ва Узоқ Шарқ¹⁷⁶ ва Ғарбий Европа¹⁷⁷ давлатлари) асрлар оша маълум даражада муваффақиятларга эришиб келганлар. Боғлар яратишда қадимдан икки хил усул бўлган:

1. Геометрик шаклдан ташкил топган тартибли боғлар. Бу хил боғларни инсон ўзи истаган (тўртбурчак, тўғри тўртбурчак, кўп бурчак ва ҳ. к.) шаклида яратган.

2. Табиат хушманзаралари асосида ташкил топган боғлар табиий манзарага баъзи бир тузатишлар киритилган ҳолда барпо қилинган.

¹⁷¹ Чет эллик усталар эҳтимол қурилиш ишларида ўрта осийлик усталардан юқори даражада турган тақдирларида ҳам, Урта Осий шароитидаги қурилишларда асосий роль ўйнай олмагандар. Чунки улар ўз туғилиб ўсган ерларигагина мос қурилишларни яхши билишган.

¹⁷² L. Binyou, J. V. Wilkinson, B. Gray. Persian miniature Painting, London, 1933, p. 185.

¹⁷³ Абдуллаев В. А. Ўзбек адабиёти тарихи. Тошкент, 1964, 96-бет.

¹⁷⁴ Қадимдан бошлаб боғчилик санъатига бўлган ҳавас юқори аристократия орасида кенг тарқалган. Масалан, Ғарбий мамлакатларда бог барпо этишга илож бўлмаган тақдирда ҳам шунга интилишган. Ҳатто катта кемалар ичида ҳам сунъий равишда боғлар барпо этилган, қ.: Архитектура античного мира. М., 1940, с. 203.

¹⁷⁵ Масалан, қ.: Низами. Пять поэм (перевод с форси). М., 1968, с. 381—382.

¹⁷⁶ Всеобщая история искусство, том II. М., 1961, с. 340, 405: 462.

¹⁷⁷ Максимов М. И. Античные архитектурные сады Италии. СА. VII, 1941, с. 199—219.

Боғи Банани ҳам

Геометрик шаклдан иборат бўлган тартибли боғлар қадимдан маълум бўлган. Масалан, Мисрда мелоддан илгари XV асрдаги Фива шаҳри саркардасининг боғи шундай боғлардан бўлган¹⁷⁸. Иккинчи хил кўринишдаги боғлар ҳам қадимдан маълум бўлиб, Хитойдаги боғлар айниқса машҳур бўлган¹⁷⁹. Мелоддан аввалги VII—VI асрларда барпо қилинган Вавилониянинг муаллақ боғлари айниқса тилларда дoston бўлган¹⁸⁰. Бу хилдаги боғлар Грузия ерларида ҳам кенг тарқалган¹⁸¹. Урта Осиё территориясида ҳам, ҳеч шубҳа йўқки, бу хилдаги боғлар жуда қадимдан мавжуд бўлган¹⁸². «Урта Осиёда,—деб ёзади, профессор Г. А. Пугаченкова,—боғ ва парклар, меъморчилик санъатининг бир қисми тариқасида қадимий ва чуқур маҳаллий анъаналарга эга... Халқлар бу анъаналарни ўз турмушида эҳтиётлаб сақлаб келганлар»¹⁸³. Урта Осиёнинг моддий маданиятини ифодаловчи тарих саҳифаларига назар ташлар эканмиз, ҳақиқатда ҳам санъатнинг бу турининг илдизлари жуда қадимдан бошланганлигининг гувоҳи бўламиз. Мелоддан аввалги II асрларда Парфия давлатининг подшоҳлари ўзлари учун саройлар қурдириб, унинг атрофини боғлар ва сув ҳавзалари билан ўраганлар¹⁸⁴. Шунингдек, боғчилик санъатининг қадим даврлардан кенг тарқалганлигининг гувоҳи сифатида археологик қазилмалар натижасида олинган бой маълумотларни келтириш мумкин. Шулардан бирида, масалан, Хоразмдаги Тупроққалъа (эрамизнинг I—III асрлари) деворларига ишланган суратларда этакларига узум ва шафтоли тараётган хотин-қизлар, уларнинг тепасида эса осилиб турган узум гужумлари, шунингдек новдалардан тўқилган шийпонча акс эттирилганини кўрамиз¹⁸⁵. VII—

¹⁷⁸ Большая советская энциклопедия, том 37. с. 53.

¹⁷⁹ Уша жойда.

¹⁸⁰ Вавилоннинг муаллақ боғлари. «Фан ва турмуш», 1969, 3-сон, 36—37-бетлар.

¹⁸¹ Георгберидзе Д. И. Садово-парковое искусство Грузии (авторреферат). Сухуми, 1964.

¹⁸² Урта Осиё ерларида, масалан, Хоразмда мелоддан аввалги I миғ йилликда суғориш системаларининг кенг тараққий этганлиги фикримизга далил бўла олади. Қ.: Гайдукевич В. Ф. Қ истории древнего земледелия в Средней Азии. Вестник древней истории, 1948, № 3, с. 195.

¹⁸³ Пугаченкова Г. А. Садово-парковое искусство Средней Азии, с. 144.

¹⁸⁴ Всеобщая история архитектуры, том VIII. М., 1970, с. 353.

¹⁸⁵ Заславская Ф. А. Богиня плодородия в коропластике Афрасиаба Кушанского времени. История материальной культуры Узбекистана, вып. I. Ташкент, 1959, с. 46.

VIII ва кейинги асрларда Суғд ерларида айниқса богдорчилик ривожланган¹⁸⁶. Муғ тоғидан топилган ёзма ҳужжатлар орасида Суғд ерларида (VII—VIII асрлар) дам олишга мўлжалланган парklar бўлганлиги ҳақида гап боради¹⁸⁷. Наршахийнинг ёзишича, Бухоро шаҳрида (X асрда) ҳам чиройли чорбоғлар¹⁸⁸ бўлиб, бу чорбоғларда экилган садақайрағочлар шундай бир тарзда чодир шаклини олган эдики, сарҳовуз лабидаги дам оладиган жойга шарқ томондан ҳам, ғарб томондан ҳам заррача қуёш тушмас эди. Бу чорбоғларда нашвоти, бодом, ёнғоқ, гилос, жилон жийда ва анбар бўйли мевалар ғоятда яхши ва гўзал тарзда ўтказилган эди¹⁸⁹. Бу даврларда Самарқандда ҳамда унинг атрофларида ҳам узум етиштириш ва уни четга чиқариш кенг авж олган. Ундан ташқари, Кеш, Насаф, Ахсиқент шаҳарларида ҳам кўплаб боғлар бўлган¹⁹⁰. Бу даврларда боғлар шунчалик кўп бўлганки, Ал-Истахрийнинг айтишича, Усрушона ерларида меваларни молларга едиртишган¹⁹¹. XIV—XV асрларга келиб боғчилик санъати га кенг ўрин берилганлиги ёзма манбалардан маълум. Қадимги боғлар ҳақида тўла фикр юритаолмасак ҳам, ҳар ҳолда олдинги боғлар ҳам XIV—XV асрдаги каби қиёфага эга бўлган, деган фикрни айта оламиз. Чунки халқларнинг асрлар оша ўз авлодлари томонидан яратилган санъат намуналарини ардоқлаган ҳолда уни ўз кундалик турмушига тадбиқ этиши шу фикрга олиб

¹⁸⁶ Джалилов А. Согд накануне арабского нашествия и борьба согдийцев против арабских завоевателей в первой половине VIII в., Душанбе, 1961, с. 40—41.

¹⁸⁷ Согдийские документы с горы Муғ, вып. II. М., 1962, с. 184—185; вып. III. М., 1963, с. 97.

¹⁸⁸ Чорбоғ — буни тўрт томонли боғ деб тушуниш керак. Бундан боғ тўртбурчак экан, деган маъно келиб чиқмайди. Бу сўз ҳақида адабиётларда баъзи бир фикрлар келтирилган. Масалан, В. В. Бартольд «чор боғ» деб саройнинг ҳамма томонини ўраган боққа айтилишини, Г. А. Пугаченкова эса бу сўзни тўрт қисмдан (четырехчленный) иборат бўлган боғ деб тушуниради. қ.: Пугаченкова Г. А. Садово-парковое искусство..., с. 152; Шунингдек, Е. А. Давидович ҳам бу сўз ҳақида ёзган: қ.: Давидович Е. А. По поводу термина «Чарбаг» в работе П. П. Иванова «Хозяйство джуйбарских шейхов». К истории феодального землевладения в Средней Азии XVI—XVII вв. М.—Л., 1954, Известия АН Тадж. ССР. Сталинабад, 1960, с. 143—144.

¹⁸⁹ Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий. Бухоро тарихи. Тошкент, 1966, 31-бет.

¹⁹⁰ Извлечение из книги «Пути и страны» Абул-л-Касыма ибн Хаукаля (перевод Е. К. Бетгер). Труды. Археология Средней Азии, IV, вып. СХI. Ташкент, 1957, с. 18—25.

¹⁹¹ Негматов Н. Усрушана в древности и раннем средневековье. Душанбе, 1957, с. 89.

келадн. Биз қуйида Самарқанддаги (XIV—XV аср) боғлар қандай бўлганлиги тўғрисида илмий текширишларга асосланган ҳолда ўз фикримизни баён қилмоқчимиз. Езма манбалардан маълум бўлишича, XIV—XV асрлардаги боғлар ниҳоятда кенг бўлиб¹⁹², юқорида қайд қилинган геометрик ва табиий кўринишдаги боғлардан иборат бўлган. Шунн эслатиб ўтиш керакки, XIV—XV асрларда Самарқандда яратилган боғлар бирданига пайдо бўлмаган. Самарқанд пойтахт деб эълон қилинган даврда, шаҳар қиёфаси ниҳоятда гўзал бўлган. Айниқса унинг атрофида жойлашган боғлар, ов қилишга жуда қулай бўлган табиий ўрмонзорлар кўп бўлган. Шунинг учун ҳам шу даврда яратилган дастлабки боғлар, олдин мавжуд бўлган боғлар ўрнида пайдо бўлган деб айта оламиз. М. Е. Массон ҳам ўз текширишларида 12 та эски боғларни кўшиш натижасида Дилкушо боғи бунёдга келтирилганлигини айтиб ўтган¹⁹³.

Умуман бу боғлар эски боғлар ўрнида яратилган бўлса-да, давр талабига жавоб бера оладиган ҳолдаги тартиблар асосида қайта ишланган. Режадан ташқарида турган дарахтлар олиб ташланиб, керак ерларга янги турдаги ёш ниҳоллар ўтказилган. Ариқлар ўтказилиб, сув ҳавзалари бунёд этилган. Натижада 1—2 йил ичидаёқ янгича кўринишдаги боғлар бунёдга келган. Боғларнинг марказига қурилган бинолар ҳам юқорида айтиб ўтганимиздек, чордара типда бўлиб, боғ ҳуснини очишда катта ўрин эгаллаган. Бу саройларнинг кўпчилиги енгил типдаги қурилмалар бўлиб, улар асосан ёз ойлари учун оғир типда қурилган баъзи бир саройлар эса йил давомида хон ва унга яқин кишиларнинг дам олиши учун мўлжалланган. Бизгача кўпчилик енгил типдаги қурилмаларнинг етиб келмаганлининг асосий сабабларидан бири уларнинг тезда бузилиб кетганлигидир.

XIV—XV асрлардаги бу боғлар чорбоғ тартибида яратилган бўлиб, икки хил, яъни геометрик ва пейзаж кўринишга эга эканлигини кўраимиз. Биринчи хил кўринишдаги боғларга асосан қуйидаги боғларни киритиш мумкин: Боғи Бўлду, Боғи Дилкушо, Боғи Давлатобод,

¹⁹² XV асрда барпо қилинган Тахти Қорачадаги боғ тўғрисидаги латифада айтилишича, боғда йўқолиб қолган бир отни олти ойдан кейин топишганмиш. Бартольд В. В. Т. II. Часть. 2. М., 1964, с. 61.

¹⁹³ Пугаченкова Г. А. Садово-парковое искусство Средней Азии..., с. 150.

Боғи Шамош, Боғи Бёҳишт, Боғи Амрзода-Шохрух, Боғи Ноу. Иккинчи хилдаги боғларга эса: Боғи Жаҳоннамо, Боғи Майдон, Боғи Нақши жаҳон, Боғи Чинор, Боғи Баланд кирган.

Биринчи типдаги боғлар асосан, унчалик мураккаб бўлмаган геометрик шаклга эга бўлган (тўртбурчак, тўғри тўртбурчак). Майдони ўртача ҳисобда (тўртбурчак бўлганлари) бўйига ҳам, энига ҳам 1 километр масофани ташкил қилган. Ҳар бир боғнинг тузилиши ҳақида фақатгина ёзма манбаларга суянган ҳолдагина фикр юритамиз¹⁹⁴. Қлавихонинг берган маълумотларидан маълум бўлишича, Давлатобод боғи пахса девор билан ўралган бўлиб, унинг айланасига узунлиги бир лигадан¹⁹⁵ кўпроқ бўлган. Боғда лимон ва цитрон дарахтлар ва олтита ҳовуз бўлиб, боғнинг ўртасидан канал кесиб ўтган. Бир ҳовуздан иккинчи ҳовузгача бўлган оралиққа йўллар ўтказилган бўлиб, икки тарафидан соя берадиган дарахтлар бўлган. Бу йўллардан ён томонларга қараб яна йўллар ўтган бўлиб, ўз навбатида улар бошқа йўлларга қўшилган. Қисқаси, бу йўллардан юриб боғнинг ҳамма қисмларини кўришга имконият бўлган¹⁹⁶.

Қлавихо бошқа боғлар ҳақида ёзиб, уларнинг кириш дарвозалари баланд ва ҳашаматли эканлигини, Боғи Ноу эса тўртбурчак шаклида бўлиб, баланд деворлар билан ўралганини, ҳар бурчагида баланд миноралар бўлганлигини таъкидлаб ўтади¹⁹⁷. Шарафиддин Али Яздий Боғи Дилкушо ҳақида қуйидаги маълумотларни беради. «799 ҳижрий йили (куз фаслида), Конигил мавзуйига Боғи Эрамдан кўра дил очадиганроқ, жаннат бўстонида кўра шодлантирадиганроқ бир қаср қуришга буйруқ берилди... (Боғнинг) ҳар томонининг оралиғи 1500 газ¹⁹⁸...», ҳар томонининг ўртасига дарвоза қур-

¹⁹⁴ XIV—XV асрларда боғ бўлган ерларнинг кўпчилиги ҳозирги кунда ҳам боғлигича қолган, лекин кўриниши тамоман ўзгариб кетган, баъзи боғларнинг ўрнида эса, Самарқанд шаҳрининг майдони кенгайтирилиши натижасида янги типдаги иморатлар қад кўтарган.

¹⁹⁵ 1 лига — 4 километр.

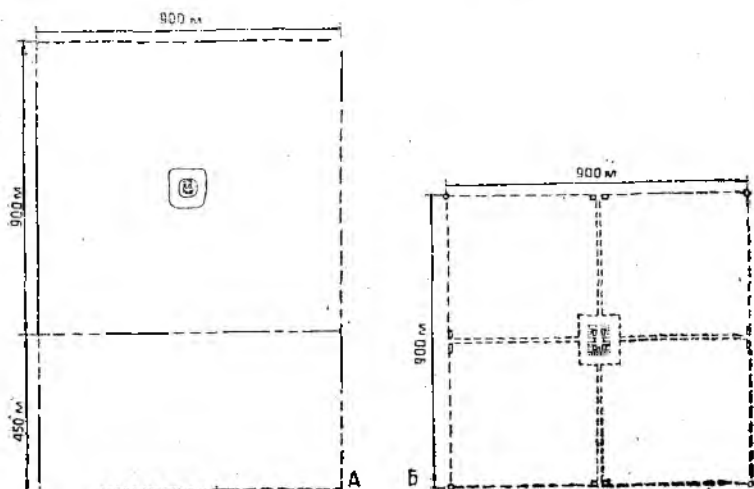
¹⁹⁶ Қлавихо. Дневник путешествия..., с. 244, 245.

¹⁹⁷ Уша асар, 247, 257, 261-бетлар.

¹⁹⁸ Газ (гез, гяз)— бу узунлик бирлиги аниқ ўлчамга эга бўлмаган, адабиётларда 60—70 сантиметр атрофларида бўлганлиги қайд қилинади. қ.: Хинц В. Мусульманские меры и веса с переводом в матрическую систему. М., 1970, с. 63. Пугаченкова Г. А. Архитектурные заметки. Искусство зодчих Узбекистана. Том 1. Ташкент, 1962.

дирилди... Боғни ичига чор бурчак, олти бурчак, уч бурчакли қилиб гулзорлар тайёрлатди...¹⁹⁹

Археологик текширишлар натижасида И. А. Сухарев томонидан (1935) Давлатобод боғи атрофини ўраган деворлар ва ундаги баъзи бир ариқ излари ва ҳовузлар ўрни аниқланган²⁰⁰. Автор томонидан олиб борилган текширишларда эса (олдинги бобларда тўхталиб ўтилган) Давлатобод боғи планда тўғри тўртбурчак шакли-

28-расм. Давлатобод ва Дилкушо боғларининг плани.

да, Боғи Бўлду ва Боғи Дилкушо эса тўртбурчак шаклида бўлганлиги аниқланди (28-расм). Иккинчи типдаги боғлар биринчи типдаги боғлардан ўзининг манзарали бўлиши билан фарқ қилган. Бундай ҳолларда бизнинг фикримизча, боғ шакли истаган кўринишга эга бўлиши мумкин, лекин ундаги сарой боғнинг ўртасида бўлган. 1398 йилда Тахти Қорачадаги боғни қуришда довондан оқиб тушган сувлардан фойдаланилган²⁰¹. Бу боғнинг ўрни ҳақиқатдан ҳам манзарали жойда бўлиб, жануб тарафидаги тоғ тизмалари унинг ҳуснига ҳусн қўшган. Табиий шароитига кўра боғ шаршарали (поғонасимон) сувларга бой бўлган. Бундай поғонасимон тузилиш Боғи Майдонда ҳам мавжудлиги археологик текширишларда

¹⁹⁹ Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома, 293 б, 194 а, 453 а варақ.

²⁰⁰ Сухарев И. А. Сад-дворец Тимура, с. 5.

²⁰¹ Бартольд В. В. Том II. Часть 2. М., 1964, с. 61.

аниқланган. Бу ерда ҳам боғнинг шимолий шарқ томонидаги Чўпонота тоғи боғ манзарасига табиий ҳусн кўшган. Бу боғда ҳам шаршарали сувлар кўп бўлган. Боғи Нақши жаҳон, Боғи Чинор ҳам ўзларининг жойлашиш ўринларига кўра юқоридаги сифатларга эга бўлган. Уларнинг майдонини кесиб ўтган оқар сувлар, даст-балаид ерлар ўша вақтда ҳам ҳозирги кўринишга эга бўлган бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Бу боғларда балки биринчи типдаги боғлар сингри геометрик чиқиқларни ташкил қилувчи йўллар ва уч, тўрт, олти бурчакли гулзорлар бўлмагандир. Бизнингча, бу типдаги боғлар кўринишидан миниатюраларда тасвирланган боғ кўринишига эга бўлган, яъни ундаги илон изи бўлиб оқувчи ариқ сувлари, шунга яраша гулзорлар ва гуллар ўзгача ҳусн кашф этган.

XIV—XV асрларга оид боғчилик санъатини ўрганар эканмиз, бенхтиёр, марказий қисмида Чордара кўринишидаги иморати бўлган чорбоғлар Урта Осиёда қачондан пайдо бўлган, деган саволнинг туғилиши табиий бир ҳолдир. Тартибли боғларнинг энг қадимгилари Миср фароонлари²⁰², шунингдек Римдаги²⁰³ ҳоким синфлар барпо эттирган боғлардир. Урта Осиё ерларида ҳам ҳеч шубҳа йўқки, қадим-қадимларда боғлар барпо қилинган. Урта Осиёда, шунингдек ҳозирги Ўзбекистон ерларида эрамиздан аввалги VI—IV асрларда йирик-йирик сув иншоотлари, каналлар қазिश ишлари олиб борилганлиги археологик маълумотлардан аниқланди²⁰⁴. Йирик каналлар қазिश эса, албатта, экин экиш, шунингдек боғлар барпо этиш мақсадида амалга оширилган бўлса керак. Лекин олдинги боғлар қайси кўринишда (тартиблими ёки манзаралими) бўлганлиги тўғрисида аниқ маълумотларга эга эмасмиз. Шунингдек, «чорбоғ» ҳамда уларнинг ўртасида «чордара» типда қурилган уйлари бўлган боғлар ҳақида, яъни улар қайси даврдан бошлаб пайдо бўлганлиги ҳақида ҳам аниқ маълумотга эга эмасмиз. Бу типдаги боғлар ҳақидаги (Урта Осиё шароитида) дастлабки маълумотлар X—XI асрларга оид бўлган тарихий манбаларда учрайди. Наршахийнинг «Бухоро тарихи» номли асарида Бухоро шаҳридаги чиройли чорбоғлар ҳақида қисқа маълумотлар берилган²⁰⁵. XI асрда яшаб ўтган тарихчи Бейҳакий Нишопурда бир одамни уч томони боғ билан ўралган яхшиги-

²⁰² Всеобщая история архитектуры, М., том I, 1970, с. 100.

²⁰³ Архитектура античного мира. М., 1940, с. 205.

²⁰⁴ История СССР, том I. Ташкент, 1967, с. 60—65.

²⁰⁵ Наршахий. Бухоро тарихи. Тошкент, 1966, 31-бет.

на уйи бўлгани ҳолда, у одам яна тўрт тарафи боғ билан ўралган уй сотиб олмоқ бўлганлиги ҳақида ёзади²⁰⁶. Умуман X—XII асрларга оид бўлган манбаларда чорбоғлар ҳақида гап борса-да, фақат уларнинг номлари ва мадҳ этувчи жумлаларгина берилган, холос.

Хоразм экспедициясининг археологик текширишлари биз учун зарур ва қимматли маълумотлар берди. Жумладан, шу ишнинг натижасида қадимги боғлар (XII—XIII аср) ўрни аниқланган. Бу боғлар унчалик катта бўлмай, кўпчилиги тўртбурчак шаклида бўлиб, пахса девор билан ўралган²⁰⁷. Масалан, Оқ қалъа ёнидаги боғни²⁰⁸ олсак, уни эгаллаган майдони 210×220 метрдир. Боғ пахса девор билан ўралган бўлиб, ички қисми 16 та кичик тўртбурчакларга ажратилган. Улар ўз навбатида майда бўлақларга бўлинган. Боғдан ўтган асосий йўл боғ ўртасида жойлашган тўртбурчак шаклдаги (12×12 м) ҳовузга олиб борган. Шундай қилиб, биз Хоразмда чорбоғ типидagi боғларни кўрамиз, уларнинг марказида саройлар эмас, балки сув ҳавзалари жойлашган.

Тарихий манбаларда фақат XIV—XV асрларга оид боғларгина бошқа даврларга нисбатан тўлароқ ёритилган. Бу даврга келиб, бу санъат ўзининг энг юқори чўққисига кўтарилганлигини кўрамиз. Яратилган боғлар ва уларга мос ҳолда қурилган бинолар ўз ҳусни ва баркамоллиги билан халқимиз санъатини жаҳонга кўз-кўз қила оларлик даражада бунёд қилинган. Кейинги асрларда ҳам бу санъат ўз қадрини йўқотмаган. Уларнинг умумий кўриниши ўзгармаган ҳолда, гўзаллиги янада ортиб борган. Урта Осиё шароитини яхши билган Бобир ҳам шу санъатнинг шайдоларидан бири бўлиб, ўз ватанида амалга ошира олмаган орзуларини ўзга мамлакатларда амалга оширган. Жумладан, у Ҳиндистонда ватанидаги каби тартибли боғлар барпо этишга киришган. У яратган боғларидан бирига ҳиндлар «Қобули» деб ном берганлар²⁰⁹. Бобир буйруғи билан меҳнаткаш халқ яратган боғлар тўғрисида биз тўлиқ маълумотларга эга эмасмиз. Лекин бу боғлар тартибли боғлар эканлигига шубҳаланмасак ҳам бўлади. У Қобулдаги Боғи Вафо ҳақида ёзиб, уни баланд ерга жойлашганлигини, шунингдек боғнинг ўртасида тепа-

²⁰⁶ Абу-л-фазл Бейхаки. История Масъуда 1034—1041 г., 2-ое издание. М., 1969, с. 740.

²⁰⁷ Орлов М. А. Памятники садово-паркового искусства средневекового Хорезма, ... рис. 12, 13, 14.

²⁰⁸ Уша асар, 165-бетдаги 14 расм.

²⁰⁹ Пугаченкова Г. А. Садово-парковое искусство..., с. 149.

лик бўлиб, унда тўрт гулзор барпо этилганлигини эслатади²¹⁰. Бобир даврида яратилган боғлар мўйқалам соҳиблари томонидан яратилган тасвирий санъат (миниатюра) намуналарида ўз аксини топган. Шундай асарлардан бирида Бобирнинг Қобул яқинидаги ўз боғида ариқ ўтказилишини кузатаётган пайти акс этирилган (29-расм). Бу расмга диққат билан қаралса, унда акс этирилган боғ тартибли боғлардан эканлигини кўриш мумкин. Боғ тўртбурчак бўлиб, унинг тўрт томонида ҳашаматли дарвозалар борлиги сезилиб турипти²¹¹. Бу тасвирий санъат асарлари қанчалик содда кўринишда бўлмасин ва Бобирнинг ёзиб қолдирган эсдаликлари қанчалик қисқа бўлмасин, биз учун қимматлидир. Шу қисқа жумлаларнинг ўзинёқ бизга Самарқанддаги XIV—XV асрларда яратилган боғлар тўғрисидаги тасаввуримизни кенгайтиришга ёрдам беради. Самарқанднинг XIV—XV асрлардаги боғлари тартибида барпо этилган боғлардан бири — Ҳиротдаги Боғи Сафиддир. Бундаги боғ ўртасига қурилган Тарабхона номли сарой ҳам хочсимон шаклда қурилган бўлиб, хона деворларида жанг тасвирлари акс этирилган²¹². Шунингдек, Аградаги Тож-Маҳал мақбараси жойлашган боғ (XVII аср) ҳам ўзининг тузилиши билан XIV—XV асрлардаги Самарқанднинг тартибли боғларини эслатади²¹³. Бу каби боғлар кейинги асрларда Урта Осиё ерларида кўплаб барпо этилганлиги маълум, лекин улар олдингилари каби шухрат қозона олмаган. Улар ҳам асосан олдинги традициялар асосида барпо қилинган бўлиб, ўзларига янги элементлар қўша олмаганлар. Масалан, Хива хонлари томонидан барпо қилинган XIX аср) боғлардан Хонободдаги боғни олсак, ҳажми жиҳатдан (1×1 км) XIV—XV асрлардаги Самарқанд боғларидан қолишмайди. Лекин юқорида айтиб ўтганимиздек, унда геометрик шаклга асосланган ҳолда йўллар ва ҳовузлар қурилган²¹⁴. Шунингдек, Хоразм экспедицияси томонидан аниқланган боғлардан (XIX аср) бирини олсак, уларни майдон жиҳатидан (360—550 м) олдинги боғларга таққослаб бўлмаса-да, аниқ геометрик шаклга амал қилинганлигини кўрамиз. Шунингдек, бу ерда биз боғ марказида сарой ўрнига сув ҳавзаси жойлашганлигини

²¹⁰ Бобирнома, 156-бет.

²¹¹ Ўзбек совет энциклопедияси, 2-том. 304-бетдаги расм.

²¹² Бобирнома, 220-бет.

²¹³ Всеобщая история архитектуры, том I. М., 1958, с. 317, рис. 281.

²¹⁴ Материалы по истории туркмен и Туркменин, т. II. М.—Л., 1938, с. 293.

29-рaсм. Миниатюра.

кўрамиз. Яшаш учун бино қилинган уйлар эса XIV—XV асрлардан илгариги учрагани каби боғнинг бир чеккасига ўтганини кўрамиз²¹⁵. Бу ҳол Бухородаги Ситораи-Мохи-хосса боғида ҳам сезилади. У ҳам геометрик шаклга асосланган ҳолда барпо этилган бўлса-да, кейинги қурилишлар унинг олдинги кўринишини ўзгартириб юборган. Шундай бўлишига қарамасдан, унинг асосида эски традицияга айланган белгилар борлигини яққол кўриш мумкин²¹⁶. Шундай қилиб, юқорида таърифлаб ўтилган типдаги боғлар кўплаб Ўрта Осиё ерларида барпо этилганлиги ва улар иссиқ иқлимли ерларга хос эканлигини кўрсатади. Гарчи тартибли боғлар ҳақидаги биринчи ёзма маълумотлар Ғарбий Европа давлатлари ва Миср ерларидаги боғларнинг қадимийлигини кўрсатса-да, лекин уларнинг XIV—XV асрлардаги Самарқанд боғлари каби марказида чордара типдаги уйлари бўлган чорбоғларга ўхшашлиги ҳақида гапирришга асос топа олмаймиз. Қадимий боғлар ҳақида бизгача оз маълумотлар етиб келганлигига сабаб, отабоболаримиз ҳаммавақт ҳам янгидан боғ барпо этмасдан аксинча эски боғларнинг тартибини ўзгартирган ҳолда фойдаланиб келганликлари бўлган. Ёзма манбаларда эса ҳаммавақт ҳам у боғлар ҳақида тўла маълумотлар ёзиб қолдирилган деб айта олмаймиз.

Боғлардаги сув масаласи. Боғнинг боғ бўлиши, яшанаб гуркираши учун сўзсиз сув масаласи тўғри ҳал қилинган бўлиши лозим. Акс ҳолда боғдан нишона ҳам бўлмаслиги мумкин. XIV—XV асрларда бунёд этилган боғларнинг қон томири — ариқларида шалдираб оққан зилол сувлар ва уларни сув билан таъминловчи каналлар, фонтанлардан отилиб турган биллур сувлар ҳақида биз жуда ҳам кам маълумотга эгамиз²¹⁷. Бобирнинг ёзишича, Кўхак (Зарафшон) дарёсидан чиқарилган Дарғам канали Самарқанддан 2 километрлар чамаси жанубдан оқиб ўтган. Самарқанднинг боғлари, уларнинг атрофи ва баъзи бир туманликлар шу Дарғамдан сув

²¹⁵ Толстов С. П. Работы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции АН СССР, в 1949—53 гг. Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции, т. II, М., 1958, с. 20—21, рис. 3.

²¹⁶ Боғ кўринишини 1937 йили архитектор А. Н. Виноградов томонидан қизилган пландан кўриш мумкин. Бу план Бухородаги Ўлкашunosлик музейининг архивида сақланмоқда.

²¹⁷ Биз бу масалани адабиётларда берилган маълумотлар, миниатюраларда тасвирланган суратлар ва археологик қазिश ишларида аниқланган қисқа маълумотлар асосида қисқача ёритишга ҳаракат қилдик.

ичган²¹⁸. В. В. Бартольднинг ёзишича, боғлар барпо этилиши эҳтимол янги каналлар қазиниш ва эски каналларни тузатишга сабаб бўлгандир²¹⁹. Бу каби ишлар бошқа шаҳарларда ҳам олиб борилганлиги маълум²²⁰. Асрлар ўтиши билан боғларни сув билан таъминлайдиган каналлар, ариқлар, ҳовузлар йўқ бўлиб кетган. Сақланиб қолганлари эса ҳозирги кунга қадар ўз йўналишини ўзгартирмаган. Бу ҳодиса ернинг топографик шароити билан боғлиқдир²²¹.

Ҳозирги кунда ҳам ерларни суғоришда ~~асосий ариқлардан бири ҳисобланган~~ Обираҳмат, Абу-Тоҳир-Ҳужанинг ёзишича, Самарқанднинг шимолдаги боғлардан Боғи Баланд ва Боғи Майдон~~нинг суғорилиши~~. Шунингдек Нақши Жаҳон боғи ҳам Обираҳматдан сув олган²²². Эҳтимол, шу даврларда (XIV асрнинг иккинчи ярми ва XV асрнинг биринчи ярми) Самарқанднинг жанубий ҳамда жануби шарқий қисмлари Зарафшон дарёсидан қазиб чиқарилган Аббос ва Қораунас (дурагай) каналлари ёрдамида суғорилгандир²²³. Ана шу каналлардан бири Давлатобод боғини суғорган. И. А. Сухарев Давлатободда олиб борган археологик текширишларида, боғнинг ўрта чизиғи бўйлаб ариқ ўтганлигини ва у ерга сув Аббос каналидан келганлигини аниқлаган²²⁴. Бу маълумотларни ёзма манбалар ҳам тасдиқлайди²²⁵. Шулар каби бошқа боғлар ҳам²²⁶ сув билан таъминланган. Яқин кунларга қадар сақланиб келган ариқлардан Боғи Шамол ариғи²²⁷, Боғи Баланд ариғи кабиларда боғлар номи сақланганлиги бежиз эмас, албатта. Шундай қилиб, ҳар бир боғ маълум бир канал орқали сув билан таъминланган. Ташқаридан келган сув ариқчалар орқали боғ бўйлаб таралган.

²¹⁸ Бобирнома, 63-бет.

²¹⁹ Бартольд В. В. К истории орошения Туркестана.— В кн.: В. В. Бартольд. Сочинения, т. III. М., 1965, с. 195.

²²⁰ Жуковский В. А. Развалины старого Мерва. Материалы по археологии. СПб., 1894, с. 71; Бартольд В. В. К истории орошения Туркестана. СПб., 1914, с. 69; Кабанов С. К. Археологические наблюдения на строительстве Иски-Ангорского канала. Ист. мат. культуры Узбекистана, вып. I. с. 173—174.

²²¹ История Самарканда, т. I, с. 285.

²²² Уша асар, 284—285-бетлар.

²²³ Уша асар, 284-бет.

²²⁴ Сухарев И. А. Сад-дворец Тимура Давлят-Абад..., с. 5.

²²⁵ Клавихо. Дневник путешествия..., с. 244.

²²⁶ Клавихо барча кўрган боғларнинг олдидан кенг майдолар бўлганлигини ва улардан кўп каналлар оқиб ўтганлигини ёзади. К.: Клавихо. Дневник путешествия..., с. 264.

²²⁷ Массон М. Е. План окрестности Самарканда..., иловасига қаранг.

~~Жанузлар~~. Боғларда ариқ сувларидан ташқари, маълум бир тартибда жойлашган ҳовузулар ҳам бўлган. Ариқлар каби бу ҳовузуларнинг ҳам ўрнини аниқлашнинг иложи бўлмади. Клавихонинг берган маълумотиغا кўра, Давлатobod боғида олтига ҳовуз²²⁸ бўлиб, улар бир-бири билан икки четига ҳар хил дарахтлар ўтказилган йўллар билан боғланган экан²²⁹. И. А. Сухарев олиб борган текширишларида улардан тўрттаси аниқланган. Бири (28×62 м) боғнинг шимолий чеккасида, қолганлари эса (25×25, 32×32 м) жанубий қисмида жойлашган²³⁰. Ана шу маълумотларга асосланиб, бу боғлардаги ҳовузулар тўртбурчак ҳамда тўғри тўртбурчак шаклида бўлган экан, дея оламиз. Ҳеч шубҳа йўқки, бу каби ҳовузулар бошқа боғларда ҳам бўлган бўлиши керак. Клавихо Боғи Навда ҳам саройнинг олдида катта сув ҳавзаси бўлганлигини ёзади²³¹. Шунингдек, Чилустун ва Боғи Бўлду атрофларида яшайдиган кишиларнинг маълумотиغا қараганда, бу иккала боғнинг шарқ томонида сув ҳавзаси бўлган. Ҳозирги кунда Чилустун саройининг харобаларидаги ҳовуз ўрнининг бир чеккасини кавлаб кўришганда четларига мармар плиталар ётқизилганлигини кўришган. Шундай қилиб, бу боғларнинг ҳар бирида бир нечтадан сув ҳавзалари бўлган бўлса, уларнинг боғ санъатидаги тутган ўрни нимадан иборат бўлган? деган савол туғилиши мумкин. Ҳеч шубҳа йўқки, бу ҳовузулар боғчилик санъатига ўз-ўзидан кириб келмаган. Улар жуда қадимий бўлиб, ота-боболаримиз унинг боғ ҳуснига ҳусн қўшиб, файз киритишнинг ҳамда оромбахш хусусиятн ҳисобга олишган²³². Айниқса уларда сузиб юрган ўрдак ва ғозлар боғ манзарасига янада ҳусн қўшган²³³. Булардан ташқари, бу ҳовузулар доимо сув билан тўла бўлган ва сув танқислиги рўй берган

²²⁸ Қарияларнинг берган маълумотларига кўра, мусулмончилик қондаларида ҳовузуларнинг эни ҳам, бўйи ҳам камида 40 газ бўлиши керак экан, акс ҳолда ундаги сув ҳаром деб ҳисобланар экан.

²²⁹ Клавихо. Дневник путешествия..., с. 244.

²³⁰ Сухарев И. А. Сад-дворец Тимура Довлят-Абад..., с. 5.

²³¹ Клавихо. Дневник путешествия..., с. 261.

²³² Ҳозирги кунда ҳам олимларимиз, халқимизнинг ана шу яшиш традицияларини кенг талдик этишини маъқуллашяпти. қ.: Грачева Г. Ф. Современные принципы и приемы реконструкции паркового массива. Строительство и архитектура Узбекистана, 1972, № 2, с. 35.

²³³ Шунга ўхшаш ҳовузулардан бирини Бобирномага ишланган расмларда кўришимиз мумкин. қ.: «Бобирнома» расмлари. Тошкент, 1969, 12-расм.

Улар шикрo К м чаТ
я н ай га н.

вақтларда боғ учун кичик сув омборлари вазифасини ўтаган.

Археологик текширишлар натижасида боғларда ҳовузлардан ташқари боғ марказида жойлашган саройларни ўраб турган хандақлар бўлганлиги ҳам аниқланди. Бу хандақлар доимо ҳовузлар сингари сув билан тўла бўлган. Улар турли катталиқда бўлган. Масалан, Амирзода Шоҳрух боғидаги хандақнинг кенглиги 6 метр, Боғи Давлатободда эса 20 метрдан ошиқ бўлган. Боғчилик санъатидаги хандақларнинг тутган ўрни ҳам асосан ҳовузлар каби боғ ҳуснига ҳусн қўшиш, ҳавони тозалаш, яъни микроклимат яратишдан иборат бўлган. Кези келганда улар мудофаа вазифасини ўтаган.

Фонтанлар. XIV—XV асрларда Самарқанд атрофида бунёд этилган боғ-саройларда усталик билан ишланган отма фонтанлар ҳам алоҳида ўрин тутган. Жумладан, Испания элчиси Клавихо Дилкушода бўлган вақтида бу ҳақда қуйидагиларни ёзади: «...Подшоҳ махсус қўйилган баланд ўриндиқда²³⁴ ўлтирар ва унинг олдида суви тепага отилиб турган фонтан бўлиб, фонтанда қизил олмалар қалиқиб турарди...»²³⁵. Мазкур боғдаги сарой харобалари ўрнида олиб борилган археологик қазув ишлари натижасида, саройнинг марказий чизиги бўйлаб жойлашган учта тўртбурчак шаклидаги чуқурлик аниқланди. Уларнинг ўртадагиси бир оз каттароқ (5×5 м), икки чеккасидагиси эса 4×4 метрдан. Бизнинг фикримизча, бу ерлар махсус фонтанлар учун тайёрланган бўлса керак. Эҳтимол, улар ер тагига ётқизилган сопол қувурлар орқали бир-бири билан боғлиқ бўлгандир. Қазिशма натижасида шундай қувурларнинг бўлаклари кўплаб топилди. Улардан бирини тиклаш натижасида бўйи 29 сантиметр, диаметри 19 сантиметр эканлиги аниқланди. Бундай фонтан қолдиқлари Боғи Майдондаги Улуғбек даврида қурилган Чиннихонадан ҳам топилган²³⁶. Улардан бирининг шакли саккиз қиррали бўлиб, унинг олдида супача бўлган. Бу ердан ғарбга қараб 50 метрча нарида иккинчи фонтан ўрни сақланган. Унинг тузилиши айлана шаклида бўлиб, атрофига ўз шаклига мос айлана ҳолда кесилган мраммар тоши ётқизилган. Фонтаннинг айланаси 1 метр бўлиб,

²³⁴ Бу подшоҳлар учун ишланган махсус жой, яъни тахт бўлиши керак (У. А.)

²³⁵ Клавихо. Дневник путешествия..., с. 249.

²³⁶ Жуков В. Д. Результаты археологического обследования остатков загородного дворцов Улуғбека Чилустун и Чиннихона. Архив инс. арх. АН УзССР, инв. № 98.

унга сув сопол қувурлар орқали келган. Демак, бу саройлардаги фонтанларнинг шакли ҳар хил бўлган. Буни XV—XVI асрларга оид миниатюраларда берилган фонтан тасвирлари ҳам тасдиқлайди. Фонтанларга махсус мосламалар орқали келган сув ташқарига бир нечта бўлимларга бўлиниб отилиб чиққан. Ташқарига отилиб тушган сувлар айлана, кўп қиррали ва жимжимадор қилиб ишланган ҳовузларга тушиб, ариқчалар орқали оқиб чиққан. Бундай фонтан намуналарини биз «Бобирнома» асарига ишланган расмларда²³⁷, Саъдий асарларида²³⁸, Низомийнинг «Хамса»сига²³⁹ ва бошқа асарларга ишланган миниатюраларда кўришимиз мумкин²⁴⁰. Ўз-ўзидан бу фонтанлар сув билан қай тарзда таъминланган бўлиши мумкин деган савол туғилади. Тарихда шундай бир афсона сақланиб қолган. Унда айтилишича, Шахрисабздаги Оқ Саройнинг томида катта бир ҳовуз бўлиб, бу ҳовузга сув махсус тарновлар орқали Тахти Қорача довоидан келар экан. Кейин пастга сунъий шаршара ҳолатида тушар экан²⁴¹. Бундай афсоналарда эҳтимол, бир оз бўлса-да ҳақиқат бордир. Археологик қазишмалар натижасида Дилкушо боғидаги саройнинг тархи аниқланди. Саройнинг асосий кириш эшигининг қарама-қаршисида «Т» ҳарфини эслатувчи девор асоси жойлашган. Бизнинг фикримизча, шу асос фонтанларни сув билан таъминлаган. Бу ерга сувни махсус механизмлар орқали берилган деб фараз қилса бўлади. Чунки тепаликларга сув етказиб берадиган кўтаргичлар жуда ҳам қадимдан маълум бўлиб, ўз даврига қараб уларнинг хиллари жуда кўп бўлган²⁴². Кейинги даврларга келиб сув махсус машиналар ёрдамида фонтанларга берилганлиги маълум²⁴³. Ҳеч шубҳа йўқки, XIV—

²³⁷ «Бобирнома» расмлари. Тошкент, 1969, 15, 19- ва бошқа расмлар.

²³⁸ Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И. История искусства Узбекистана. рис. 342.

²³⁹ Низами. Пять поэм (перевод с фарси). М., 1968, рис. на стр. 96, 128, 288, 256.

²⁴⁰ Пугаченкова Г. А. Восточная миниатюра, как источник по истории архитектуры XV—XVI вв., Архитектурное наследие Узбекистана.—Сб. статей. Ташкент, 1960, рис № 20, 22, 27, 29, 30, 31.

²⁴¹ Массон М. Е., Пугаченкова Г. А. Шахрисабз при Тимуре и Улугбека. Труды САГУ. Вып. 61. Гуманитарные науки. Кн. 6. Археология Средней Азии. 1953, с. 45.

²⁴² Фуломов Я. Ф. Хоразмнинг суғорилиш тарихи қадимги замонлардан ҳозиргача. Тошкент, 1959 (сув чиқарадиган механизмлар), 258—271-бетлар.

²⁴³ Масалан, Пётр I саройидаги фонтанларга сув беришда

XV асрларда бунёд этилган саройларда ўз даврига хос механизмлар билан таъминланган турли отма фонтанлар бўлган. Улар сарой кўркига кўрк қўшиш билан бирга, сарой ҳавосини яхшилашда катта роль ўйнаган.

Боғлардаги ўсимлик ва ҳайвонот дунёси. Олимларимиз томонидан олиб борилган текширишлар Ўрта Осиё боғларида эрамиздан минг йил олдин ҳам ўрик, шафтоли, олхўри ва шунга ўхшаш мевали дарахтлар бўлганлигини кўрсатади²⁴⁴. XII—XIII асрларга келиб боғдорчилик жуда ҳам илгарилаб кетган. Муғ тоғидаги қаср харобаларидан топилган олча, шафтоли, ўрик данаклари, узум қолдиқлари, олма бўлаклари фикримизга далил бўла олади²⁴⁵. IX—X асрларда эса барча араб халифалиги ҳукмронлик қилган ерларда ҳам мевалар етиштириш авж олган. Уларда айниқса узум юқори баҳоланган. Шу билан бирга тарвуз, қовун, олма, анор, лимон ва бошқа мевалар ҳам қадрланган²⁴⁶. Боғдорчининг энг гуллаган давларидан бири биз ўрганаётган XIV—XV асрга тўғри келади. Бу даврдаги боғларда етиштирилган полиз экинлари, мевали ва манзарали дарахтларни, гулларнинг хиллари тўғрисида аниқ маълумотга эга эмасмиз. Лекин соҳа бўйича адабиётларда берилган қисқагина маълумотлар ва миниатюраларда²⁴⁷ акс эттирилган боғ кўринишларини (ундаги дарахтлар ва гуллар) ўрганиб, боғлардаги ўсимликлар билан танишиш имкониятига эга бўламиз. XIV—XV асрдаги боғларда меҳмон бўлган Испания элчиси Клавиho, боғларда мевалик дарахтларнинг кўплигини, шунингдек алоҳида узумзор майдонлари бўлганлигини, сарой фонтанларида қизил олмалар қалқиб турганлигини ва нонушта вақтида дастурхонга қовун, узум, шафтоли ва бошқа мевалар қўйилганлигини ёзади²⁴⁸. Сарой харобаларида олиб берилган археологик қазиниш ишла-

махсус машина қўлланилган. қ.: Кузнецова О. Н. и др., Летний сад, летний дворец, домик Петра I. Л., 1960, с. 10.

²⁴⁴ Махмудов Н. Земледелие и аграрные отношения в Средней Азии в XIV—XV вв. Душанбе, 1966, с. 16.

²⁴⁵ Данилевский В. В. и др., Исследование растительных остатков из раскопок Согдийского замка VIII века на горе Муг в Таджикистане. Труды Таджикской базы АН СССР. Том VIII. М.—Л., 1940, с. 479.

²⁴⁶ Адам Мец. Мусульманский ренессанс. М., 1966, с. 337—339.

²⁴⁷ Миниатюра — бу кичик ҳажмдаги қоғозга туширилган расм бўлиб, катта-кичиклиги китоб саҳифасининг катталигига қараб чизилган. Бундай расмларда мўйқалам соҳибни табиатда кўрган нарсаларини ҳақиқатга яқин ҳолда беришга уринган.

²⁴⁸ Клавиho. Дневник путешествия, с. 248, 249, 252.

рида жуда кўплаб шафтоли данаги топилди. Шунингдек хароба уюмлари орасида учраган ганч бўлакларида анор дарахтининг расми ишланганлиги аниқланди. Шарафиддин Али Яздий ўз асарыда Дилкушо боғида жуда кўп хилма-хил мевалар етиштирилганлиги тўғрисида ёзиб, улардан энг яхши навларининг номларини эслатиб ўтган. Булар жумласига олма (себи сурх, гулоби, абади ашкувона, камзак), ўрик, (арусак, мамури), шафтоли (хоссаси дона ширин), олхўри (олуи сурх), тут (тути бе дона), анор (анори хукка), нок (мунакид, шарбати, наботи), писта (пистаи дахан боз)²⁴⁹ каби мевали дарахтлар киреди. Яздий яна шу боғда ўстирилган узум навлари тўғрисида ҳам маълумотлар беради. Улардан шакар ангур, соҳиби, хусайни, лали як дона каби навларининг номлари келтирилган. Бу даврларда Хирот ерларининг баъзи қисмларида узумнинг юз хили етиштирилган²⁵⁰. Заҳриддин Бобир ҳам Самарқандда узум, қовун, олма, анор яхши бўлишлигини ёзган²⁵¹. Бу борларда ўстирилган мевалар хилини тасаввур қилишда бизга XVI асрнинг бошларига оид бўлган қимматли асар «Ирошодуз зироат фи илмил ҳаросат» муҳим роль ўйнайди. Унда қуйидаги меваларнинг номи берилган: ўрик (зардолу), бодомнинг икки хили, шафтоли, анорнинг беш хили (тўрт, ширин, сийахпуст, бидона, бостани), беҳи (ширин ва нордон), олча, гилос, анжир (сафид, сиёҳ, сурх, зард), жийда, тут, писта²⁵². Умуман олганда бу даврда Самарқанддагина эмас, балки Урта Осиёнинг барча шаҳарларида ҳам мевали дарахтлар етиштириш муҳим роль ўйнаган. Айниқса Бухоро олхўриси, Хўжакент анори, ноки, бодоми машҳур бўлган²⁵³. Восифий ҳам Тошкентда етиштирилаётган узум, тарвуз, қовун, анор, нок, олма, беҳи, анжир навларини мақтаб шундай ёзади.

Оғиз шу маҳали лаззатга тўлар,
Мевалар сифатин сўзласам агар,
Булардан ҳамиша жонга ҳаловат,
Шираси асални қилур маломат²⁵⁴.

²⁴⁹ Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома, 2936—294а борақ.

²⁵⁰ Петрушевский И. П. Земледелие и аграрные отношения в Иране, XIII—XIV вв. М.—Л., 1960, с. 225.

²⁵¹ Бобирнома, 60-бет.

²⁵² Махмудов Н. Земледелие и аграрные отношения..., с. 25.

²⁵³ Бартольд В. В. Хафиз Абру и его сочинение ал-Музаффарайа.—Сб. ст. учеников проф. В. Р. Розена. СПб., 1897, с. 19, 20.

²⁵⁴ Зайниддин Восифий. Бадоеул-вақоеъ, 66—68-бетлар.

Бу боғларда мевали дарахтлардан ташқари яна соясалқин берувчи, хушбўй ҳид тарқатувчи дарахтлардан тол (табар хун), терак, чинор, сарв, аръар кабилар ўрин олган. Бу боғларда айниқса ҳовузлар бўйига экилган мажнун толлар²⁵⁵, сарв, аръар дарахтлари боғ ҳавосини доимо яхшилаб, унга гўзаллик бахш этган. Самарқанд боғларидан бирининг номини Боғи Чинор деб аталишининг ўзиёқ у ерда чинор дарахтларининг кўплигидан далолат беради. Манзарали дарахтлардан тол, терак, чинор кабилар XIV—XV асрлардаги боғ²⁵⁶ ва чорбоғлардан кенг ўрин олганлиги тўғрисида ёзма манбаларда эслатиб ўтилган²⁵⁷. Боғларда мевали ва мевасиз дарахтлардан ташқари ҳар хил гуллар ва кўкатларга алоҳида жой ажратилган. Бизгача етиб келган маълумотларда гулларнинг бир қанча турлари баён қилинган. Улардан: ҳамиша баҳор, савсани расмий, ханжарий, кўк бинабша, садбар, зарафшон, нарғиз, боғ лоласи, тоғ лоласи, дардари гўш, дардари кокилий, сайройи, савсаннинг бир неча турлари, оддий шақойиқ, оқ ёсуман, сариқ арғун, сариқ бинафша, лолайи ду табақа, шаббўй, сариқ лола, насрин, бағдодий, қазқо, гули раъно, кўкнор гул, сариқ ёсуман, гули шаш моҳа, нилуфар, қаранфулгул, хатмий, оқ ёсуман, шаб ба дўстон, чаман арфуз, гултожихўроз кабилар маълум²⁵⁸. Умуман олганда гулларнинг бу навлари фақатгина Самарқанд шаҳридагина эмас, бошқа шаҳарларда ҳам кўплаб ўстирилган. Масалан, Ҳирот²⁵⁹, Тошкент²⁶⁰ ташқарисидаги боғларда атир гуллар, лолалар, райҳон, бинабшалар, савсан, ҳамиша баҳор, қорун, гулхайрилар ўстирилган. Улар шундай тартибда экилганки, бири очилиб тугаса, иккинчиси гуллай бошлаган. Гуллардан ташқари яна ҳар хил кўкатлар ҳам ўстирилган. Шу кабилардан беда бизга маълум. Ёзма манбалардан ташқари, XV асрда²⁶¹ мўйқалам соҳиблари томонидан чизилган миниатюраларда ҳам кўпинча тол, терак, чинор каби манзарали

²⁵⁵ Қарияларнинг кўп йиллик тажрибаларидан маълум бўлишича, бу дарахтнинг одам соғлигига фойдаси жуда катта экан.

²⁵⁶ Норқулов Н., Низомиддинов И. Миниатюра тарихидан лавҳалар. Тошкент, 1970, 53—54-бетлар.

²⁵⁷ Ҳофиз Таниш. Абдулланом. I-жилд. Тошкент, 1966, 281-бет.

²⁵⁸ Норқулов Н., Низомиддинов И. Миниатюра тарихидан лавҳалар, 53—54-бетлар.

²⁵⁹ Болдирев А. Н. Алишер Навои в рассказах современников.—Сб.: Алишер Навои. М.—Л., 1946, с. 133.

²⁶⁰ Заъниддин Восифий. Бадӯул-воқое, 64—65-бетлар.

²⁶¹ «Бобирнома» расмлари, 3, 12, 13 расмлар.

дарахтлар, гилос, бодом, анор каби мевали дарахтлар ва ҳар хил гуллар акс эттирилганлигини кўриш мумкин.

Умуман олганда XIV—XV асрларда бунёд этилган боғлар тилларда дostonга айланган афсонавий Эрам боғларига тенглаша олган. Бунга ҳукмдорларнинг боғдорчилик ишларига ниҳоятда қизиққанлиги ҳам сабаб бўлгандир. Ибн Арабшоҳнинг айтишича, Темур пайванд солишга ниҳоятда қизиқар экан²⁶². Самарқанд атрофларида жойлашган бу боғлардаги мевали ва манзарали дарахтларни биргаликда экилиши Г. А. Пугаченкованинг айтишича, Урта Осиё боғлари учун ўзига хос ҳолат бўлиб, Европа боғларидан фарқ қилар экан²⁶³.

Боғларда сайр қилиб юрган оҳулар, тустовуқ ва товуслар, ҳовузларда сузиб юрган ўрдак ва ғозлар, балиқлар боғ манзарасини янада гўзаллаштирган ва уларни кўрган кишиларда завқланиш ҳис-туйғулари пайдо бўлган. Булар ҳақида ёзма манбалардан (Масалан, Давлатобод боғида оҳу ва тустовуқлар²⁶⁴ борлиги, Боғи Беҳиштда эса ҳайвонот боғи²⁶⁵ бўлганлиги тўғрисида) ўқиб, миниатюралардан²⁶⁶ кўриб тасаввур қила оламиз. Бу ҳайвонлар ва қушлар боғларда ов қилиш учун эмас, балки безак сифатида сақланган. Боғларга бундай жонли тус бериш ҳоллари бу даврлар учун янгилик бўлмай, балки жуда қадимдан бери давом этиб келаётган, анъана тусига кирган ҳолатлардан биридир. Боғлар учун асосий безаклардан бири ҳисобланган бу жонзотлар XIV—XV асрлардан кейинги боғлар учун ҳам асосий безак бўлиб қолган. Фикримизнинг жонли далили тариқасида Бухородаги Ситораи-Мохи-хосса номли боғда ҳозирги кунларда ҳам истиқомат қилиб, баланд чинорлар тагида сайр қилиб юрган тустовуқларни эслатишимиз мумкин.

Шундай қилиб, биз боғдаги барча жонли, жонсиз нарсаларга эътибор берар эканмиз, уларни бир-бири билан узвий боғланганлигини кўрамиз. Шунинг учун ҳам улар боғ санъатига ўз-ўзидан кириб келмаган. Бу даврнинг боғлар бунёд қилувчи усталари уларнинг ҳар бирини керак деб топиб, уларни боғ жисмига мос келадиган ерларгагина жойлаштира олганлар.

²⁶² Пугаченкова Г. А. Садово-парковое искусство..., с. 156.

²⁶³ Уша асар, 156—157-бетлар.

²⁶⁴ Клавихо. Дневник путешествия..., с. 245.

²⁶⁵ Герман Вамбери. История Бухары, с. 231.

²⁶⁶ Низами. Пять поэм. 32-бетдаги расм; «Бобирнома» расмларидан. 2-расм.

Боғдаги шийпончалар, чодирлар ҳақида. XIV—XV асрлардаги Самарқанд атрофидаги боғлар фақатгина сарой ҳуснига ҳусн қўшувчи ҳар хил дарахтлар, ариқлар, ҳовузлардангина эмас, балки боғнинг ажралмас қисми ҳисобланган чодирлар, шийпончалардан иборат бир бутун ансамблини ҳам ташкил этган. Шунинг учун ҳам шийпонча ва чодирларнинг боғчилик санъатида тутган ўрнини камситиб бўлмайди. Бу боғлардан бир нечасини ўз кўзи билан кўрган Испания элчиси Клавихо уларда ипакдан ва бошқа материаллардан тикилган кўп-лаб чодирлар, ҳар хил рангли гиламлардан ишланган шийпончаларни кўрганлигини ёзади²⁶⁷. Г. А. Пугаченкова боғларга чодирлар ва шийпонлар қуришни Шарқ мамлакатлари учун анъанага айланиб қолганлиги тўғрисида ёзиб, бу нарса кўчманчилар анъанаси ва уларнинг тўқиш санъати билан боғлиқ, деб ҳисоблайди²⁶⁸. Бу боғлардаги чодирлар ва ҳар хил рангдаги гиламлар билан ўралган шийпонлар қандай кўринишда бўлганлиги бизгача етиб келмаган. Бу масalani равшанлаштиришда бизга Герман Вамберининг «Бухоро тарихи ёки Трансоксания» номли асари яқиндан ёрдам беради. Унда Самарқанддаги Кониғил мавзуидаги байрам ва йиғилишлар даврида тикиладиган чодирлар ҳақида маълумот берилган²⁶⁹. «Бу ерда тикилган чодирлар шунчалик кўп ва ранг-баранг бўлганки,— деб ёзади Герман Вамбери,—шамол турган кезлари улар узоқдан гўё шамолда тебранаётган лолазорни эслатади. Бу ердаги чодирларнинг кўпчилиги кигиздан ишланган бўлиб, думалоқ шаклда бўлган»²⁷⁰. Улар ичида Арабистондан олиб келинган чўзинчоқ шаклдаги чодирлар ҳам, Эрон сарпардалари (пардалардан ташкил топган сарой) ҳам бўлган. Сарпардалар тўртбурчак шаклда бўлиб, кенлиги юз қадамдан, баландлиги эса найза бўйича бўлган. Унинг ўрта қисми павильонга ўхшаш ҳаво рангига бўялган бўлиб, ўн иккита устун кўтариб турган. Павильон усти ярим айлана шаклидаги том (гумбаз) билан ёпилган бўлиб, устунларига тортилган ипак материаллар ўн иккита қавариқ ярим ёй шаклини ҳосил қилган. Булардан ташқари павильоннинг ҳар тарафида олтита устун ёрдамида ушлаб турилган баланд эшик-

²⁶⁷ Клавихо. Дневник путешествия..., с. 245, 256, 257, 264.

²⁶⁸ Пугаченкова Г. А. Восточная миниатюра как источник..., с. 161.

²⁶⁹ Герман Вамбери. История Бухары..., с. 224, 225.

²⁷⁰ Бу ерда автор ўтовларин назарда тутган бўлса керак (У. А.).

лари бўлган. Буларнинг ҳаммаси беш юздан ортиқ қизил боғичлар ёрдамида тортиб мустаҳкамланган. Шийпоннинг устки қисми қора, сариқ ва оқ шойи палослар, ички қисми эса зарҳал ипақлар билан тикилган шокилалли гиламлар ва ипақдан қилинган ҳар хил безаклардан иборат бўлган. Ен тарафлардаги гумбазларнинг устки қисмлари эса ғоятда бой безаклар билан безалган бўлиб, (шийпоннинг) тўрт бурчагида қанотларини менг ёйган бургутлар акс эттирилган. Тўртгала бурчақдаги устунлар шар ва ярим ойлар, ўртадаги бешинчи устун ҳам шулар каби, лекин катта ҳажмдаги безаклар билан безалган. Хуллас, шийпон узоқдан қасрга ўхшаб²⁷¹, минорали баланд ва ранг-баранг девор билан ўралган кўринишга эга бўлган. Конигилдаги бошқа чодирлар ҳам шунга ўхшаш бўлиб, дераза ва эшиклари бўлган. Унинг эшикларининг катталигидан чодирлар ичига бемалол отда кириш ҳам мумкин бўлган. Бу каби маълумотлар билан танишар эканмиз, шуларга асосланган ҳолда боғлардаги чодирлар ҳам шундай шаклларда ё шуларга ўхшаш бўлган деб айта оламиз. Боғда сарпардалардан ташқари шоҳнинг ўзи учун ва унинг яқин одамлари учун ишланган алоҳида жойлар бўлганки, биз уларни қандай бўлганлигини миниатюралардангина тасаввур қила оламиз. Шундай миниатюралардан биринда шоҳни устки қисми гуллик шойи чодирлар билан ёпилган тахта супа устида базм вақтида ўтирганини кўрамиз²⁷². Бошқасида эса боғдаги дарахтлар тагига қурилган нақшли супа тасвирланган бўлиб, атрофлари позик қилиб тўқилган сарғиш ва қизил ипақ пардалар билан ўралган. Унда ҳам шоҳни маишат ҳолатида кўрамиз²⁷³. Чодирлар, нақшли тахта сўрилар тасвирини яна Низомийнинг «Хамса»сига ишланган миниатюрада ҳам учратамиз. Улар ичида айлана шаклида (ўтовга ўхшаш) тепа қисми қуббали қилиб ишланган рангли чодирларни кўриш мумкин²⁷⁴. Бошқа миниатюраларда ҳам юқоридаги ҳолларни кўриш мумкин. Уларда ҳам подшоҳлар сўрилар устида ўтирган ҳолда тасвирланган. Кўпчилик ҳолларда сўрилар олдида отилиб турган фонтанлар акс эттирилган²⁷⁵. Бу чодир ва сўрилардан таш-

²⁷¹ Бу чодирларнинг шакли ҳам ҳеч шубҳа йўқки боғларда қурилган саройларга айнаб ўхшаш бўлган (У. А.).

²⁷² Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома, 288 (а) варақ учун ишланган расм.

²⁷³ Уша асар, 152(б) варақ учун ишланган расм.

²⁷⁴ Низами. Пять поэм..., рис. на стр. 192, 320.

²⁷⁵ Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И. История искус-

қари боғларда кўча сўрилар ҳам бўлган. Бу ҳақда Клавиho қуйидагиларни ёзган: «Элчилар киришлари»²⁷⁶ билан, устларига ёғочдан ишланган сўрилар қўйилган ва уларнинг ҳар бирида иккитадан байроқлари бўлган олтита филни кўришди²⁷⁷. Демак, бундан боғларда алоҳида устларига тахтиравонлар ортилган филлар боқилган бўлиб, улардан эҳтимол шохнинг ўзи яқин одамлари билан, гоҳида эса четдан келган хурматли меҳмонлар билан боғ ичида сайр қилиш вақтларидагина фойдаланган деган хулоса чиқариш мумкин. Боғларнинг гўзаллиги ундаги сарпардалар, айвончалардан ташқари яна юқорида айтиб ўтилганидек, фавворалар (фонтанлар), жилдираб оқиб турган ариқлар, шаршаралар, ҳовузларнинг ўзгача файз киритиши натижасида янада ортган.

Давоми... ш... ..

Буни... ..
 бу... ..
 Аббас у... ..
 Тахтиравон ва... ..
 (101 - 107 й.)
 Турмуш ва... ..
 Уларки (қовун, тушим, с... ..
 са қончалори) қатъ... ..

334-342

ство Узбекистана..., рис. 334, 342; «Бобирнома» расмлари... 19-расм.

²⁷⁶ Бу ерда гап Боғи Дилкушо ҳақида боради.

²⁷⁷ Клавиho. Дневник путешествия..., с. 248.

бу эсарни тикледи, бу илаган уз шила
 иши каврсуз мизки уйларка, асиратгаш.
 ака ширга эга булган бу илаган боғларки
 кўпайтириши бекорга кўзга тушмаган.
 бу эсарни тикледи тўқумини яхши
 қилди ва тиклашган бу илаган кавр-хатарга
**САРОЙЛАРНИНГ ХАРОБАГА УЧРАШИ ВА УЛАРНИ
 РЕКОНСТРУКЦИЯ* ҚИЛИШ МАСАЛАРИГА ДОИР**

«Биз ўткинчимиз. Дунё мангу туради. Биз ўламиз. Бу эсдалик бўлиб қолади...»¹ Бу мисраларнинг автори каби эҳтимол Самарқанд ҳокимлари ҳам ўзим ўлиб кетсам ҳам мен қурдирган Самарқанд атрофидаги боғ-саройлар ва бошқа меъморий қурилмалар авлодларим кўз ўнгида мендан эсдалик сифатида «мени номим узоқ асрлар давомида сақланар», деган фикрларни ҳаёлидан ўтказган бўлса, ажаб эмас.

Бироқ, афсуски, ҳеч қанча вақт ўтмасданоқ феодал ҳокимларгагина хизмат қилган бу боғлар йўқ бўлиб кетди, аммо халқлар ёдида унинг жарангдор номларигина сақланиб қолди, аммо ундаги ота-боболаримизнинг бармоқ излари тушиб қолган ажойиб санъатнинг парчаланган намуналаригина бизгача етиб келган. Уларни бунчалик тез бузилиб кетганлигига нима сабабчи бўлган? Табиат қонунларими ёки жамият қонунларими? Бу ерда биз сўзсиз кўпроқ жамият қонунлари асосида харобага учраган деб айта оламиз. Бизга маълумки, бу боғ-саройларнинг кўпчилиги XIV асрнинг 90 йиллари ва XV асрнинг бошларида қурилган. Ҳар бир саройга қанчадан-қанча олтинлар, ҳар хил рангдаги қимматбаҳо тошлар сарфланган. Буларнинг устига бу саройлар шунчалик тез суръатлар билан қурилганки, натижада меъморлар қурилиш ишлари учун зарур бўлган қондалардан ташқарига чиқишга мажбур бўлишган². XV аср

* Барча реконструкция ишлари авторники.

¹ Бу мисралар Нахчевандаги Момина-хотин (XII аср) мақбарасининг деворларидан бирида ёзилган. қ.: Бретаницкий Л. С. Зодчество Азербайджана XII—XV вв. и его место в архитектуре переднего Востока. М., 1966, с. 434.

² Бу ўринда Шаҳрисабздаги Оқ саройни қуришда қатнашган бош меъморнинг тақдир ҳақидаги ривоятни эслатиб ўтмоқчимиз. Ривоятда айтилишича, Оқ саройни қурган меъмор иморатнинг гишти терилиб бўлгач, нақшини ишламай иморатни юқори раво-

интеллигентларнинг ўзини ўқиб олган саройларнинг тарихи

тарихниг оид адабиётлардан биэги баъзи хашамагли саройларнинг ҳатто бир ярим ой ичида қуриб битказилганлиги ҳам маълум³. Бу саройларни қуришда ҳар хил хунарга эга бўлган кўплаб санъат усталари иш олиб боришган. Терилаётган гиштлар ердан одам бўйи кўтарилиши билан сиркор усталар деворларга нақш бера бошлашган, сангтарошлар тош тахталарни керакли шаклларда йўна бошлаганлар. Шулар қаторида мўйқалам соҳиблари ва бошқа касб эгалари ҳам ишни бошлаб юборганлар⁴.

Бу қурилиш ишларида ўзга ерлардан зўрлаб олиб келинган минглаб усталар, шунингдек ерлик усталар ва беҳисоб ишчилар мажбуран ишлатилган. Бу усталар ўз ватанидан узоқда, ўз яқинларидан ажралган ҳолда, зулм остида оч-яланғоч ҳолда ишлаб, шу саройларни қуришда сидқидиллик кўрсатган деб айта оламизми? Йўқ, албатта. Улар учун саройларнинг пухта ёки пухта бўлмаслиги ҳеч қандай роль ўйнамаган. Ўзаро ички сиёсий курашлар, ўзаро келишмовчиликлар авж олган йилларда бу боғ-саройлар қаровсиз қолган, деса бўлади. 1409 йили 15 ёшлик Улуғбек Самарқанднинг ҳукмдори деб эълон қилинади. Улуғбек ҳукмронлик қилган йилларида унинг Дилқушо боғида кўпроқ бўлганлиги тўрисида маълумотлар бор⁵. Улуғбек бошқа боғларга тез-тез бориб турган-турмаганлиги бизга номаълум. Фикри-мизча, у кўпроқ илм билан шуғулланган. У Абу Тоҳир Хожининг ёзишича, «...расадхона жойлашган тепаликнинг этагини ажойиб боғ қилиб, вақтнинг кўлини шу ерда ўткази бошлайди»⁶. Унинг Боғи Майдондаги қурдирган саройлари (Чиннихона, Чилустун) Самарқанддаги бошқа саройларга нисбатан анча пухта ва пишиқ бўлганлигига ҳеч шубҳа қилмаса бўлади. Лекин саройлари қанчалик мустаҳкам бўлмасин, уларнинг тақдири

ғига занжир боғлаб, бир учини пастга осилтириб қўйгани ҳолда икки йил йўқ бўлиб кетади. Шоҳ эса иморатни тезлатишни буюради. Бир куни ўша меъмор қайтиб келиб, занжирни пастроққа тушганини кўради. Шоҳ ундан қилган ишнинг сабабини сурштирганда, жавоб бериб, иморатни сақлаб қолиш учун шундай қилдим, дейди. Чунки меъмorchилик қонунларига кўра, бинонинг чўкиши учун муайян вақт керак бўлиши ва шундан кейингина уни безашга киришиш мумкинлигини айтган. Бу афсона ҳақида қ.: Ҳакимов З. Оқ сарой. 1968, 2-бет.

³ Шарафиддин Яздий. Зафарнома, 289 (а) варақ.

⁴ Якубовский А. Ю. Мастера Ирана..., с. 279.

⁵ Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи Саъдайн ва мажмаи баҳрайн... 150, 225, 261-бетлар.

⁶ Абу Тахир Ходжа. Самария. Перевод В. Л. Вяткина с таджикского языка на русский. Самарканд, 1899, с. 170.

бошқа саройларникидан қолишмаган. 1447 йили Шоҳрух, 1449 йили эса Улуғбек вафот этди. Мамлакатда яна парокандалик, тўс-тўполонлар бошланди. Улуғбек ҳаётлик вақтидаёқ кўчманчи ўзбеклар (1448 й.) Самарқанд атрофидаги ерларга ва боғларга ҳужум қилиб уни талон-тарож қилиб кетишган эди⁷. Хуллас, XV асрнинг охирларига келиб, баъзи боғлар бутунлай йўқ бўлиб кетган. Бу ерларни ўз кўзи билан кўрган Бобир Нақши Жаҳон боғи ҳақида ёзиб: «мен кўрган маҳалда унинг номидан бошқа ҳеч нарса қолмаган эди»,—дейди⁸. Баъзи боғлар эса эҳтимол узоқроқ вақтгача сақланиб қолгандир. Масалан, Боғи Баланд XVI асрнинг ўрталаригача турган⁹. Бу боғ-саройларнинг кўпчилиги XV асрнинг охирларигача ўз гўзаллигини бир оз бўлса-да, сақлаган бўлса керак, чунки у даврда Самарқанд шаҳри ўз аҳамиятини йўқотмаган. XVI асрга келиб Самарқанд харобага учраган бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Марказ Бухорога кўчган бу даврда қурилиш ишларига кўплаб пишиқ ғиштлар зарур бўлган. Шаҳрисабздаги Оқ сарой ғишлари Бухорога ташиб кетилган¹⁰ бир даврда, Самарқанддаги саройлар тақдирини билиш қийин эмас. Археологик текширишлар шуни кўрсатадики, бу саройлар ўз аҳамиятини йўқотгандан сўнг ерлик халқлар томонидан бир оз вақт бўлса-да фойдаланилган. Юқорида айтиб ўтганимиздек, Давлатободдаги саройча уйларидаги ўчоқ қолдиқлари, Боғи Бўлдудаги сарой хоналаридаги 10—15 сантиметр қалинликда тўпланган гўнг қатламлари ва ундаги парча ғиштлардан тикланган девор қолдиқлари шулардан далолат беради. Шу вақтларни ўзидаёқ саройлардаги гуллик кошин парчалари, ҳар хил рангдаги қимматбаҳо мрамар тош тахталари ва бошқалар кўчирилиб олиб кетилган бўлиши керак¹¹. Кейинги асрда бу саройлар ерлик халқлар учун «ғишт кони» бўлиб қолган. Ҳатто XX асрнинг 30 йилларида ҳам Дилкушо саройидан 10 000 тача ғишт қазиб олиниб, маҳалла масжиди учун сарф қилинганлиги, Боғи Бўл-

⁷ Аҳмедов Б. А. Улуғбек и политическая жизнь Мавераунахра I пол. XV вв.— В кн.: Из истории эпохи Улуғбека. Ташкент, 1965, с. 62.

⁸ Бобирнома, 64-бет.

⁹ Массон М. Е. Архитектурно-планировочный облик Самарканда..., с. 77.

¹⁰ Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. П. Выдающегося памятника архитектуры Узбекистана. Ташкент, 1958, с. 138.

¹¹ Самарқанд музейида сақланаётган XVI асрга оид Чилдхтарондан (Шайбонийлар қабри) келтирилган қадама гулли панел бўлаклари биз саройларда учратган панел бўлақларига ўхшашдир.

дудаги сарой харобаларидан олинган гиштлар учта маҳалланинг масжидига ишлатилганлиги ҳақида ерлик қариялар сўзлаб беришди. Боғи Бўлдудан эса ҳаттоки сарой деворининг остидаги тошлар ҳам қазиб олинган экан. Демак, бу саройлар секин-аста бузилиб¹² йўқ бўлиб кетган деса бўлади. Саройларнинг бузилиш сабаблари, асосан XV асрнинг ўрталаридан бошланган сиёсий тушқунликлар (ўзаро феодал урушлари, ташқаридан тез-тез бўлиб турадиган босқинчиликлар...), уларнинг унчалик мустаҳкам қурилмаганлиги, қимматбаҳо материалларнинг кўп ишлатилганлиги ва бошқа сифатлари, уларга дин ҳомийларининг нафрат кўзи билан қараганлиги¹³ сабаб бўлган¹⁴. Натижада бир вақтлар ҳаммани ҳайратга солган бу боғу-роғ ва саройлар емирилиб, ўрнига гишт тепалар пайдо бўлган.

Октябрь социалистик революциясидан сўнггина ажодларимиз томонидан яратилган санъат намуналарини сақлаб қолишдек олижаноб ишга қўл урилди. Қанчадан-қанча меъморий ёдгорликларнинг изларини қидириб топиш ва тиклашдек машаққатли, лекин завқли иш ота-боболаримиз яратган санъат турларини кўз ўнгимизда гавдалантиришга бир оз бўлса-да, ҳисса қўша олади. Юқорида номлари тилларда дoston бўлган боғ-саройларни биз кўз ўнгимизда гавдалантира оламизми? Бу масалани ечишда ушбу сатрлар муаллифи олиб борган археологик қазिशмаларга, ёзма манбаларда берилган маълумотларга, миниатюралардаги боғ ва саройлар тасвири ва шу каби маълумотларга амал қилинди. Боғ-саройлар қиёфасини тасаввур қилишда уста қаламкашлар қўли билан чизилган тасвирий санъат (миннатура)

¹² Бундай бузилиш ҳоллари Самарқанддаги Улугбек расадхонасида ҳам аниқланган. В. Л. Вяткиннинг ёзишича, «Расадхона» табиий ҳолда вайрон бўлган эмас. У гишма-гишт кўчириб бузилган, чунончи, бу ердан бутун гиштлар, катта-катта бўлақлар, мрамр плиталар ва катта-катта сиркор нақшлар бошқа иншоотларни қуриш учун оlib кетилган...» қ.: Вяткин В. Л. Отчет с раскопках обсерватории Мирза Улугбека в 1902 и 1908 гг. «Известия Русского комитета для изучения Средней и Восточной Азии в историческом, лингвистическом и этнографическом отношениях», сер. П. № 1. СПб., 1912, с. 92.

¹³ Тарих саҳифаларида Улугбекнинг фан соҳасидаги ютуқларини қоралаган дин ҳомийларининг, унинг даврида қурилган Чинихонанинг деворларига ишлаган суратларни майда-майда қилиб синдириб ташлаганликларини ўша даврнинг тарихнависи Абдураззоқ Самарқандий айтиб ўтган. қ.: Массон М. Е. Архитектурно-планировочный..., с. 77.

¹⁴ Бу боғлар XVI асрнинг бошларида Шайбонийхон аскарлари томонидан Самарқанднинг олинмиш даврида ҳам кўп шикастланган. қ.: История УзССР, том I. Ташкент, 1967, с. 524.

намуналарининг роли каттадир. Уларда айнан Самарқанднинг XIV—XV асрдаги боғлари акс эттирилган деб айта олмаймиз. Лекин бундай боғларнинг қиёфасини чизган уста сураткашлар шу каби боғлардан намуналар олган ҳолда ўз асарларини яратганлар. Уларни кўрар эканмиз, уларда акс эттирилган (бинолар, табиат кўринишлари ва бошқалар) тасвирларнинг ёзма манбаларда берилган маълумотлар ва археологик текширишларнинг натижасига мос тушишини кўрамиз. Бу миниатюраларнинг диққатга сазовор томони шундаки, уларда ранг масаласига ҳам алоҳида аҳамият берилган. XV аср миниатюрасини санъатшунос олимлардан проф. Л. И. Ремпель, бамисоли сўзсиз ва тушуниш мумкин бўлган бир ашулага ўхшатади¹⁵. Проф. Г. А. Пугаченкова эса, «шарқ миниатюраси XV—XVI аср архитектурасининг ўрганиш манбаидир»¹⁶, — деб ёзади. Ҳеч шубҳа йўқки, XIV—XV асрларда чорбоғлар маълум тартибда олдиндан кўриб, муҳокама қилиб чиқилган тархлар асосида барпо этилган. Уша даврда боғдорчиликка доир кўпгина рисоалар ҳам яратилган бўлиши мумкин. Шундай рисоалардан бири Ниёзий¹⁷ томонидан ёзилган «Ирошодуз зироат фи илмил ҳаросат» (экин экиш йўриқлари ва деҳқончилик илми) китобидир. Шу асарнинг «Чаҳорбоғ ва унинг иморати» сарлавҳали бўлимида чорбоғни қуриш тартиби қуйидагича баён этилган¹⁸. «Қоида шуки, чаҳорбоғнинг гирдини девор тагидан уч зир¹⁹ ташлаб, бир зир¹⁹ келадиган ариқ қазилади. Ариқнинг девор томонидаги қирғоғига бир-бирига яқинлаштириб сафидори Самарқандий (оқ терак) экилади, у хушнамодир. Кажу (қарағай) у қадар латофатли эмас, шунинг учун унинг ҳожати йўқ. Боғ тарафидаги ариқ қирғоғига савсан (гулсафсар) экиш муносибдир. Кейин яна раҳрав учун уч заръ (заръ—газ, 107 сантиметрга тенг), арқ (йўл) ташлаб, бир зир¹⁹лик ариқ қазилади. Унинг арқ томонидаги қирғоғига савсан экиб, сафи-

¹⁵ Ремпель Л. И. Эстетические основы искусства эпохи Темуридов. «Общественные науки в Узбекистане», Ташкент, 1969, № 8—9, с. 18—19.

¹⁶ Пугаченкова Г. А. Восточная миниатюра как источник по истории архитектуры XV—XVI вв. Архитектурное наследие Узбекистана. Ташкент, 1960, с. 111.

¹⁷ Ниёзий. Ирошодуз зироат фи илмил харосат. Ўз ФА ШИ қўлёзмаси, № 565, 42 а, 42(6) саҳифалар.

¹⁸ Абдураимов М. А. Два Среднеазиатских сочинения по истории, агротехники. Известия АН УзССР, 1956, № 9, с. 103—108; Норқулов Н., Низомиддинов И. Миниатюра тарихидан лавҳалар, 53—55-бетлар.

¹⁹ 1 зир¹⁹ 70 см га яқин.

дордан беш зиръ узоқликда бўлган пуштасига зардолу экилади; ҳар икки зардолунинг оралиғига гули сурх ва шафтолу (экиш) муносибдир. Мазкур зардолунинг ҳар биридан кейин боғ ичкарисси томон беш қарч оралиқ ташлаб, ё зардолу экиб, олу, узум пайванд қиладилар. Шундан кейин оралиқдан иморат олдидаги ҳовузга борадиган тўғри ариқ чиқазилади. Унинг қирғоғига ҳамиша баҳор, савсани расмий ва ҳанжарий экиладики, улар хушнамодинлар. Мазкур шоҳ ариқнинг ҳар икки қирғоғи бўйлаб раҳрав учун атрофи ўралган арқ ташланади. Кейин себарга (йўнғичка, беда) учун жой тайёрланади. Себаргазор томонда алоҳида-алоҳида баланд чаҳорчамаан (тўрт гулзор) ажратилади. Биринчи чаман — анор, иккинчиси — беҳи, учинчиси — шафтоли ва шадир (шафтолиннинг бир тури), тўртинчиси амруз (нок) бўлади. Чаҳор — чаманлардан кейин боғчалар тузилади. Биринчи (боғча)га кўк бинафша, элчи савсан ва зебо гул ҳисобланган садбар; иккинчисига заъфарон, наргиз ва бирор оддий зебо гул; бошқасига боғ лоласи, тоғ лоласи, дардари гўш, дардари кокилий, оддий савсан, саҳройи ва оқ савсан, оддий шаҳойиқ; яна бошқа боғчага оқ ёсуман, сариқ арғун, сариқ бинафша, лолайи ду табақа, шаббуй ва сариқ лола, насрин, бағдодий, қазғо; яна бирига гули раъно, буларнинг оралиқларига хашхош (кўкнор гул); кейинги боғчага сариқ ёсуман, гули шаш моҳа, замбак (нилуфар), қаранфулгул, лиму, савсани, савсани хатмий, уни яна гул хайри ҳам деб атайдилар. Боғчага хатми хитойи, оқ ёсуман, шаб ба дўстон, чаман ақруз, лолайи хитойи, бўстон афруз (гултожихўроз) экиладики, бу гуллар бирин-кетин очиладилар. Боғчаларнинг этагига, уларнинг шарқий ва ғарбий томонларига настаран экилади; унинг ёнидан ҳовузнинг шимол томонидан яна икки бута настаран экадилар, ҳовуз иморатдан 20 заръ, ёки қанча муносиб топсалар, шунча узоқликда бўлиши керак. Иморат курсиси атрофига чинор, толтут экадилар. Иморатга яқин жойларга, унинг шарқ томонига олуболу, ғарбий томонига — гилос, улар оралиғига қизил арғун экилади. Иморатнинг жануб томонидаги лулалулга (атрофи ариқ бўлган суфа) олма экилади. Чунки иссиқ офтоб кунлари (олма дарахти) унинг тафтини қайтаради»...

Юқорида келтирилган парчадан кўриниб турибдики, Темурийлар давридаги боғ усталари барча қилган ишларида қурилиш ва экиш қоидаларига риоя қилган ҳолда иш тутганлар. Археологик текширишлар ҳам боғларни маълум қоида ва тартиб асосида қурилганлигини кўр-

ситади. XIV—XV асрларда қурилган боғлар асосан турғи бурчак шаклида бўлиб, томонларининг узунлиги 1 километрга яқин бўлган. Боғнинг ҳар бир бурчагида баланд имаратлари бўлиб, уларга айланма зиналар орқали чиқилган. Боғнинг ҳар тарафида, яъни ҳар икки минора оралиғида турли зеб-зийнатлар билан безатилган каттакон дарвозалари бўлган. Улар олдига қўйилган махсус соқчилар кеча-кундуз боғни қўриқлаб туришган. Ҳар бир дарвозадан боғнинг марказига қараб тўғри йўллар ўтказилган. Бу асосий тўғри йўллардан боғнинг бошқа қисмларига ўтказилган йўллар бўлган. Бу йўлларга пишиқ ёиштлар²⁰ ётқизилган.

Боғнинг ўртасидаги ҳашаматли сарой ва турли ерларга тартибли жойлаштирилган чодирлар, шийпончалар (шоҳ учун алоҳида тахтлар) шоҳ ва унинг яқин кишиларига боғнинг турли қисмларида дам олишга имкон яратган.

Юқорида эслатиб ўтганимиздек, бу боғлар маълум тарх асосида қурилган бўлиб, уларнинг бир-биридан фарқи катта бўлмаган, яъни баъзиларида ҳовузлар ўз шакллари, катта-кичикликлари билан фарқ қилган, ҳолос. Баъзиларида оқиб турган шаршаралар табиий бўлса, баъзилариники сунъий бўлган. Баъзи боғларнинг жойлашган ери текисликдан иборат бўлса, баъзилариники баланд-пастликдан иборат бўлган ва ҳ. к.

XIV—XV асрлардан кейинги даврларда қурилган чорбоғларнинг ҳам юқоридаги чаҳорбоғ тархига бўйсунган ҳолда қурилгани маълум²¹. Бу типда қурилган чорбоғлар кейинги даврларда ҳам ўз устунлигини кўрсатган. Мисол учун ҳозирги кунда меҳнаткашларнинг шифо топиш жойига айлантирилган Бухородаги (XIX—XX аср) Ситораи-Моҳи-хосса боғининг режаси диққатга сазовордир. Боғ XIV—XV асрдаги Самарқанд боғларига ўхшаш анъанавий чорбоғлар шаклида режаланган. Боғ саҳни бир-бирига перпендикуляр йўлкалар билан тўртта тўғри бурчакли майдончаларга бўлинган. Шунга кўра унч чор чаман дейилади²². Боғ билан яқиндан танишган киши кўз ўнгида бундан 5—6 аср илгари Самарқанддаги боғлар намоён бўлади.

Самарқанднинг XIV—XV асрдаги чорбоғлари юқорида баён қилганимиздек, тўрт бурчак шаклида, кўпчи-

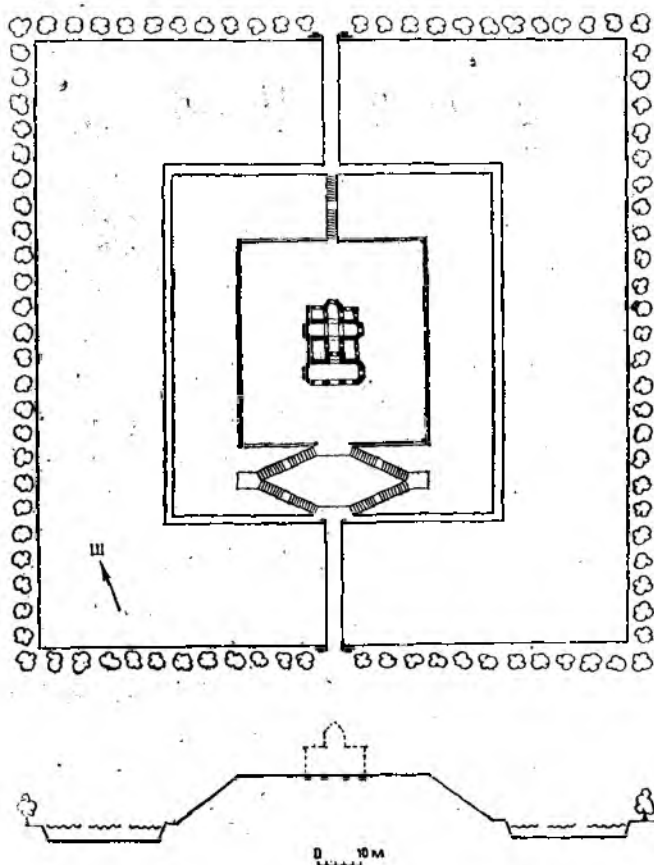
²⁰ Бу материал ҳозирги даврда ҳам аҳамиятини йўқотмаган. Қ.: Титова Н. Дорожки и площадки в саду.—Наука и жизнь, М., 1972, № 5, с. 145.

²¹ Иванов П. П. Удельные земли Мухаммадхана.—Зап. инс. Востоковедение АН. Том VI. 1937, с. 45.

²² Крюков К. С. Ситора-и-Махи-хаса. Ташкент, 1968, с. 5—6.

лиги тўрт дарвозали бўлиб, улар орқали ўтиладиган йўллар чорбоғ ўртасидаги қасрга олиб борган.

Боғи Давлатобод боғи тўғри тўртбурчак шаклида бўлиб, шимолий шарқдан жанубий ғарбга қараб йўнал-

30-расм. Давлатобод боғидаги сарой жойлашган тепаликнинг умумий кўриниши (тархи ва кесмаси реконструкцияси)

ган. Боғ икки қисмдан иборат бўлиб, уларни бир-биридан пахса девор ажратиб турган. Шимолий шарқ қисми тўғри тўрт бурчак шаклида (900×450 метр) бўлиб, у ерларга асосан узум экилган. Жанубий ғарб қисми эса тўртбурчак шаклида (900×900 метр) бўлиб, унинг марказий қисмида шинамгина саройча қад кўтарган. Сарой

сунъий тепалик устига қурилган бўлиб, тепаликнинг асоси (пастки қисми) 70×70 метр, юқори қисми эса 44×42 метр, баландлиги эса 12 метр²³ бўлган. Тепалик (30-расм) атрофи хандақ билан ўралган. Унинг кенглиги 20 метр бўлиб, ўз даврида доимо сув билан тўлиб турган. Тепаликнинг ён бағирлари мармар тош тахтачалар ва пишиқ гиштлар билан қопланган²⁴. Тепалик марказига жойлашган саройга ўтиш учун икки тарафдан кўтарма кўприклар бўлган. Жанубий шарқ томондаги кўприкдан ўтилгач, мармар тоштахталар билан ишланган айлана зиналар орқали саройнинг олд томонига чиқилган²⁵. Сарой жойлашган тепалик атрофлари панжаралар²⁶ билан ўралган. Тўғри тўртбурчак шаклидаги саройнинг бўйи 20 метр, эни эса 14 метр бўлган. Саройга жанубий ғарб томондаги айвон орқали кирилган, Айвон шимолий ғарбдан, жанубий шарққа томон чўзилган бўлиб, узунлиги 12 метр, эни 4 метр бўлган. Саройнинг асосий қисмини бир-бири билан кесишган йўлаксимон уйлар ташкил этган. Саройнинг тўрт бурчагида эса биттадан хоналар жойлашган бўлиб, улардан иккитаси тўртбурчак шаклида, иккитаси эса тўғри тўртбурчак шаклида бўлган (31-расм). Хоналар ичи XIV—XV асрларга хос бўёқлар билан зийнатланган бўлиб, деразаларига мармар панжаралар ишлатилган ҳолда ташқи ёруғлик билан тўла таъминланган. Хоналарнинг полига ётқизилган рангли мармар тоштахталар усталар санъатининг юксаклигидан далолат бериб турибди. Саройнинг ташқи кўринишига ҳам унинг деворларига қопланган рангли қопламалар ажойиб тус берган. Сарой икки қаватли²⁷ бўлиб, иккинчи қавати ярим очик ҳолдаги айвон кўринишида бўлган. Ундан бутун боғ манзараси яққол кўринган. Биз таърифлаётган бу сарой ўзининг ташқи кўриниши билан Урта Осиёдаги қадимги қасрларни²⁸ эслатган. Унинг тархи бир қараш-

²³ Берилган рақамлар бизнинг тахминимиздир. Ҳозирги вақтда бу тепалик ҳажми вақт ўтиши билан емирилиши натижасида кичиклашган.

²⁴ Шунга ўхшаш ҳоллар олдинги ва кейинги даврларда ҳам бўлган. Масалан, ҳозирги кунга қадар сақланиб келаётган Бухородаги Аркиннинг ён бағирлари пишиқ гишт билан қопланган.

²⁵ Иккинчи кўприкдан ҳам зиналар орқали чиқилган (У. А.).

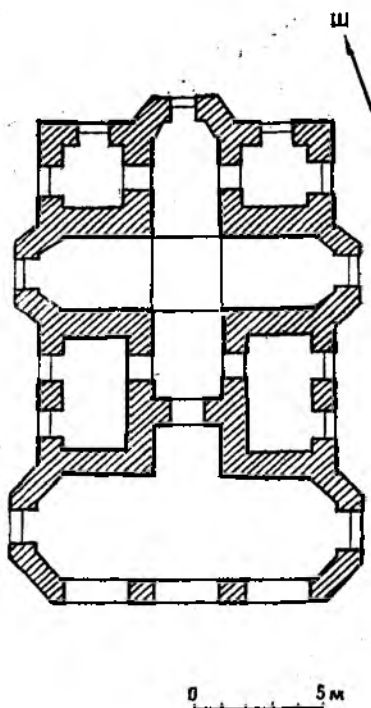
²⁶ XIV—XV асрларда кенг ишлатилган панжарали тўсиқлар адабиётларда ва миниатюраларда берилган. қ.: Пугаченкова Г. А. Садово-парковое искусство Средней Азии, рис 6.

²⁷ Бу типдаги архитектура намуналари сифатида Ҳиротдаги (XV аср) Тарабхона номли павильонни кўриш мумкин. қ.: Бобирнома, 220-бет.

²⁸ Нильсон В. А. Архитектура Средней Азии V—VIII вв. Ташкент, 1966, с. 194—195, рис. 71.

даёқ Урта Осиё меъморчилигига хос бўлмаган шаклни эслатса-да, аслида ерлик хусусиятларни ўзида сақлаб келган ўзига хос меъморчилик санъатининг намуналаридан бири ҳисобланган.

Умуман олганда бу саройда Урта Осиёда жуда қадимдан анъанавий тусга кириб келган услубларни, яъни

31-расм. Давлатобод Сарой тархи (реконструкция)

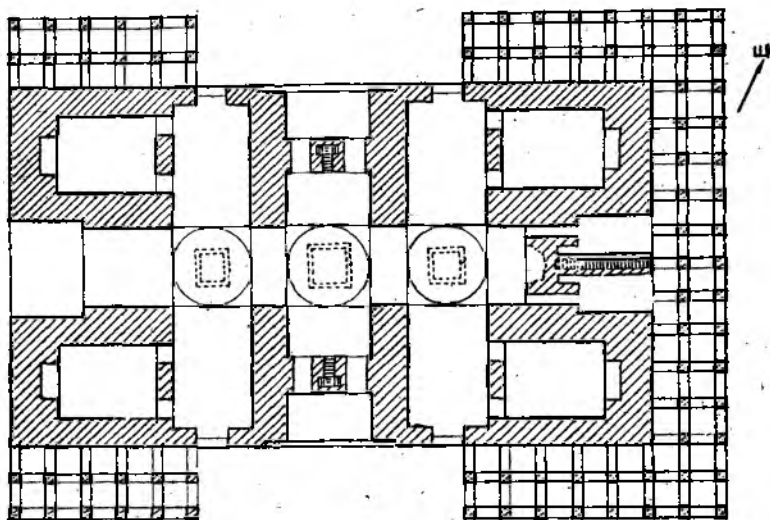
марказий ҳашаматли хоналарни алоҳида кўрсатиш²⁹ ҳолларини, иморат олдида туташ қурилган айвонларни³⁰ кўриш мумкин.

Боғи Дилкушо тўртбурчак шаклида бўлиб, пахса деворлар билан ўралган. Боғ томонларининг кенглиги 900 метрдан бўлиб, унинг тўрт томонида жойлашган дарвозалар орқали кетган йўллар боғ марказидаги қасрга

²⁹ Уша асар, 330-бет.

³⁰ Бу услуб қадимги Шарқ архитектурасига мансуб бўлиб, то шу кунларгача ўзининг устунигини йўқотмаган. қ.: Ахроров И., Ремпель Л. И. Резной шук Афрасиба. Ташкент, 1971, с. 127.

олиб борган. Бу сарой XIV асрнинг охирларида қурилган энг намунали, ҳашаматли саройлардан бири бўлиб, Улуғбек даврида ҳам ўз кўринишини йўқотмаган. Саройнинг тархи тўғри тўртбурчак шаклида (32-расм). Жанубий ғарбдан шимолий шарққа томон чўзилган бўлиб, узунлиги 74 метр, эни эса 40 метр бўлган. Сарой уч қаватли бўлиб, учинчи қавати ярим очиқ бўлган

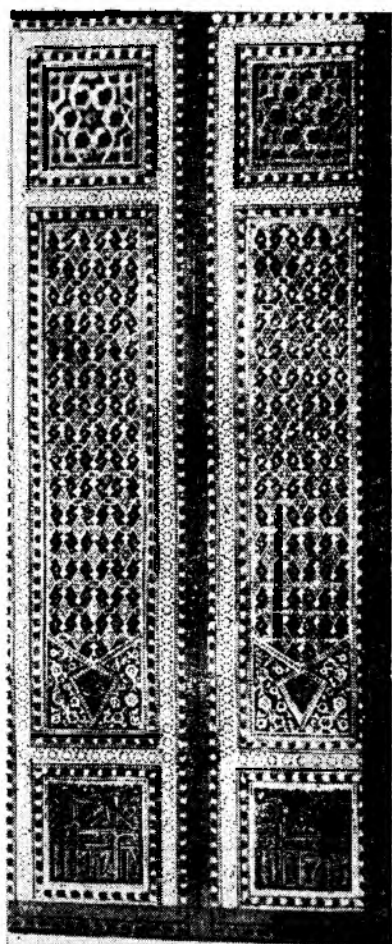
32-расм. Дилкушо боғидаги сарой плани.

хоналарни ташкил этган. Унинг эшиклари асосан уч тарафдан бўлиб, жанубий ғарб тарафидаги (10,5 метр) эшикдан шимолий ғарб тарафига қараб чўзилган уч чўмбазли залларга кирилган³¹. Бу заллар хочсимон шаклда жойлашган бўлиб, марказий қисмларидаги тўртбурчак шаклидаги сув ҳавзалари (3×3 метр; 4×4 метр; 3×3 метр) ўртасидан отилиб турган кенг (11 метрдан) эшиклардан кирилгач³², у ердаги тўртбурчак

³¹ Бу каби усулда қурилган меъморчилик намуналарини XIV—XV асрлардаги иморатларда кўплаб учратиш мумкин. Масалан, Туркистондаги Аҳмад Яссави мақбарасида, Самарқанддаги Шоҳи Зиндадаги Туман ора масжидида, Ғиждувондаги Улуғбек мадрасасида ва бошқаларда. Қ.: Пугаченкова Г. А. Памятники архитектуры Средней Азии эпохи Навои. Ташкент, 1957, IV—V таблица.

³² Бу ерда эшикнинг кенглиги 11 метр экан деб ўйлаш ноўриндир. Қазимша даврида бу ораликда девор пойдеворининг қолдиқлари учрамади. Шунга асосан бу ерларда панжарали эшиклар бўлган деб айта оламиз.

шаклидаги устунлар ичига ишланган айланма зиналар орқали саройнинг юқориги қаватларига чиқилган. Саройнинг тўрт бурчагида бир хил кўринишдаги тўғри

33-расм. Нақшинкор эшик (XIV—XV аср).

тўртбурчак хоналар (11, 5×8,5 метр) алоҳида ўрин тутган. Уларнинг эшиклари бир тарафдан иккитадан бўлиб, қарама-қарши томонида подшоҳ учун махсус тахмон ишланган. Саройнинг шимолий шарқ қисмида икки хона ўртасида «Т» ҳарфига ўхшаш шаклни эслатувчи

махсус мослама ишланган бўлиб, унинг устига фонтанларни сув билан таъминлаш учун мослама ўрнатилган. Унинг тепасига орқа тарафдаги зиналар орқали чиқилган.

Саройнинг садафлар қадаб ишланган қадама нақшли ёғоч эшиклари ҳамда мармар панжаралар³³, шунингдек ҳар хил рангли (ҳаво ранг, қизил ранг, сариқ ва бошқа рангли) ойналар қадаб ишланган ганчли панжаралар сарой ҳуснига ҳусн қўшган (33-расм). Саройнинг кенг, ёруғ заллари ҳамда баланд устунлар ёрдамида ишланган уч тарафидаги айвони саройга ўзгача кўриниш берган. Сарой айвонлари ва уйларининг полларига махсус ишланган тўрт ва олти бурчакли пишиқ гиштлар ётқизилган. Юқоридаги махсус мослама ишланган жойнинг полларига эса махсус шаклларда ишланган тоштахталар ётқизилган.

Сарой деворларига ички ва ташқи томондан ишланган нақш ва расмлар юксак санъат намунаси бўлиб, залларга ҳар хил бўёқларда зарҳаллар бериб ишланган суратларда шоҳлар олиб борган урушларни намойиш қилувчи лавҳалар, ҳамда шоҳ онла аъзоларининг тасвирлари ишланган. Булардан ташқари, саройнинг ташқи деворларига ишланган ҳар хил рангли қопламалар узоқдан қараганда деворларга осилган гилам каби товланиб турган.

Боғи Бўлду ҳам Дилкушо боғи каби ишланган бўлиб, унинг марказидаги сарой кўриниши тўртбурчак шаклида (52×52 метр) бўлган (34-расм). Сарой икки қаватли бўлиб, юқоридаги қавати ярим очиқ айвон шаклида бўлган. Унинг бир-бирига қарама-қарши симметрик равишда жойлашган тўрт томонидаги эшиклари жуда ҳам ҳашаматли бўлган. Айниқса шимолий ғарб ва жанубий шарқ томонидаги эшиклар (пештоқининг кенглиги 12 метрдан) савлатли бўлган.

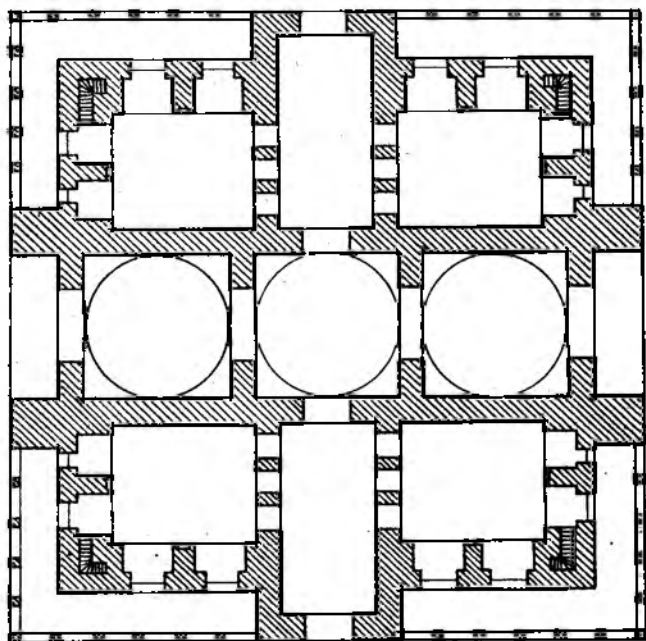
Саройнинг хочсимон тархи ва унинг уч гумбазли заллари Дилкушо боғидаги саройга ўхшашдир. Бу заллар бир хил кўринишда бўлиб, улар тўрт бурчак шаклида (12×12 метр) бўлган³⁴. Марказий залнинг шимолий шарқ ва жанубий ғарб тарафидаги заллар эса тўғри тўртбурчак шаклида (16×8 метр) бўлган. Саройнинг

³³ Бу каби эшиклар, панжаралар XIV—V асрда метморчилик ишларида кўплаб ишлатилган. қ.: Қори Ниёзий Т. Н. Улуғбек ва унинг илмий мероси. Тошкент, 1971, 12, 13, 14, 16, 17-расмлар.

³⁴ Бундай кенг заллик саройлар XIV—XV асрлардан олдинги даврларда ҳам бўлган. Масалан, қ.: Белиницкий А. М., Распопова В. И. Древний Пенджикент. Душанбе, 1971, с. 11.

тўрт бурчагида жойлашган тўғри-тўртбурчакли хоналар ҳам бир хил кўринишга эга, яъни 12×10 метрдан. Саройнинг юқори қаватига шу бурчаклардаги хоналарнинг деворини ичидан ишланган бурама зиналар орқали чиқилган. Саройнинг залларига ўрнатилган панжаралар-

ш

34-расм. Боғи Бўлдудаги сарой тархи. Реконструкция (авторники).

дан тушган ёруғ сарой залларини бир текисда ёритган. Бинодаги қадама гуллик эшиклар ва деворларига ишланган ҳар хил темадаги расмлар тушиб турган ёруғда янада жозибалироқ кўринган. Бу сарой жиҳозларининг қимматбаҳолиги билан бошқа саройлардан ажралиб туради.

Саройнинг тўрт томонида энсиз (эни 4 метрдан) айвон бўлиб, сарой хоналарининг полларига махсус пардозланган пишиқ гиштлар ётқизилган. Бошқа саройлар-

да бўлганидек, бу сарой қиёфасида ҳам халқ санъатининг барча шакллари ўз ифодасини топа олган.

Боғча бошқа боғларга нисбатан бирмунча кичик бўлган. Бу боғда жойлашган сарой (Чиннихона) жанубий ғарбдан шимолий шарққа томон чўзиқроқ бўлиб, тархи Давлатободдаги сарой кўринишида бўлган.

Саройнинг жанубий ғарб томонида шиннамгина айвонча жойлашган бўлиб, айвон қаршисида айлана шаклида фонтан ишланган. Хоналар ичидаги ва ташқаридаги рангли безаклар ва Хитойдан келтирилган чинни изоралар деворга сурат чизиш санъатининг Улуғбек замонида янада юқори поғонага кўтарилганлигини кўрсатиб турибди. Бу сарой Улуғбекнинг расадхонада ишлаб ҳориган чоғларида келиб дам оладиган жойи бўлган.

Чилустун саройи Майдон номли боғнинг марказида жойлашган бўлиб, тўғри тўртбурчак шаклида бўлган. Сарой икки қаватли бўлиб, унинг айвонидаги устунларнинг шакли кўп қиррали ва бурама кўринишида, тошдан йўниб ишланган. Саройнинг тўрт бурчагида миноралар бўлиб, иккинчи қаватга шу миноралардаги бурама зналар орқали чиқилган.

Иккинчи қаватнинг ўрта қисмида тўрт томонидан эшиги бўлган уй бўлиб, унинг атрофи устунлари тошдан йўнилган равоқ кўринишидаги айвондан иборат бўлган.

Сарой баландлиги 2 метрча келадиган тош супа устига қурилган, супанинг бўйи 60 метр, эни 40 метрча бўлган. Саройнинг шимоли шарқ томонида атрофи мрамар тоштахталар билан ишланган ҳовуз бўлган.

Шундай қилиб, биз XIV аср охирлари ва XV асрнинг биринчи ярмиларида Самарқандда яратилган боғ-саройлар ҳақида қисқача характеристика бериб ўтдик. Бу барпо қилинган чорбоғлар ўша даврнинг барча ютуқларини ўзида мужассамлантирган бўлиб, меъморчилик талабларига тўла жавоб бера оладиган ҳолда қурилган.

ХУЛОСА

Ўтмиш маданияти, санъати тарихини ўрганар эканмиз, ҳали олдимизда қанчадан-қанча ечилмаган масалалар турганини ҳис этамиз. Биз юқорида зикр этган масала ҳам шундай масалалардан бири эди. Ушбу сатрлар автори Самарқанд атрофидаги XIV—XV асрларга оид боғ-саройларни археологик нуқтаи назаридан ўрганиб, қазинмалар натижасида тўпланган маълумотларни тарихий ва бошқа ёзма манбалар асосида таҳлил қилиб қуйидаги хулосага келди.

1. XIV асрнинг охири ва XV асрнинг бошларидан бошлаб Самарқанд Шарқнинг тенгсиз шаҳарларидан бирига айланди. Олдинги ҳукмдорлардан фарқли ўлароқ, XIV—XV асрдаги ҳукмдорлар барча санъат намуналарини ўз пойтахтлари—Самарқандда бўлишини исташган. Шу мақсадда улар ўзлари босиб олган ерлардан олимлар, меъморлар, рассомлар, яъни жамики ҳунар усталарини Самарқандга тўплашга интиланлар. Натижада ҳозирги кунга қадар барча санъат муҳлисларини ҳайратга солиб келаётган меъморий санъатнинг энг гўзал ва ноёб намуналари барпо қилинди. Ана шу даврда ҳар бири ўзинча алоҳида санъат намунаси ҳисобланган боғ-саройлар ҳам бунёдга келди.

2. Ҳашаматли саройларга назар ташлар эканмиз, уларни икки хил, яъни енгил ва оғир типларда (нусха) қурилганлигини кўрамиз.

Оғир типдаги саройлар кўпинча шаҳар яқинига ва қурилиш материалларини ташиб олиб бориш қулай бўлган ерларга қурилган бўлиб, улардан асосан хордиқ чиқариш ва кўнгил очиш мақсадида фойдаланилган бўлса-да, лекин вақти келиб душман бостириб келгудек бўлса, ҳарбий истеҳком вазифасини ўташлиги ҳам кўзда тутилган.

3. Бу боғ-саройларда икки хил санъат — меъморчилик билан боғчилик санъати бир-бири билан чамбар-

час боғланган, бири иккинчисини тўлдирган ҳолда на-
моён этилган. Боғ-саройларни бунёд этган усталар тенг-
сиз билим эгаси, замонасининг «универсал» санъаткори,
табиатшунос олими бўлганликларидан далолат беради.

4. Бу боғ-саройларни бунёд этишда кўплаб чет эл-
лик усталар ҳам қатнашган, лекин улар қурилиш ишла-
рида маҳаллий шароитни ҳисобга олган ҳолда миллий
услуглардан четга чиқмай иш тутдилар. Уларнинг ёрда-
ми туфайли меъморчиликдаги баъзи бир элементлар
ҳамда уларда ишлатиладиган безакларнинг кўриниши
бойиган бўлса-да, аслида боғчилик ва меъморчилик
санъатининг бош бунёдкорлари Ўрта Осиё фарзанд-
ларидир.

5. Бу даврда Ўрта Осиёда ҳам илм-фан эгалари
кўплаб етишиб чиққан. Айниқса, меъморчилик соҳаси-
дагилари аниқ назария билан қурошланган, ҳисоблаш
илмларини яхши билган, эстетика ва философиядан ҳам
хабардор кишилар бўлганлар. Улар Исмоил Самоний,
Минораи Калон, Мағоки Атторий каби дунёда ягона
ҳисобланган меъморий иншоотларни қурган, ота-бобола-
рининг тажрибаларини ўзларида мужассамлантирган
усталар эдилар. Лекин улар қурган кўплаб меъморий
ёдгорликлар санъатни, илмни хуш кўрмаган дин ҳо-
мийларининг реакцион таъсири натижасида вайрон
этилди, бундай тенгсиз санъат усталарининг номлари
бизгача тўлиқ етиб келмади.

6. Ўрта Осиё санъатини бойитишда чет эллар билан
бўлган маданий алоқалар ҳам озми-кўпми меъморчилик
ва боғчилик санъатига таъсир кўрсатган. Бу алоқа ай-
ниқса Улуғбек даврида бирмунча кучайган.

7. XIV асрнинг охири XV асрнинг биринчи яримла-
рида бунёд этилган боғлар асосан чорбоғ кўринишида
бўлиб, симметрик тарзда жойлашган. Улар икки хил
кўринишда: биринчи хили — геометрик шакллар асоси-
да қурилган, иккинчи хили эса манзарали, яъни тўғри
чизиқларга бўлинмаган ҳолдаги боғлар бўлган. Ҳар
икки ҳолатда ҳам боғдаги барча элементлар тартиби
билан алоҳида жойлаштирилган. Боғлар учун жой тан-
лаш ва уларга ном бериш масалаларига ҳам алоҳида
эътибор берилган.

8. Боғлардаги ҳар бир нарса (сарой, шийпонлар, да-
рахтлар ва бошқалар) бир-бири билан боғлиқ ҳолда
жойлаштирилган. Улар доимо бир-бирини тўлдириб тур-
ган. У ерда бирорта ҳам ортиқча элемент кўринмайди.
Боғ ўртасида қурилган ҳашаматли саройлар дарахтлар
орасида ортиқча кўзга ташланмайди. Хуллас, ҳамма

нарса бир-бирини тилсимлагандек, бир-бирине ҳам қиммати, тузаллиги йўқдек туюлади. Боғнинг тўрт томонида жойлашган дарвозалар ҳам бир хилда.

9. Боғ ҳавоси тан давоси дегандек, боғда доимо мусаффо ҳаво бўлган. Ҳатто боғдан ташқарида ҳаво дим бўлса-да, боғдаги турли-туман дарахт ва гулларнинг соя-салқинида оқиб ётган беҳисоб ариқлар, ҳовузлар, фонтанлар боғни хушҳаво билан таъминлаган.

10. Боғларнинг марказидан ўрин олган ҳашаматли саройлар ҳам ўша даврнинг энг яхши боғчилик санъатига мос тушадиган тархлар бўйича, Урта Осиё иқлимининг барча хусусиятларига мос ҳолатда қурилган. Уларда Урта Осиёда жуда қадимдан анъанавий тусга жириб қолган услубларни, яъни марказий ҳашаматли хоналарни алоҳида кўрсатиш ҳамда иморат олдига туташ қурилган айвонларни кўрамиз.

11. Чордара кўринишидаги бу саройлар симметрик қондаларга риюя қилинган ҳолда қурилган бўлиб, ички кўриниши хочсимон шаклда тузилган. Уларнинг тўрт томонига жойлашган эшикларига алоҳида эътибор берилган. Саройларга кўпинча тўрт томонлама эшиклар ўрнатилиши (баъзиларида эшиклар ўрнида кенг панжаралар бўлиши) сабабли саройда ёзнинг иссиқ кунлари ҳам салқин ҳаво бўлган.

12. Саройларни қуришда унинг пойдеворига алоҳида аҳамият берилган, чунки бу давр учун хос бўлган ҳашаматли ва улкан иморат пойдеворининг кенг ва чуқур бўлишини тақозо этган.

13. Ҳар бир саройни алоҳида-алоҳида кўрар эканмиз, уларнинг секин-аста ўзидан олдинги саройларга нисбатан яхшиланиб, такомиллашиб борганлигининг гувоҳи бўламиз. Бу ҳол боғчилик ва меъморчилик санъатининг ўсиш, изланишда бўлганлигини кўрсатади.

14. Меъморчилик санъатида энг юқори ўринларни эгаллаган элементлардан бири — унга бериладиган нақш наволардир. Деворларни қоплашда кўп ишлатилган майолика, мозайка типидagi нақшларнинг рангбаранглиги ошди, кўриниш жиҳатидан бойиди, уларни ишлатиш енгиллашди. Яна шу нарса диққатга сазоворки, бундай нақшлар киши кўзини чарчатмайди. Нақшлар ичида ўсимлик кўринишидаги нақшлар биринчи ўринда туради. Шунингдек ёзувли ва геометрик нақшлар ҳам ўз ўрнида кенг ишлатилган. Улар орасида олдинги даврлардаги меъморий ёдгорликларда учрамаган усулда, масалан, кундал типида ишланган нақшлар ҳам учрайди. Барча нақшлар ўз жойига қараб юқори дид

билан ишлатилганлиги сезилиб туради. Бу нозиклик Улугбек даврида қурилган саройларда янада юқори даражада бўлган. Нақшларни ишлашда олдинги даврларда энг яхши ҳисобланган нақшларга қайтиш ҳолларини ҳам кўрамиз. Ранг масаласида ҳам чегараланмаган ҳолни кўриш мумкин.

15. Саройларнинг тархи ҳамда уларга ишланган нақшларни ўрганар эканмиз, уларнинг келиб чиқиш тарихи жуда узоқ замонларга хос эканлиги, асрлар ўтиши билан улар такомиллашиб, қайта ишланган ҳолда XIV—XV асрлар талабларига жавоб бера олганлигини кўрамиз.

16. Бу боғ-саройлар халқни эзувчи синф учун хизмат қилган. Уларни бино қилган халқ ўзларининг маҳсулотларидан баҳраманд бўла олмаганлар. Шу сабабли бу боғ-саройлар уларнинг ёдидан тезда кўтарилган.

17. Боғ-саройлар қурилиш жиҳати ва ҳамма томонлама бекаму кўстлигидан ўз даврининг ноёб (меъморчилик ва боғчилик санъатидаги) намуналаридир.

Шундай қилиб, XIV аср охири ва XV асрнинг биринчи ярмига оид бўлган боғсаройларни ўрганар эканмиз, уларни чуқур муҳокама қилиш натижасида Урта Осиё усталарининг қўлга киритган ютуқларини ижодий ва танқидий ўрганиш ва ижодий қайта ишлаш натижасида ҳозирги замон боғчилик санъатида ҳам яхши натижаларга эришиш мумкинлигига ишонч ҳосил қиламиз. Ҳозирги кунда халқимизнинг турмуш савияси юқори даражага кўтарилаётган, уларни маданий ҳордиқ чиқаришларини янада яхшилаш учун кураш бораётган порлоқ замонда боғлар барпо этишни янада жадаллаштириш зарур. Бу боғларда сув ҳавзалари, шийпончалар ва бошқа кўнгил очар жойлар қуриш мақсадга мувофиқдир. Келажак учун курашиш, фан ва техника соҳасида янги ютуқларга эришиш фақатгина соғлом кишиларгагина мансуб бўлиб, бу уларнинг яхши ва мароқли дам олишига ҳам боғлиқ. Хуллас, ҳозирги замонда боғчилик соҳасида иш олиб борилар экан, ўтмишдаги бу санъатнинг ютуқларини танқидий ўзлаштириб, ҳаётга тадбиқ этиш ва бу билан авлодларимиз анъаналарини сақлаб қолиш олижаноблик бўлур эди.

Шуни таъкидлаб ўтиш лозимки, бу ёдгорликлар Урта Осиё халқларининг, жумладан, ўзбек халқининг ўзига хос бой маданиятидан далолат беради. Унинг қурувчилари асосан маданиятимизнинг барча мўъжизаларини яратишга қодир халқ ҳисобланса-да, тарихда бу темурийлар номи билан боғлиқ ҳолда сақланган. Ўтмишдаги

аждодларимиз — меҳнаткаш халқ томонидан яратилган ва ҳозирда ер юзидан йўқ бўлиб кетган қанчадан-қанча меъморий ёдгорликлар қолдиқларини қидириб топиш ва ўрганиш ёш археология фани олдида турган шарафли вазифадир.

Шундай қилиб биз халқимизнинг бизга қолдирган бу боғчилик маданиятидан таълим берувчи, бой хазиналарини ўрганар эканмиз, ҳали олдимизда жуда ҳам хилма-хил, ўрганишимиз лозим ҳамда зарур бўлган масалалар турганлигини ҳис этамиз. Уларнинг бу асрлар оша машаққатлар чекиб, йиллар асрлар оша кузатувлари асосида қўлга киритган маданий хазиналарининг қимматини тушунмоғимиз, ардоқламоғимиз ва янада жадаллик билан халқимиз онгига бу санъатнинг қанчалик қимматга эга эканлигини сингдирмоғимиз лозим. Токи улар етиштираётган ҳар бир туп мева дарахтининг кадрияга етишсин.

Яхши ният билан кўчат экувчи ҳар бир инсон аввалам бор келажакни ўйлайди, албатта. Шунингдек ота-боболаримиз ҳам юқорида номлари тилга олинган боғларни етиштиришда биринчи бор келажак авлодларини кўзда тутишган. Гарчи у даврдаги боғ-роғлардан фақатгина юқори табақадаги бир ҳовучгина кишилар фойдаланган бўлишса-да, келажакда бу жойлар албатта кенг меҳнаткаш халқ оммасига хизмат қила олишлигига ишонишган.

Ўтган асрларда боғчилик санъати талон-тарожлик мақсадларида олиб борилган босқинчилик урушлари туфайли озми-кўпми танаффуслар билан ривожланиб келган бўлса, эндиликда бу ривожланиш тамоман бошқача босқичга ўтди, десак муболаға қилмаган бўламиз.

Бу вазифалар партиямиз раҳбарлигида ўтказилаётган съезд ва пленумларда алоҳида уқдириб келинмоқда. Бу вазифаларни бажаришга эса халқимиз қодирдир. Ҳаттоки қуриб қолган чўлни ҳам кўкартириб юборишга ақл заковати етадиган кишиларимиз қўлидан ҳамма иш келади.

Келинглар, биз шундай боғлар яратайликки, бу тиҷчилик боғлари деб ном олсин. Яратаётган ҳар бир шаҳарларимиз турли-туман кўкатлар билан ўралиб боғшаҳар номини олсин. Асрлар оша келажак авлодларга ўз ота-боболаридан ёдгорлик бўлиб қолсин, ўз авлодларининг нималарга алоҳида эътибор беришганлигининг гувоҳи бўлишсин, ардоқлашсин.

Эндиликда ўзлаштирилаётган ҳар бир қарич еримизга алоҳида эътибор бериш керак. Иложи бўлса қу-

рилиш ишлари бошланмасдан олдиноқ кўкатлар етиштирайлик, токи қурувчиларимиз иш давомида шундан бахраманд бўлишсин.

Пахтазорларимиз атрофларида полиз экинларини ва мевали дарахтлар хилни кўпайтирайлик, улардан хашарчиларимизнинг диллари хушнуд бўлсин. Улардан тановул қилиб, кучларига-куч қўшилсин, пахта планларини вақтида бажаришга ўз ҳиссаларини қўшишсин.

Етиштирилаётган полиз экинлари ва мевали дарахтларга ишлов беришга алоҳида эътибор берилса, халқ соғлиги ўйланса, мевалар хили кўпайтирилса, сифати яхшилансагина биз ота-боболаримизнинг бизга қолдирган меросларига хиёнат қилмаганлигимизни ҳис этишимиз мумкин. Партияимизнинг, халқимизнинг ниятлари ҳам шу.

(Оқир)

Қанча қимматли бўлганда бу сифат-
ликнинг айридан шарафсизлик
тарихига алоҳида аҳамиятга эга бўл
ганларга бу ишга қўйилган ва
бу ишга қўйилган ишнинг қиммат-
лигини афвудлардан бозорларда
Халқни, А.И.Ш. Телмур оиласини Тош
Босқинчилардан қимматли
ишларига муҳимроқроқ ўйнатади

ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР

- Зап. Р. Г. О-ва.— Записки Русского географического общества.
ЗИВ — Записки Института Востоковедения.
КСИМК — Краткие сообщения института истории материальной культуры.
САГУ — Среднеазиатский государственный университет.
СА — Советская археология.
ТОРГО — Туркестанское отделение Русского географического общества.
ТАКЭ — Термезская археологическая комплексная экспедиция.
УзФАШИ — Узбекистон ССР Фанлар Академиясининг Шарқшунослик институти.
ЮТАКЭ — Южно-Туркменистанская археологическая комплексная экспедиция.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
XIV—XV асрлардаги Самарқанд боғларининг тарихий топографияси	9
XIV—XV асрдаги боғ-саройларни археологик нуқтан назардан ўрганш	25
Боғдаги саройларнинг архитектураси ҳақида	49
Саройларнинг харобага учраши ва уларнинг реконструкция қилиш масалаларига доир	113
Хулоса	128
Шартли қисқартмалар	134

Уткир Алимов

САДОВО-ПАРКОВОЕ ХОЗЯЙСТВО СРЕДНЕВЕКОВОГО
МЕВЕРАННАХРА (XIV—XV ВВ.)

На узбекском языке
ТАШКЕНТ, «ФАН»

*Ўзбекистон ССР ФА Археология институтининг илмий совети ҳамда
ЎзССР ФА тарих, тилшунослик ва адабиётшунослик фанлари бўлими
томонидан нашрга тасдиқланган.*

Мухаррир Ф. Тошматова
Рассом П. Федоров
Техмуҳаррир Х. Бобомухамедова
Корректор Н. Фидоева

ИБ № 2682

Теришга берилди 30.08.84. Босишга рухсат этилди 4.10.84. Р03031. Формат 84×108^{1/32}. Босмаҳона қоғози № 1. Юқори босма, Адабий гарнитур. Шартли босма л. 7,14. Ҳисоб-нашриёт л. 7,3. Тираж 1030. Заказ 187. Баҳоси 1 с. 20 т.

ЎзССР «Фан» нашриёти. 700047. Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.
ЎзССР «Фан» нашриётининг босмаҳонаси. Тошкент, М. Горький проспекти, 79.